

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सत्र-३ : पेपर-१

सहकाराची तत्त्वे

(Principles of Co-operation)

सत्र-४ : पेपर-२

भारतातील सहकारी संस्था

(Co-operatives in India)

(आंतर विद्याशाखीय विषय - I.D.S.)

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

बी. ए. भाग-२ : अर्थशास्त्र

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२०

बी. ए. (सहकाराची तत्त्वे, भारतातील सहकारी संस्था) भाग - २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ३००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-73-1

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) पी. आर. शेवाळे

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. एन. काशिद (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र ■

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. डी. सी. तळुले
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बबनराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- प्राचार्य डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

प्रस्तावना

जून २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठाने बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली आहे. शैक्षणिक वर्ष २०११-१२ पासून बी. ए. भाग-२ या अभ्यासक्रमास सत्र पद्धती सुरू झाली असून जून २०१९ पासून अभ्यासक्रम सुधारित करण्यात आला आहे. त्या अनुषंगाने या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सहकाराची तत्त्वे (IDS) पेपर नं. १ व भारतातील सहकारी संस्था (IDS) पेपर नं. २ हे पुस्तक लिहिले आहे. अर्थशास्त्र व सहकार या विषयातील तज्ज्ञांनी या पुस्तकातील वेगवेगळे घटक लिहिले आहेत. या पुस्तकातील सहकार विषयक विविध संकल्पना, विविध सहकारी संस्था त्यांची कार्यपद्धती या विषयीची मांडणी सोप्या व सुटसुटीत भाषेत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विद्यार्थी व वाचकांना या विषयातील विविध संकल्पना व आशय समजावा म्हणून आवश्यक त्या ठिकाणी कोष्टके व आकृत्या काढून विषय अधिक सोपा करून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या पुस्तकात बी. ए. भाग-२ या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या 'सहकाराची तत्त्वे' (IDS) पेपर नं. १ व भारतातील सहकारी संस्था (IDS) पेपर नं. २ या ऐच्छिक अभ्यासक्रमाची सत्र-१ साठी चार घटक व सत्र-२ साठी चार घटक अशा एकूण आठ घटकांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. यामध्ये सत्र-३ मध्ये सहकाराचा प्रारंभ, सहकाराचे संघटन, सहकारातील राज्याची भूमिका, सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण व सत्र-४ मध्ये भारतातील सहकारी पतपुरवठा, भारतातील सहकारी खरेदी विक्री संस्था, भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्था, आणि राष्ट्रीय संस्थांची सहकारातील भूमिका यांची सविस्तर मांडणी केली आहे.

बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना विषयाचे त्वरित व नीट आकलन व्हावे म्हणून अभ्यास घटकांची मांडणी एका विशिष्ट विवेचन, सारांश, पारिभाषिक शब्द, स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न व त्यांची उत्तरे तसेच प्रत्येक घटकाच्या शेवटी सरावासाठी दीर्घोत्तरी प्रश्न व टीपा अशा पद्धतीने केली आहे. पुस्तकाच्या शेवटी जिज्ञासू विद्यार्थ्यांसाठी अधिक वाचनाकरिता संदर्भ पुस्तकांची नावे दिली आहेत. या पुस्तकाची मांडणी आणि विवेचन विद्यार्थ्यांना विषयाचे चांगले आकलन होण्यासाठी उपयुक्त ठरेल अशी अपेक्षा आहे. या पुस्तकाच्या लेखनाचे काम करणाऱ्या सर्व लेखकांना मनःपूर्वक धन्यवाद देतो. तसेच या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याच्या कामी मदत केलेल्या शिवाजी विद्यापीठातील प्रामुख्याने दूर शिक्षण विभागातील सर्व प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांना धन्यवाद देतो.

या पुस्तकाचा वापर करणाऱ्या सर्व विद्यार्थी, शिक्षक व वाचक वर्गाने काही सूचना केल्यास त्यांचे स्वागतच आहे. या सूचना प्रकाशक किंवा संपादक मंडळ यांच्याकडे जरूर पाठवाव्यात. पुढील आवृत्तीसाठी त्याचा निश्चितच उपयोग होईल. धन्यवाद.

■ संपादक ■

डॉ. वंदना देवकर
जयसिंगपूर कॉलेज,
जयसिंगपूर

डॉ. संजय धोंडे
आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय,
मेढा

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सहकाराची तत्त्वे; भारतातील सहकारी संस्था
(आय.डी.एस.)

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-३ घटक क्रमांक	सत्र-४ घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. एस. एस. पाटील कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडूज	१, २	—
डॉ. एस. के. चव्हाण आजरा महाविद्यालय, आजरा	३	—
प्रा. डॉ. गणपत गोपाळ गायकवाड शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज	४	—
डॉ. काशिनाथ रामचंद्र तनंगे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज	—	१
डॉ. व्ही. बी. देवकर जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर	—	२
प्रा. रोहिणी देशपांडे श्रीमती एम. जी. कन्या महाविद्यालय, सांगली	—	३
डॉ. आण्णा काका पाटील सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज (स्वायत्त), कराड.	—	४

■ संपादक ■

डॉ. वंदना देवकर
जयसिंगपूर कॉलेज,
जयसिंगपूर

डॉ. संजय धोंडे
आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय,
मेढा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सेमिस्टर-३		
१.	सहकाराचा प्रारंभ	१
२.	सहकाराचे संघटन	२१
३.	सहकारातील राज्याची भूमिका	४३
४.	सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण	७२
सेमिस्टर-४		
१.	भारतातील सहकारी पतपुरवठा	८५
२.	भारतातील सहकारी खरेदी विक्री संस्था	१४७
३.	भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्था	१६९
४.	राष्ट्रीय संस्थांची सहकारातील भूमिका	१९८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे ‘अभ्यास साधन’ (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सहकाराचा प्रारंभ

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ सहकाराचा अर्थ व व्याख्या
 - १.२.२ सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व
 - १.२.३ सहकार तत्त्वांचा विकास आणि मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे
 - १.२.४ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना/जागतिक सहकारी संघटना : संघटन आणि कार्ये
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ सूची

१.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासातून आपणास पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- १. सहकाराचा अर्थ आणि व्याख्या लक्षात येईल.
- २. सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व लक्षात येईल.
- ३. सहकारी तत्त्वांचा विकास आणि मॅंचेस्टर सहकाराची तत्त्वे समजावून घेता येतील.
- ४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची रचना आणि कार्ये जाणून घेता येतील.

१.१ प्रस्तावना (Introduction)

प्राचीन काळापासून मानव एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगत आहे. भारतातील एकत्र कुटुंब

पध्दती सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. सहकार म्हणजे सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित काम करणे. एकमेकांना मदत व सहकार्य करणे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे सहकाराचा विकास होण्यास मदत झाली. 'एकी हेच बळ' सहकाराचा मूलमंत्र आहे.

सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पध्दतीने चालतो. विशिष्ट नियम व तत्वांच्या आधारे कारभार चालतो. ऐच्छिक व खुले सभासदत्व आणि लोकशाही पध्दतीने कारभार ही प्रधान तत्त्वे मानली जातात. सर्व देशातील सहकारी संस्थांचा संघ म्हणजे आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना होय.

१.२ विषय विवेचन (Subject Description)

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण सहकाराचा अर्थ व व्याख्या, सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व, सहकारी तत्वांचा विकास, मॅचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे, आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची रचना आणि कार्ये या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२.१ सहकाराचा अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition of Co-operation)

✿ प्रस्तावना :-

सहकार हा मानवाला नवीन नाही. प्राचीन काळापासून मानव एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगत आहे. सहकाराची सुरुवात मानवाच्या जन्मापासून झालेली आहे. मानव समाजशील प्राणी आहे, त्याला एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगणे आवडते. भारतातील एकत्र कुटुंब पध्दती हे सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. सहकार म्हणजे एकत्रित काम करणे, एकमेकांना मदत करणे, एकमेकांना सहकार्य करणे. सहकार म्हणजे सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित काम करणे. सहकार हा आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचा कणा आहे. ऑरिस्टॉटलच्या मते, मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. मानवी जीवनात स्पर्धेपेक्षा सहकारी वृत्ती ही नैसर्गिक असून दुर्बलांच्या प्रगतीचा तो एक मार्ग आहे.

✿ सहकाराचा अर्थ (Meaning of Co-operation) :-

'सहकार' 'Co-operation' हा मूल शब्द लॅटिन को-ऑपरेरी (Co-operari) या शब्दापासून बनला आहे. को (Co) याचा अर्थ 'सह' आणि आपरेरी (Operari) म्हणजे 'काम करणे' असा होतो.

सहकार म्हणजे एकत्रितपणे काम करणे, परस्पर सहकार्याने काम करणे होय. परस्पर सहकार्य करणे, एकमेकांना मदत करणे, सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित काम करणे असा सहकाराचा अर्थ आहे. सहकारात अनेक व्यक्ती एकत्र येतात आणि एकमेकांच्या सहकार्याने आपली प्रगती साध्य करतात, त्यातून त्यांच्यात एकात्मता वाढते. समाजातील दुर्बल घटकांसाठी सहकाराची गरज आहे. समान गरजा

असलेले लोक एकत्र येतात. एकमेकांच्या सहकार्याने प्रगती करतात. 'एकमेका सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ' या उक्तीप्रमाणे कार्य करतात. सहकारात समता, एकात्मता, बंधुभाव महत्त्वाचा असतो.

इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून सहकाराचा उगम झाला. आधुनिक काळातील सहकारी चळवळ ही इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचे अपत्य आहे. औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. भांडवलदार हे कामगारांचे आर्थिक शोषण करीत होते. कामगारांनी आपले राहणीमान उंचावण्यासाठी सहकारी संस्थेची स्थापना केली. रॉबर्ट ओवेन यांना आधुनिक सहकारी चळवळीचे जनक म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी 'न्यू लॉनॉर्क गिरणी कामगारांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी सहकाराचा अवलंब केला. सन १८४४ मध्ये इंग्लंडमधील रॉशडेल या ठिकाणी २८ विनकरांनी प्रत्येकी एक पौंड वर्गणी जमा करून जगातील पहिली ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन केली.

□ व्याख्या (Definition) :-

१. प्रा. पी. एच. कॅसलमन :-

“सामाजिक आशय असलेली अर्थपद्धती म्हणजे सहकार होय.”

२. प्रा. एच. कॅलव्हर्ट :-

“मानवी भूमिकेतून व्यक्तींनी स्वच्छेने एकत्र येऊन आपल्या आर्थिक हितसंबंधाच्या उन्नतीसाठी समानतेच्या तत्त्वावर स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय.”

३. सर हॉरेस प्लकेट :-

“अधिक चांगली शेती, अधिक चांगला व्यापार आणि अधिक चांगले जीवनमान यासाठी स्वावलंबनाने संघटित केलेली संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.”

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. आधुनिक सहकारी चळवळीचा जनक म्हणून यांना ओळखले जाते.

अ) प्रा. कॅसलमन

क) वॉकुंठलाल मेहता

ब) प्रा. एच. कॅलव्हर्ट

ड) रॉबर्ट ओवेन.

२. जगातील पहिली सहकारी संस्था देशात सुरू झाली.

अ) रशिया

ब) इंग्लंड

क) डेन्मार्क

ड) जर्मनी.

१.२.२ सहकाराची वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व (Features and Importance of Co-operation)

□ सहकाराची वैशिष्ट्ये (Features of Co-operation) :-

१. सहकार हे व्यक्तीचे संघटन :-

“सहकारात भांडवलापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्त्व दिले जाते.” सहकारात व्यक्तीला प्रथम स्थान व भांडवलाला दुय्यम स्थान दिले जाते. सहकार व्यक्तीचे संघटन आहे. अनेक व्यक्ती आर्थिक प्रगतीसाठी एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. एकमेकांच्या सहकार्याने प्रगती करतात. अनेक व्यक्ती एकमेकांना मदत करतात. सहकारात एकासाठी सर्व आणि सर्वासाठी एकजण असतो. गरीब व श्रीमंत प्रत्येकाला एकच मत देण्याचा अधिकार असतो.

२. सहकार हा एक आर्थिक व्यवहार :-

सहकार हा एक उद्योग व्यवसाय आहे. सहकार हा एक आर्थिक व्यवहार आहे. सहकारी संस्थेत सभासदांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी प्रयत्न केला जातो. सहकार हा एक व्यवसाय संघटनेचा प्रकार आहे. सहकारात परस्पर साह्य व सेवा तत्त्वावर भर दिला जातो. इतर संघटन प्रकारात नफा मिळविणे प्रमुख हेतू असतो, तर सहकारात समता, सहकार्य, सेवा यावर भर असतो.

३. सहकार हे ऐच्छिक संघटन :-

सहकार हे ऐच्छिक संघटन आहे. सहकारी संस्थेत कोणत्याही व्यक्तीवर सक्ती केली जात नाही. सहकारात सर्व व्यक्ती स्वच्छेने एकत्र येतात. सहकारातून स्वच्छेने बाहेर पडू शकतात. कोणावरही सक्ती केली जात नाही. कोणत्याही व्यक्तीला सहकारी संस्थेत स्वेच्छेने सहभागी होता येते. तसेच बाहेर पडता येते.

४. सहकार हे लोकशाही स्वरूपाचे संघटन :-

सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही तत्त्वानुसार चालतो. सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो. सहकारात ‘एक सभासद, एक मत’ या तत्त्वाचा अवलंब केला जातो. सभासद, संचालक मंडळाची निवड करतात. संचालक मंडळ एका व्यक्तीची अध्यक्ष व दुसऱ्या व्यक्तीची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करते. संचालक मंडळाने घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी सचिव व कर्मचारी करतात. सहकारी संस्थेची अंतिम सत्ता सभासदांच्या सर्वसाधारण मंडळाच्या हाती असते.

५. नफ्यापेक्षा सेवा महत्त्वाची :-

सहकारी संस्थेचा मुख्य उद्देश नफा मिळविणे हा नसतो. तर सभासदाची सेवा करणे हा असतो. म्हणजे इतर व्यावसायिक संस्थेपेक्षा सहकारी संस्था वेगळी असते. सहकारात नफ्यापेक्षा सेवेकडे अधिक लक्ष दिले जाते. सहकारी संस्थेत नफ्यापेक्षा सेवाभाव व व्यक्तीहिताकडे अधिक लक्ष दिले जाते.

६. खर्चात काटकसर :-

सहकार दुर्बलांचे संघटन आहे. सहकारी संस्था खर्चात काटकसर करतात. सभासद शक्य त्या ठिकाणी मोबदला न घेता कार्य करतात. उधळपट्टी टाळली जाते. कमी खर्चात वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते.

७. समता हा सहकाराचा पाया :-

सहकारात सर्व व्यक्ती समान असतात. सहकारी संस्थेतील सर्व सभासद समतेच्या तत्त्वावर एकत्र येतात, एकत्र काम करतात. एकमेकांना मदत करतात. धर्म, जात, वंश, वर्ग, लिंग, वय इत्यादींवरून भेदभाव केला जात नाही. सर्व सभासद समान आहेत असे समजले जाते.

८. व्यवहाराच्या प्रामाणात अधिकाऱ्याचे वाटप :-

सहकारी संस्था नफा मिळविण्यासाठी स्थापन झालेल्या नसतात, परंतु सेवा व काटकसरीमुळे वाढावा मिळतो. सभासदांना नफ्याचे वाटप करतात. सभासदांनी संस्थेला पुरविलेल्या भांडवलाचा विचार न करता सभासदांनी संस्थेशी केलेल्या आर्थिक व्यवहाराच्या प्रामाणात नफ्याचे प्रमाण केले जाते. उदा. ग्राहक सहकारी संस्थेचा नफा वाटताना सभासदांनी संस्थेतून किती वस्तूंची खरेदी केली याचा विचार करून नफ्याचे वाटप केले जाते. इतर व्यावसायिक संस्था नफ्याचे वाटप भांडवलाच्या प्रामाणात करतात.

९. सहकार चळवळ सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचे साधन :-

सहकारी चळवळीकडे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाते. सहकारी चळवळ आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन घडवून आणते. सहकारामुळे दुर्बल व्यक्तींचे उत्पन्न वाढते. आर्थिक विषमता कमी होते. सहकारी संस्था आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात.

१०. न्याय तत्त्व :-

सहकारी चळवळ न्याय तत्त्वावर आधारलेली असते. देशातील उत्पादनातील विभाजन न्याय्य तत्त्वानुसार व्हावे ही अपेक्षा असते. सहकारात उत्पादनाचे, नफ्याचे वाटप न्याय तत्त्वानुसार केले जाते.

११. सहकार हे शैक्षणिक प्रचाराचे साधन :-

सहकाराचा शैक्षणिक प्रसारावर व प्रचारावर अधिक भर असतो. व्यक्तीची व्यक्तीकडून होणारी पिळवणूक थांबविणे, हे सहकाराचे महत्त्वाचे ध्येय असते. सहकारी संस्था सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण देतात. सहकारी शिक्षणातून सहकाराचे फायदे, महत्त्व, कार्यपद्धती, नियम, अटी इ. माहिती होते.

१२. सहकार हे विधायक स्पर्धेचे लक्षण :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील अनिष्ट स्पर्धा टाळण्यासाठी सहकाराचा उदय झाला. सहकारात विधायक स्पर्धा असते. सहकारात गळेकापू स्पर्धा नसते. स्पर्धेची चांगली लक्षणे ही सहकारी प्रवृत्तीतून प्रकट होतात.

□ सहकाराचे महत्त्व (Importance of Co-operation) :-

आधुनिक समाजात सहकाराला अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. सहकारात समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण होत नाही. सहकारात क्षमता व एकात्मता महत्त्वाची असते. सहकाराचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. एकसंघ समाजाची निर्मिती :-

सहकारात कोणत्याही एका व्यक्तीचा एक व्यक्ती म्हणून विचार केला जात नाही, तर ती समाजाचा एक घटक म्हणून विचार केला जातो. सहकारात एका व्यक्तीच्या हितापेक्षा व्यक्तीसमूहाच्या हिताला म्हणजेच समाजहिताला जास्त महत्त्व दिले जाते. सहकारांमध्ये परस्परांच्या सहकार्याने परस्परांचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. सहकारामुळे व्यक्तिव्यक्तींमधील दुरावा नाहीसा करून एकसंघ समाज निर्माण होण्यास मदत होते. सहकारी संस्थेमध्ये दुर्बल घटक एकत्र येऊन प्रगती करतात.

२. दुर्बलांचे संरक्षण :-

सहकारामुळे समाजातील दुर्बल घटक, एकमेकांच्या सहकार्याने स्वतःचे संरक्षण करू शकतात. सहकारामुळे समाजातील दुर्बल घटक एकत्र येऊन अन्याय, पिळवणूकीविरुद्ध लढा देऊ शकतात. त्यांचे सामर्थ्य वाढते. सहकार दुर्बलांचे आर्थिक संघटन आहे.

३. मध्यस्थांचे उच्चाटन :-

उत्पादक व ग्राहक यांचा प्रत्यक्ष संबंध येत नाही. उत्पादक स्वतः आपला माल प्रत्यक्षपणे ग्राहकांना विकत नाहीत. ग्राहक आपणास हव्या असणाऱ्या वस्तू प्रत्यक्ष उत्पादकांकडून खरेदी करीत नाहीत. व्यापारी वर्ग उत्पादकांकडून मालाची खरेदी करतो आणि ग्राहकांना पुरवितो. म्हणजे व्यापारी हा

उत्पादक आणि ग्राहक यांच्यामधील मध्यस्थ होय. व्यापारी लोक वस्तूंची किंमत वाढवून भरपूर नफा मिळवतात. सहकारी संस्थेच्या स्थापनेमुळे मध्यस्थ वर्गाचे उच्चाटन करणे शक्य होते. ग्राहकांना चांगल्या दर्जाच्या वस्तू रास्त किंमतीत उपलब्ध होतात.

४. नियोजन आणि सहकार :-

आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून नियोजनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. नियोजनाद्वारे आर्थिक विषमता कमी करणे, समतोल आर्थिक विकास साधणे, आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, देशातील दारिद्र्य दूर करणे, नागरिकांचे राहणीमान उंचावणे यासारखी उद्दिष्टे साध्य करता येतात. नियोजनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्था मोलाची कामगिरी पार पाडतात.

५. विविध राजकीय प्रणालींचा सुवर्णमध्य :-

देशात सरकारने कोणत्या प्रकारची अर्थव्यवस्था स्थापन करावी याबाबत मतभिन्नता आढळते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदारांचे उत्पादनावर वर्चस्व प्रस्थापित होऊन त्यांच्याकडून कामगारांची पिळवणूक होते. समाजात गरीब आणि श्रीमंत असे वर्ग निर्माण होऊन वर्ग संघर्ष वाढतो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील दोष सहकारामुळे दूर होऊ शकतात. साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांची मालकी सरकारची असल्याने उत्पादन वाढीची प्रेरणा राहत नाही. याउलट सहकारी संस्थेत उत्पादन साधनांची मालकी संस्थेकडे असते. व्यक्तिसमूहाची मालकी असल्याने कार्यक्षमता वाढते. सहकारात भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि साम्यवादी अर्थव्यवस्था या दोन्हींचे फायदे एकत्र मिळतात. विविध राजकीय प्रणालींचा सुवर्णमध्य सहकारात साधला जातो.

६. विश्वव्यापी स्वरूप :-

सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून झाला. आर्थिक विषमता, पिळवणूक अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून सहकाराचा पुरस्कार करण्यात आला. जगात सहकारी चळवळ अधिक लोकप्रिय होऊ लागली. जगातील अनेक देशात सहकार आहे. इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी अशा विकसित, अविकसित व विकसनशील देशांमध्येही सहकारी चळवळीने खूपच प्रगती केली. जगात अनेक क्षेत्रात सहकारी संस्था महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत. उदा. शेती, उद्योगधंदे, प्रक्रिया, कर्जपुरवठा, बँकिंग, घरबांधणी इत्यादी.

७. सहकार आणि विकसित देश :-

विकसित देशात सहकारी संस्था शेती उत्पादन व प्रक्रिया, विक्री, कर्जपुरवठा, घरबांधणी इत्यादी क्षेत्रात महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत. प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे मिळविणे, सभासदांना व ग्राहकांना

कमी खर्चात सेवा पुरविणे इत्यादी कार्ये करीत आहेत. सहकारामुळे प्रगत देशातील नागरिकांच्या राहणीमानात खूपच सुधारणा झाली आहे. तेथील आर्थिक विषमता कमी करण्यास हातभार लावलेला आहे.

८. सहकार आणि अविकसित देश :-

अविकसित देशात आर्थिक विषमता, अज्ञान, बेकारी, दारिद्र्य प्रमुख समस्या आहेत. या समस्या दूर करून देशाची सर्वांगीण प्रगती साधण्यात सहकाराचा सहभाग मोठा आहे. अविकसित देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणता येतो. सहकारामुळे सामाजिक व आर्थिक प्रगती होते.

विकसनशील देशात सहकाराचा अधिक उपयोग होऊ शकतो. ग्रामीण भागात कृषीउद्योगांचा विकास होऊन ग्रामीण बेकारी कमी करता येते. तेथील जनतेच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणता येतात. सहकारामार्फत जलद आर्थिक विकास, संपत्तीचे विकेंद्रीकरण, नफ्याचे व उत्पन्नाचे न्याय वाटप, आर्थिक विकास साध्य करता येतो.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. सहकारी संस्थेचा कारभार पध्दतीने चालतो.
अ) भांडवलशाही ब) लोकशाही क) समाजवादी ड) हुकूमशाही.
२. सहकारात संरक्षण केले जाते.
अ) दुर्बलांचे ब) भांडवलदारांचे क) व्यवसायिकांचे ड) व्यापाऱ्यांचे.
३. सहकारी संस्थेची सर्वोच्च सत्ता हाती असते.
अ) संचालकांच्या ब) कर्मचाऱ्यांच्या क) सर्वसाधारण सभेच्या ड) भांडवलदारांच्या.

१.२.३ सहकारी तत्त्वांचा विकास आणि मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे (Development of Co-operative Principles and Manchester Co-operative Principles)

□ सहकाराची तत्त्वे (Principles of Co-Operation) :-

सहकारी संस्थेचा कारभार विशिष्ट नियमांच्या आधारे चालतो. सहकाराची तत्त्वे म्हणजे सहकाराचे नियम होय. सहकाराची तत्त्वे म्हणजे सहकाराची प्रेरक शक्ती होय. सहकार हा आर्थिक संघटन प्रकार आहे. तो एक व्यावसायिक संघटन प्रकार आहे.

सहकाराची कार्यपद्धती, सहकारी संस्थेचे संघटन, आर्थिक व्यवहार, हिशोब पद्धती, व्यवस्थापन, प्रशासन, सभासदांचे हक्क आणि कर्तव्ये, संस्थेची कर्तव्ये इत्यादीबाबत जे नियम केलेले असतात, त्या नियमास सहकार तत्त्वे असे म्हणतात. एम. जॉर्ज डेव्हिस यांच्या मते, 'सहकारी संघटनेचे अस्तित्व व कार्यपद्धती ठरविणाऱ्या नियमांचा संच म्हणजे सहकाराची तत्त्वे होय. सहकाराच्या वैशिष्ट्यावर सहकार विचारवंतांनी वेगवेगळी मते आहेत. प्रत्येक देशातील सहकारी तत्वामध्ये भिन्नता दिसून येते.

प्रा. वॉटकिन्सच्या मते, सहकारी चळवळीच्या कार्याबद्दलची मूलभूत धोरणे आखणे उद्दिष्टपूर्ती करणे यासाठी दिशा दाखविण्याकरिता स्वीकारलेले तत्त्वज्ञान म्हणजे सहकारी तत्त्वे होय. 'सहकाराची तत्त्वे म्हणजे सहकारी संस्थेतील कार्य आणि जीवनासंबंधी सांगितलेले काही नियम होत. त्यामुळे सहकारी चळवळ लोकांची चळवळ झाली आहे. सहकारी संस्थेचा कारभार नियंत्रित म्हणजे सहकाराची तत्त्वे होय.

□ सहकार तत्त्वाचा विकास (Development of Co-Operation Principles) :-

वेगवेगळ्या विचारवंतांनी सहकाराची वेगवेगळी तत्त्वे सांगितली आहेत. रॉबर्ट ओवेन हा सहकारी चळवळीचा जनक होय. चार्ल्स रॉ फोरिअर यांनी सर्वप्रथम सहकारी संस्था स्थापन करण्याची कल्पना मांडली. सहकारी संस्थेचे स्वरूप कसे असावे याबाबत विचार मांडले. सहकारी संघटन, सहकाराचे ऐच्छिक स्वरूप, लोकशाही नियंत्रण, सामाजिक उद्दिष्ट्ये या चार तत्त्वावर आधिक भर दिला. भांडवलशाहीतील दोष टाळण्यासाठी पर्याय म्हणून त्यांनी हे विचार मांडले. देशाच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार विचार मांडण्यात आले.

□ रॉशडेल तत्त्वे (Rochdale Principles) :-

सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंडमध्ये झाला. सन १८४४ मध्ये इंग्लंडमधील रॉशडेल या ठिकाणी रोडलॅन्ड गल्लीत प्रत्येकी १ पौंड वर्गणी जमा करून सहकारी तत्त्वावर ग्राहक भांडाराची स्थापना केली, त्यांच्या व्यवसायाचे नियम हे रॉशडेल तत्त्वे म्हणून ओळखली जातात. ती याप्रमाणे आहेत.

१) खुलेसभासदत्व, २) लोकशाही नियंत्रण, ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज, ४) सहकारी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात आधिक्याचे वाटप, ५) रोखीचे व्यवहार, ६) सामाजिक व राजकीय तटस्थता, ७) सभासद शिक्षणाचा प्रसार, ८) निर्भेळ व शुध्द मालाची विक्री.

□ शुल्झ डेलित्स तत्त्वे (Schulze-Delitzsch Principles) :-

जगातील सहकारी पतपुरवठा चळवळीची सुरुवात जर्मनीमध्ये झाली. न्यू शुल्झ यांनी शहरी

भागातील गरीब समाजातील व्यक्तीच्या व व्यापाऱ्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करता याव्यात यासाठी जनता सहकारी बँकेची स्थापना केली. त्यांनी मांडलेली तत्त्वे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) स्वावलंबन व परस्पर साहाय्य, २) विस्तृत कार्यक्षेत्र, ३) संस्थेतील सहभागाच्या प्रमाणात आधिक्याचे वाटप, ४) भागभांडवलावर महत्तम व्याज, ५) सभासदांची मर्यादित जबाबदारी, ६) व्यावसायिक विशेषीकरण, ७) आधिक्यातून १० टक्के भाग राखीव निधीत ठेवणे.

□ रफायझन तत्त्वे (Raiffeisen Principles) :-

जर्मनी शेतीप्रधान देश आहे. शेती मागासलेली होती. शेतकरी दरिद्री, कर्जबाजारी होता. इ.स. १८४८ मध्ये ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला पतपुरवठा करण्यासाठी सहकारी तत्त्वावर बँकांची स्थापना करण्यात आली. फ्रेडरिक निकोलसनवर जर्मनीच्या या सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा प्रभाव पडला, त्यांनी भारतासाठीही याच धर्तीवर सहकारी पतपुरवठ्याची योजना राबवावी असे सुचविले. या तत्त्वांचा सारांश पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) स्वावलंबनातून आत्मनिर्भरता, २) एका खेड्यापुरते कार्यक्षेत्र, ३) आधिक्याचे राखीव निधीत संमिलन, ४) भाग-वर्गणीशिवाय सर्वांना सभासदत्व, ५) फक्त सभासदांना साहाय्य, ६) मर्यादित जबाबदारी इत्यादी.

□ औद्योगिक सहकारी संस्था :-

फ्रान्समध्ये औद्योगिक सहकारी संस्थांचा उगम झाला. चार्ल्स फोरिअरच्या प्रेरणेने सहकारी प्रक्रिया संस्था स्थापन झाली.

सन १८५८ नंतर सहकारी प्रक्रिया संस्था अस्तित्वात आल्या. त्यांची तत्त्वे. १) परस्पर साहाय्य, २) राजकीय तटस्थता, ३) सभासदांचे कल्याण इत्यादी.

सन १८६६ मध्ये इटलीमध्ये शुल्झ पद्धतीच्या सहकारी बँका शहरी भागात स्थापन झाल्या. इटलीमधील सहकारी चळवळीचे खास वैशिष्ट्य मजूर सहकारी संस्थांची स्थापना होय. १८८३ मध्ये 'General Association of Workers' ही जगातील पहिली मजूर सहकारी संस्था स्थापन झाली. सन १८७० मध्ये स्वीडनमध्ये सहकारी ग्राहक भांडारे स्थापन झाली.

□ सहकारी तत्त्वांची पुनर्मांडणी :-

सहकारी तत्त्वांची पुनर्मांडणी करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेची समिती (I.C.A.) स्थापन करण्यात आली. इंटरनॅशनल को-ऑपरेटिव्ह अलाइन्स (I.C.A.) या समितीने १९३७ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. त्यामध्ये पुढील तत्त्वे सांगितली.

१) खुले सभासदत्व, २) लोकशाही नियंत्रण, ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज, ४) सभासदांनी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात आधिक्याचे समान वाटप, ५) शिक्षणाचा प्रसार, ६) सहकारांतर्गत सहकार, ७) धार्मिक व राजकीय तटस्थता, ८) रोखीचे व्यवहार.

सहकारी तत्त्वांचा पुन्हा एकदा विचार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. आंतरराष्ट्रीय सहकार काँग्रेसने सहकारी तत्त्वांचा अभ्यास करण्यासाठी श्री. डी. जी. कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली. या समितीने १९६६ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. ती तत्त्वे पुढील प्रमाणे :-

- १) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व असावे.
- २) लोकशाही व्यवस्थापनाप्रमाणे कार्य चालावे.
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज द्यावे.
- ४) सहकाराचे शिक्षण.
- ५) सहकारी संस्थांनी स्थानिक पातळीवर, राष्ट्रीय पातळीवर आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर काम करावे.

□ मॅंचेस्टर सहकाराची तत्त्वे (Manchester Co-operative Principles) :-

सन १९९५ मध्ये मॅंचेस्टर काँग्रेसने सहकाराची सात मुलभूत तत्त्वे मांडली. त्याला मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे असे म्हणतात. मॅंचेस्टरची सहकाराची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. ऐच्छिक व खुले सभासदत्व :-

सहकारी संस्थांचे सभासदत्व ऐच्छिक व खुले असते. सभासदत्व देताना धर्म, जात, वंश, भाषा, वर्ण, लिंग इत्यादीवरून भेदभाव केला जात नाही. सहकारी संस्थेचे सभासदत्व स्वीकारायचे की नाही हे व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून असते. तसेच व्यक्तीला स्वइच्छेने सहकारी संस्थेतून बाहेर पडता येते. अज्ञानी, भ्रष्टाचारी व दिवाळखोर व्यक्तीला सभासदत्व नाकारले जाते. खुले सभासदत्व याचा अर्थ पात्र व्यक्तीला सभासदत्व खुले असते. सहकारी संस्था ऐच्छिक स्वरूपाचे संघटन आहे. संस्थेत सहभागी होण्याचे व संस्थेतून बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य असते. खुले सभासदत्व याचा अर्थ कोणालाही मुक्त प्रवेश असा होत नाही. प्रत्येक सहकारी संस्थेचे किफायतशीर आकारमान ठरलेले असते. उदा. गृहनिर्माण सहकारी संस्था ठेकेदाराला मजूर सहकारी संस्थेचे सभासदत्व दिले जात नाही. सहकारी नियमांचे पालन करणाऱ्याला सभासदत्व खुले असते.

२. लोकशाही पद्धतीने कारभार :-

सहकारी संस्थेचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो. लोकशाहीत अंतिम सत्ता लोकांच्याकडे असते. त्याचप्रमाणे सहकारात अंतिम सत्ता सभासदांच्याकडे म्हणजे सभासदांच्या सर्वसाधारण सभेकडे असते. सभासद संचालक, मंडळाची निवड करतात. संचालक मंडळातून अध्यक्ष व उपाध्यक्षाची निवड केली जाते. सहकारी संस्थेचा दैनंदिन कारभार सचिव व कर्मचारी पाहतात. लोकशाहीप्रमाणे एक सभासद एकमत असते. सहकारी संस्था लोकशाही संघटना असून त्यात समानतेच्या तत्त्वावर व्यक्ती एकत्र येतात. संस्थेत भांडवलापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्त्व दिले जाते. सभासदांच्या भांडवलाचा विचार न करता एक व्यक्ती एक मत या तत्त्वाचा अवलंब केला जातो. लोकशाहीप्रमाणे सहकारी संस्थेचा कारभार सभासदांनी निवडून दिलेल्या कार्यकारी समितीमार्फत पाहिला जातो.

३. सभासदांची आर्थिक भागिदारी :-

सहकारी संस्थेने भांडवलावर मर्यादित दराने व्याज द्यावे. सहकारी संस्थेने भांडवलाचा मोबदला म्हणून जास्त व्याज देणे योग्य ठरत नाही. सभासद समतेच्या तत्त्वावर सहकारी संस्थेचे भांडवल उभारणीस मदत करतात. भांडवलावर जास्त व्याज दिले जात नाही. भांडवलावर जास्त व्याज दिल्याने आर्थिक विषमता वाढते. भांडवलदारांचा फायदा होतो. भांडवलावर व्याज द्यावे हे मान्य करण्यात आले आहे.

४. स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य :-

सहकारी संस्था या स्वायत्त आणि स्वावलंबी संघटना असाव्यात. सहकारी संस्थांना स्वातंत्र्य असावे. आज सहकारी संस्था शासनाच्या मदतीने व सहकार्याने वाढत आहेत. सहकारी संस्था इतरांवर अवलंबून असू नयेत. राजकारणापासून अलिप्त असाव्यात. व्यक्ती सहकारी संस्थेमार्फत संघटित होतात. एकमेकांना सहकार्य करतात. सहकारात एकासाठी सर्व व सर्वांसाठी एकजण असतो. परस्पर सहाय्यातूनच सहकारी संस्था स्वावलंबी बनू शकते. जर सहकारी संस्था स्वावलंबी बनली तर ती सभासदांच्या गरजा चांगल्या प्रकारे पूर्ण करू शकते.

५. शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती :-

सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी व्यक्ती, समाज, सभासद, संचालक, अधिकारी, कर्मचारी यांना सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. सहकारी चळवळीचे यश शिक्षित व प्रशिक्षित सभासद, संचालक यांच्यावर अवलंबून असते. मॅडिसन यांच्या मते, “सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण नसलेल्या लोकांच्या हातात सहकारी संस्थेचा कारभार सोपविल्यास ते हास्यास्पद होईल तसेच ती चळवळीची शोकांतिका ठरेल. प्राध्यापक डी. जे. कर्वे यांच्या मते, ‘सहकाराचे कायदे, नियम, फायदे कार्यपद्धती यांची माहिती होण्यासाठी सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण आवश्यक आहे. सहकारी संस्थेतील

व्यवहाराची माहिती सर्व सभासदांना असावी. संस्थेची आर्थिक परिस्थिती ध्येय, धोरण, कार्यपद्धती, नियम, फायदे, घडामोडी याची माहिती सभासदांना असावी. अधिकारी व कर्मचारी यांना संस्थेच्या कामकाजाची, व्यवहाराची माहिती असावी. सहकारी संस्थेच्या व्यवहारात कोणत्याही प्रकारची गुप्तता असू नये.

६. सहकारांतर्गत सहकार :-

सहकारी संस्थांनी परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबन प्राप्त करावे. एकासाठी सर्व आणि सर्वांसाठी एक याप्रमाणे परस्पर सहकार्य, सहाय्य करावे. सहकार दुर्बलांचे संघटन आहे. प्रत्येकाकडे असणारी साधनसामग्री अल्प प्रमाणात व अपूरी असते. यासाठी आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी एकमेकांना सहकार्य करणे, सहकारी संस्था परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबी बनल्या पाहिजेत. सन १९६६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या तज्ञ समितीने या तत्वाचा समावेश केला. 'सर्वांकरिता एक व एकाकरिता सर्व' हा सहकाराचा मूलमंत्र आहे. सहकार दुर्बलांचे आर्थिक संघटन आहे. सर्वजण एकत्र येवून स्वहित साध्य करतात. एका सहकारी संस्थेने दुसऱ्या सहकारी संस्थेस सहकार्य/मदत करावी.

७. समाजाशी नाते :-

सभासदांच्या, समाजाच्या गरजा भागविणे सहकारी संस्थेचे प्रधान कर्तव्य आहे. संस्थेच्या व सभासदांच्या प्रगतीबरोबर समाजाची प्रगती व्हावी. सहकारी संस्थांनी आपली सामाजिक व आर्थिक जबाबदारी पार पाडावी. सामाजिक व आर्थिक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करावा. सहकारी संस्थांना सामाजिक जबाबदारीचे भान असणे महत्त्वाचे ठरते. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून समाजातील दुर्बल घटक भांडवलदारांविरुद्ध यशस्वीपणे लढा देवू शकतात. समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्याच्या दृष्टीने तसेच सामाजिक परिवर्तनासाठी सहकाराचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सहकारामुळे समाजरचना बळकट होते. सहकारी संस्था सामाजिक संस्था आहेत. समाजाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करतात. देश विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. जगातील पहिली पतपुरवठा सहकारी संस्था देशात स्थापन झाली.

अ) रशिया ब) अमेरिका क) फ्रान्स ड) जर्मनी.

२. मॅचेस्टरची सहकाराची तत्वे मध्ये मांडण्यात आली.

अ) १७९५ ब) १८९५ क) १९९५ ड) २००५.

३. जगातील पहिली मजूर सहकारी संस्था मध्ये स्थापन झाली.

अ) १८८३ ब) १८८५ क) १९०४ ड) १९९५.

४. सहकारी संस्थेचा कारभार पद्धतीने चालतो.

अ) हुकूमशाही ब) लोकशाही क) समाजवादी ड) भांडवलशाही.

१.२.४ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना/जागतिक सहकारी संघटन : संघटन आणि कार्ये (Organization and Functions of International Co-operative Alliance)

आज जगात सहकारी चळवळींचा प्रचार व प्रसार झालेला आहे. विविध देशात सहकारी चळवळ महत्त्वाचे कार्य करत आहे. सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंडमध्ये झाला. आज जगात भारत, जर्मनी, इंग्लंड, इस्त्राईल, चीन इ. देशात सहकारी चळवळ पसरली आहे. भारतात सहकारी साखर कारखाना व सहकारी बँकांची कार्ये उल्लेखनीय आहेत. डेन्मार्कमध्ये दुग्ध सहकारी संस्थांनी धवलक्रांती घडवून आणली. इस्त्राईलमध्ये सहकार शेतीने प्रगती केली आहे. जर्मनीत सहकार पतपुरवठा संस्थांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. विविध देशातील सहकारी संस्थांमध्ये सहकार्य करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन करण्यात आली.

जेव्हा राष्ट्रीय पातळीवर सर्व सहकारी संस्था एकत्रित येऊन सहकारी संघ स्थापन करतात, तेव्हा त्या सहकारी संघटनेला आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना असे म्हणतात. सर्व सहकारी संस्थांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संघटना स्थापन करणे आवश्यक वाटू लागले. त्यामुळे सहकाराचे समान प्रकारचे धोरण आखता येईल, यातून आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन झाली.

□ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना उगम/स्थापना :-

सन १८९५ मध्ये लंडन येथे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संघटना स्थापन करण्यात आली. त्यावेळी ६० देशातील १४३ संघटना जोडल्या आहेत. जगातील सहकार्याचा प्रश्न सोडवून सहकारातील एकात्मता वाढवणे, सहकारी संस्थांमध्ये मैत्रीचे व आर्थिक संबंध वाढवणे, जगात सहकारी तत्वांचा प्रचार व प्रसार करणे, सहकारी हितसंबंधाचे रक्षण करणे यासाठी या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची तीन प्रादेशिक कार्यालये आहेत. दिल्ली, टांझानिया, मोशी येथे प्रादेशिक कार्यालये आहेत.

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना म्हणजे जगातील अनेक देशांतील सहकारी संस्थांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेला महासंघ होय. जगातील सर्व सहकारी संस्थांच्या प्रश्नांचा अभ्यास करते. या संघटनेमार्फत

जगातील सर्व सहकारी संस्थांशी संबंध जोडता येतो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना विविध देशांतील सहकारी संस्थांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधत असते.

□ **उद्दिष्ट्ये (Objectives) :-**

१. जगात सहकारी पद्धतीचा प्रसार करणे.
२. सहकाराचे महत्त्व वाढविणे.
३. सहकारी संस्थांमध्ये मैत्रीचे व आर्थिक संबंध प्रस्थापित करणे.
४. सहकारी संघटनांचे प्रतिनिधित्व करणे.
५. जागतिक शांतता व सुरक्षितता निर्माण करणे.
६. सहकार चळवळीचा विकास करणे.
७. सहकार चळवळीचा प्रचार व प्रसार करणे.

‡ **सभासदत्व** : ज्या सहकारी संस्थेत आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या, उद्दिष्ट्यांचे व धोरणांचे पालन केले जाते. त्या संस्थेस सभासदत्व दिले जाते. आंतरराष्ट्रीय संस्था या संघटनांचे सभासद आहेत. सभासदत्व ऐच्छिक व खुले असते.

‡ **शासन** : आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना शासन व्यवस्था महासभा, मध्यवर्ती समिती, मुख्य अधिकार व जर्नल सिक्रेट असते. सन १९९२ पासून या संघटनेचे मुख्य कार्यालय जिनिव्हा येथे आहे तर भारतातील दिल्लीत मोशी व टांझानियातील पश्चिम आफ्रिकेत अबीदजन येथे प्रादेशिक कार्यालये आहेत.

□ **आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे सभासदत्व (Membership of ICA) :-**

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे सभासदत्व पूर्वी सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांना आणि व्यक्तींना दिले जात होते. परंतु १९०२ मध्ये केलेल्या दुरुस्तीप्रमाणे कोणत्याही व्यक्तीला सभासद करून घेतले जात नाही. सध्या फक्त सहकारी संस्थांनाच सभासद करून घेतले जाते. सहकारी संस्थेला सभासदत्व देताना रॉशडेल, आय.सी.ए. तत्त्वाप्रमाणे चालणार असल्यास सभासदत्व दिले जाते.

□ **आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे संघटन (Organization of International Co-operative Alliance) :-**

१. **काँग्रेस :-**

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची काँग्रेस ही सर्वोच्च अधिकारी संस्था वा अधिकार मंडळ आहे.

काँग्रेसमध्ये संलग्न सहकारी संस्थेचे सभासद असतात आणि काँग्रेसची सभा व बैठक तीन वर्षातून एकदा होते. काँग्रेस आपल्या सभेत आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या कार्याचा आढावा घेते. मध्यवर्ती समितीने वा इतर संघटनांनी विचारार्थ पाठविलेल्या ठरावावर चर्चा करून निर्णय घेते.

२. मध्यवर्ती समिती :-

राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संघाचे सभासद हे मध्यवर्ती समितीचे सभासद असतात. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक राष्ट्रीय सहकारी संघाला आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या मध्यवर्ती समितीवर एक प्रतिनिधी पाठविता येतो. परंतु एका देशातील एक राष्ट्रीय संघटना जास्तीत जास्त १० प्रतिनिधी आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेवर पाठवू शकते. सहकारातील महत्त्वाचे निर्णय स्वतःच्या जबाबदारीवर घेण्याचा अधिकार मध्यवर्ती समितीला आहे. त्याचप्रमाणे कार्यकारी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध करण्यात येणाऱ्या तक्रारीचे निराकरण करणे.

३. कार्यकारी समिती :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या कार्यावर सर्वसाधारण कार्यकारी समिती नियंत्रण ठेवते व मध्यवर्ती समितीची बैठक काही प्रश्नांवर निर्णय घेते. कार्यकारी समिती काँग्रेसच्या सभेची तारीख, विषय ठरविते व आपल्या कार्याचा अहवाल काँग्रेसला सादर करते. कार्यकारी समिती प्रामुख्याने अर्थव्यवहार व सभासदत्वाच्या कार्याकडे लक्ष पुरवित असते. मध्यवर्ती समितीशी सतत संपर्क ठेवून कारभारावर नियंत्रण ठेवते.

४. संचालक :-

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे दैनंदिन कामकाज सचिवालयामार्फत चालते व त्याचा प्रमुख संचालक असतो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने दिल्ली व मोशी येथे प्रादेशिक कार्यालये स्थापन केली. दक्षिण पूर्व आशियासाठी असणारे कार्यालय भारतात नवी दिल्ली येथे १९६० मध्ये सुरू झाले.

५. सचिव :-

सचिव हा प्रशासकीय प्रमुख असतो. सचिवालयात शिक्षण, लोकसंपर्क, संशोधन, आकडेवारी इ. विभागांसाठी प्रत्येकी एक सचिव असतो.

□ आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची कार्ये (Functions of International Co-operative Alliance) :-

१. आंतरराष्ट्रीय सल्लागार मंडळ :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना आंतरराष्ट्रीय संस्थांना सल्ला देण्याचे कार्य करते. विविध जागतिक

संघटनांच्या सभेत व चर्चासत्रात भाग घेते. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक मदत मिळवून देण्याचे प्रयत्न करते. युनो, जागतिक व्यापार संघटना, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व इतर आंतरराष्ट्रीय संघटनांनी आयोजित केलेल्या चर्चासत्रात भाग घेते.

२. तांत्रिक मदत :-

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनांना तांत्रिक मदत करते. विकसित देशातून तांत्रिक मदत घेतली जाते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापार वाढविण्यासाठी ही मदत केली जाते. बँका, विमा व पतपुरवठा यासारख्या संस्थांना विकासासाठी मदत केली जाते.

३. विविध सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करणे :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना जगातील विविध सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करण्याचे कार्य करते.

सहकारी बँका, सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, दुग्ध सहकारी संकस्था इ. संस्थांमध्ये संबंध साधण्याचे कार्य करते. त्यामुळे सहकारी चळवळीचा विकास होतो.

४. सहकाराचे महत्त्व वाढविणे :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना सहकाराचे महत्त्व वाढविण्याचे कार्य करते. त्यासाठी जगात सहकारी तत्त्वे व पद्धतीचा प्रसार केला जातो. सहकारी संस्थांची संख्या वाढविली जाते. समाजातील लोकांना सहकाराचे फायदे, महत्त्व पटवून सांगितले जाते.

५. अलिकडच्या वर्गातील कार्य :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संस्थांचे विलीनीकरण करते. त्यामुळे सहकारी संस्था मजबूत होतात. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे कार्य करते. सहकारी संस्थामार्फत निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संस्था सहकारी चळवळीचा प्रसार व प्रचार करण्याचे कार्य करते.

६. सहकारी संस्थांना प्रतिनिधीत्व देणे :-

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना सहकारी संस्थांना प्रतिनिधीत्व देण्याचे कार्य करते. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना जागतिक पातळीवर सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधीत्व करते. जागतिक बँक, संयुक्त राष्ट्र संघटना, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी इ जागतिक संघटनांच्या कार्यशाळा, परिषदा, चर्चासत्र, इत्यादीमध्ये सहकाराचे प्रश्न मांडते. ही संघटना जागतिक पातळीवर सहकाराचे विविध प्रश्न मांडून सोडवण्याचा प्रयत्न करते. सहकाराचे नेतृत्व करते.

७. विकसनशील देश :-

आज जगात विकसनशील देशात सहकारी चळवळ मोठ्या प्रमाणात पसरली आहे. आशिया व आफ्रिका देशातील विकसनशील संस्थांना मदत केली जाते. या संघटनेने आशिया, आफ्रिका येथे प्रादेशिक कार्यालये सुरू केली आहेत. विकसनशील देशात सहकारी साखर कारखाने, दुग्ध संस्था, सहकारी सूतगिरण्या, सहकारी बँका, मजूर सहकारी संस्था यांना आर्थिक मदत केली जाते. त्यांना सल्ला व मार्गदर्शनाचे कार्य केले जाते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची स्थापना मध्ये झाली.
अ) १६९५ ब) १७९५ क) १८९५ ड) १९९५.
२. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना येथे स्थापन करण्यात आली.
अ) अमेरिका ब) लंडन क) रशिया ड) चीन.
३. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे मुख्य कार्यालय येथे आहे.
अ) जिनिव्हा ब) मोशी क) पिट्सबर्ग ड) जर्मनी.
४. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेचे हे सर्वोच्च अधिकारी मंडळ आहे.
अ) मध्यवर्ती समिती क) काँग्रेस
ब) कार्यकारी समिती ड) संचालक.
५. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची प्रादेशिक कार्यालये आहेत.
अ) १ ब) २ क) ३ ड) ५.

१.३ सारांश

सहकार मानवाला नवीन नाही. कारण प्राचीन काळापासून मानव एकमेकांच्या सहकार्याने जीवन जगत आहे. सहकारात सर्वजण एकमेकांना मदत करतात. सहकार म्हणजे सर्वांनी एकत्रित काम करणे. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीतून सहकाराचा प्रारंभ झाला. सन १८४४ मध्ये इंग्लंडमध्ये रॉशडेल या ठिकाणी २८ विणकऱ्यांनी जगातील पहिली ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन केली.

सहकारात काही खास गुणवैशिष्ट्ये दिसून येतात. आज जगात सहकारी चळवळ पसरली आहे.

सहकारात व्यक्तीला व सेवेला प्रथम स्थान दिले जाते आणि भांडवलाला दुय्यमस्थान दिले जाते. सहकार ऐच्छिक व लोकशाही स्वरूपाचे संघटन आहे. सहकारामुळे एकसंघ समाज निर्माण होण्यास मदत होते. सहकारी दुर्बलांचे आर्थिक संघटन आहे.

सहकारी संस्थेचा कारभार सहकाराचे नियम व तत्वांच्या आधारे चालतो. सहकारी संस्थेचे संघटन, आर्थिक व्यवहार, हिशोब पद्धती, व्यवस्थापन इ. बाबत नियम आहेत. वेगवेगळ्या विचारवंतांनी सहकाराची वेगवेगळी तत्वे सांगितली आहेत. सन १८८५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना स्थापन झाली. अनेक देशातील राष्ट्रीय सहकारी संस्था सभासद आहेत. जगातील सहकारी संस्थांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करणे प्रधान कार्य समजले जाते.

आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेची काँग्रेस सर्वोच्च अधिकारी संस्था आहे. राष्ट्रीय सहकारी संघाचे सभासद हे मध्यवर्ती समितीचे सभासद असतात. सचिव हा प्रशासकीय प्रमुख असतो. विविध सहकारी संस्थांमध्ये संबंध प्रस्थापित करणे व त्यांना सहकार्य करणे प्रमुख कार्य मानले जाते.

१.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. आधिक्याचे वाटप : सहकारी संस्थांना सेवा व काटकसर करून जो नफा मिळतो, त्याला आधिक्य असे म्हणतात.
२. विधायक स्पर्धा : स्पर्धेच्या चांगल्या लक्षणांना विधायक स्पर्धा असे म्हणतात.
३. विश्वव्यापी स्वरूप : जगात प्रसार होणे.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. ड) रॉबर्ट ओवेन २. ब) इंग्लंड.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. ब) लोकशाही २. अ) दुर्बलांचे ३. क) सर्वसाधारण सभेच्या.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. ड) जर्मनी २. क) १९९५ ३. अ) १८८३.
४. ब) लोकशाही.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

१. क) १८९५ २. ब) लंडन ३. अ) जिनिव्हा.
४. क) काँग्रेस ५. क) ३.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. सहकार म्हणजे काय? सहकाराची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. सहकाराची मॅचेस्टर तत्त्वे स्पष्ट करा.
३. सहकार म्हणजे काय? सहकाराचे महत्त्व सांगा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटना.
२. सहकारी तत्वांचा विकास.

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ सूची

१. **Dr. B. S. Mathur** : "*Co-operation in India*", Sahitya Bhawan Publishers and Distributors (P) Ltd., Agra - 1999.
२. **R. D. Bedi** : "*Theory, History & Practice of Co-operation*".
३. प्रा. भोसले, प्रा. कांटे : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. प्रा. डॉ.रूपा शहा व डॉ. बी. एच. दामजी : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
५. प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी, प्रा. के. सी. जोशी : "सहकाराचा विकास", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जून, २०१५.

☆☆☆

सहकाराचे संघटन (Co-operation as a Form of Organization)

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष
 - २.२.२ समाजवादाची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष
 - २.२.३ भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य.
 - २.२.४ मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका.
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासामध्ये आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- १. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- २. भांडवलशाहीच्या गुण-दोषांची माहिती होईल.
- ३. समाजवादाची वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- ४. समाजवादाचे गुण व दोषांची माहिती होईल.
- ५. भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य आहे हे समजून येईल.
- ६. मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका समजून येईल.

२.१ प्रास्ताविक (Introduction)

अमेरिकेने भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला, तर चीनने समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेमध्ये काही गुण व काही दोष आहेत. प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था भिन्न असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप लक्षात घेऊन अर्थव्यवस्थेचा स्विकार लाभदायक ठरतो. भारताला कृषी, औद्योगिक व सहकार क्षेत्राचे विकास करावयाचा आहे. म्हणून भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. भांडवलशाही व समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य आहे. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सहकाराची भूमिका प्रधान समजली जाते.

२.२ विषय विवेचन (Subject Discription)

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, भांडवलशाहीचे गुण व दोष, समाजवादाची वैशिष्ट्ये, समाजवादाचे गुण आणि दोष, भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य, मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२.१ भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष (Capitalism-Features, Merits and Demerits)

□ प्रस्तावना (Introduction) :-

जगात सर्वप्रथम भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. भांडवलशाहीत उत्पादन साधनावरती खाजगी मालकी असते. खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. व्यक्ती व उद्योग संस्थांना खाजगी मालमत्ता मिळविता व प्राप्त करता येते, त्याचे स्वातंत्र्य असते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवल, किंमत, नफा, उत्पादन, विक्री इ. महत्त्वाचे असते. उत्पादकांना महत्तम नफा मिळतो. भांडवलशाहीत जास्तीत जास्त वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते. भांडवलशाहीत कोणत्या वस्तूचे किती प्रमाणात आणि कसे उत्पादन घ्यावयाचे असे महत्त्वपूर्ण प्रश्न किंमत यंत्रणेद्वारे सोडविले जातात. युरोपात नवीन तंत्र, यंत्र, ऊर्जा वापराने औद्योगिक विकास वेगाने झाला. अर्थव्यवस्थेत भांडवल गुंतविणाऱ्यांचे महत्त्व वाढत गेले. अशा तऱ्हेने भांडवलशाही अर्थव्यवस्था प्रस्थापित झाली.

□ भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची व्याख्या :-

“ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर खाजगी मालकी असते, त्या अर्थव्यवस्थेला भांडवलशाही अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

“ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची साधने खाजगी मालकीची असतात आणि उत्पादनाचे कार्य,

विभाजन बाजार यंत्रणा बाजार यंत्रणा करावी लागते. अशा अर्थव्यवस्थेला भांडवलशाही अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

□ भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये (Features of Capitalism) :-

भांडवलशाहीत खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचे स्वातंत्र्य असते. नफ्याचा हेतूने उत्पादन केले जाते. किंमत यंत्रणेमार्फत अर्थव्यवस्था चालते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. खाजगी मालमत्तेचा हक्क :-

खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचा हक्क हे भांडवलशाहीचे ठळक वैशिष्ट्ये आहे. जमीन, कारखाने, यंत्रसामग्री, खाणी यासारख्या उत्पादन साधनसंपत्तीवर खाजगी मालकी असते. खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचे स्वातंत्र्य असते.

२. महत्तम नफ्याचा हेतू :-

महत्तम नफा मिळविणे हे एक वैशिष्ट्ये आहे. ज्या वस्तूत जास्त नफा मिळतो त्या वस्तूचे उत्पादन केले जाते. समाजहितापेक्षा व्यक्तिगत हिताला प्राधान्य दिले जाते.

३. व्यवसाय स्वातंत्र्य :-

व्यवसाय स्वातंत्र्य हे भांडवलशाहीचे वैशिष्ट्ये आहे. कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या आवडीनुसार कोणताही व्यवसाय करण्यास स्वातंत्र्य असते. कोणतीही व्यक्ती कोणताही व्यवसाय करू शकते. कोणीही कोठेही व्यवसाय करू शकते.

४. उपभोक्त्यांचे सार्वभौमत्व :-

भांडवलशाही व्यवस्थेत उपभोक्त्यांना आपल्या आवडीनुसार वस्तू खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य असते. उपभोक्त्यांना हव्या असणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन केले जाते, उपभोक्ता बाजारपेठेचा राजा असतो. त्याच्या मागणीनुसार उत्पादन केले जाते.

५. किंमत यंत्रणा :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणा हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. मागणीनुसार पुरवठा केला जातो. अर्थव्यवस्था किंमत यंत्रणेमार्फत चालते.

६. बाजारासाठी उत्पादन :-

भांडवलशाहीत बाजारपेठ व विक्री करण्याचा उद्देशाने उत्पादन घेतले जाते. बाजारात उत्पादनाची विक्री करून नफा मिळविला जातो. उपभोक्त्याच्या आवडीनुसार उत्पादन केले जाते.

७. वर्गसंघर्ष :-

भांडवलशाहीत वर्गसंघर्ष निर्माण होतो. भांडवलदारांचा वर्ग एका बाजूला असतो तर दुसऱ्या बाजूला कामगार वर्ग असतो. भांडवलदार श्रीमंत असतात, तर श्रमिक गरीब असतात. भांडवलदार व श्रमिक यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो.

८. अनियोजित अर्थव्यवस्था :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत नियोजनाचा अभाव असतो. नफा महत्तम देणाऱ्या वस्तूचे उत्पादन केले जाते. उत्पादकांना कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था अनियोजित स्वरूपाची असते.

९. स्पर्धा :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन संस्थेत स्पर्धा असते. उत्पादक जाहिरातींद्वारे वस्तूंची विक्री वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. उत्पादक वस्तूंची किंमती कमी करून ग्राहकांना आकर्षित करतात.

१०. आर्थिक विषमता :-

भांडवलशाहीत आर्थिक विषमता आढळते. महत्तम नफा मिळविला जातो. भांडवलदार श्रीमंत असतात तर श्रमिक गरीब असतात.

□ भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे गुण/फायदे (Merits of Capitalism) :-

१. औद्योगिक विकास :-

भांडवलशाहीत उद्योगांना स्वातंत्र्य दिले जाते. त्यामुळे देशात विविध उद्योग व व्यवसायाची भरभराट होते. देशाचा औद्योगिक विकास जलद होतो. औद्योगिक विकासासाठी पोषक वातावरण असते.

२. आर्थिक विकास :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकास वेगाने होतो. भांडवलशाही देश प्रगत आहेत. विविध

उद्योग सुरू होऊन विविध वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते. रोजगार वाढून लोकांचे उत्पन्न वाढते. लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो. आर्थिक विकास घडून येतो.

३. रोजगारात वाढ :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत रोजगारात वाढ होण्यास मदत होते. उद्योग व्यवसायांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते. नियंत्रण नसते. मोठ्या प्रमाणात उत्पादन केले जाते. विविध व्यवसायात, उद्योगात लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो.

४. कार्यक्षमतेत वाढ :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत श्रमिक व संयोजकांची कार्यक्षमता वाढते. श्रमिक अधिक वेतन मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी आपली कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न करतात. आधुनिक उत्पादन तंत्राचा व यंत्राचा वापर करून कार्यक्षमता वाढविली जाते.

५. भांडवलनिर्मितीचा उच्च दर :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर खाजगी मालकी असते. लोकांना रोजगार प्राप्त होऊन त्यांचे उत्पन्न वाढते. लोक आपल्या उत्पन्नाचा बराच भाग बचत करतात. भांडवलदार भांडवल गुंतवणूक करतात. भांडवलदारांना नफा अधिक मिळतो. त्यामुळे भांडवलात वाढ होते.

६. स्वयंचलित कार्य :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे अर्थव्यवस्थेचे कार्य स्वयंचलित चालते. अर्थव्यवस्था किंमत यंत्रणेद्वारे आपोआप चालते. त्यामुळे सरकारी हस्तक्षेपाचे व नियंत्रणाची गरज नसते.

७. लोकशाही व्यवस्था :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्था लोकशाही स्वरूपाची व्यवस्था असते. उपभोक्त्यांना कोणत्याही वस्तू व सेवांची खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य असते. उद्योजकांकडून त्यांच्या आवडी-निवडीनुसार वस्तू व सेवांचे उत्पादन करता येते. उत्पादकांना कोणत्याही वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्याचे स्वातंत्र्य असते.

८. लवचिकता :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्था लवचिक असते. उत्पादक बदलत्या परिस्थितीनुसार आवश्यक त्या वस्तूचे उत्पादन करतात. तेजी, मंदी, युद्ध यासारख्या बदलत्या परिस्थितीनुसार उत्पादन केले जाते. उत्पादन मोठ्या प्रमाणात केले जाते.

९. तांत्रिक प्रगती :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत तांत्रिक प्रगती होते. संयोजकामध्ये तीव्र स्पर्धा असते. स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी प्रगत तंत्राचा व यंत्राचा वापर केला जातो. नवीन शोध लावले जातात. त्यामुळे तांत्रिक प्रगती होते.

१०. धोके पत्करण्यास उत्तेजन :-

संयोजकांना उद्योग व्यवसायात धोका पत्कारावा लागतो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत संयोजक धोका पत्करतात. संयोजक महत्तम नफा मिळविण्यासाठी धोका स्विकारतात.

११. नवप्रवर्तन :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन नवीन नवीन यंत्रसामग्री, उच्चतंत्र, स्वस्त व नवीन विक्रीची पद्धत, नवीन वस्तू तयार करणे, उपभोक्त्याच्या आवडी-निवडीनुसार उत्पादन करणे यासारखे बदल संयोजक करतात. त्याला नवप्रवर्तन म्हणतात.

१२. उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत दुर्मिळ उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो. उत्पादक साधनांचा अपव्यय टाळला जातो. प्रत्येक संयोजक महत्तम नफा मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो. संयोजकांमध्ये स्पर्धा असते. त्यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा व भांडवलाचा पर्याप्त वापर केला जातो.

१३. संयोजन कौशल्याचा विकास :-

भांडवलशाहीत संयोजन कौशल्य विकासास पूर्ण वाव असतो. संयोजकामध्ये चैतन्य असते. आधुनिक तंत्राचा व यंत्राचा उत्पादन कार्यात वापर करतात. संयोजकांना सहकार्य व मदत केली जाते.

१४. ग्राहक सार्वभौम :-

उपभोक्ते (ग्राहक) हे 'सार्वभौम' असतात. कारण ग्राहकांच्या आवडी-निवडी, सवयीनुसार, उत्पादन केले जाते. ग्राहक राजा असतो. मागणीनुसार पुरवठा केला जातो. उपभोक्त्याच्या पसंतीनुसार उत्पादन केले जाते.

१५. शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित असतो. सरकार शांतता, सुव्यवस्था, संरक्षण आणि मर्यादित मूलभूत कार्ये करते. भांडवलदारांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते.

□ भांडवलशाहीचे दोष व तोटे (Demerits of Capitalism) :-

भांडवलशाहीचे समाजात सर्वत्र स्वागत झाले. कारण जादा उत्पादन, संपत्ती, वैभव, चैनीच्या वस्तू यात वाढ झाली. भांडवलशाहीचे दोष/तोटे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. अनियोजित उत्पादन व्यवस्था :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन व्यवस्था अनियोजित स्वरूपाची असते. प्रत्येक उत्पादक आपल्या इच्छेनुसार उत्पादन करतो. त्यामुळे हव्या त्या वस्तूची दुर्मिळता निर्माण होते. अनावश्यक वस्तू मुबलक प्रमाणात निर्माण होतात. जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई निर्माण होते, त्यामुळे त्यांची आयात करावी लागते.

२. मानवी कल्याणाकडे दुर्लक्ष :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत मानवी कल्याणाकडे दुर्लक्ष होते. महत्तम नफा मिळविण्यासाठी भांडवली वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. उत्पादक हितांचे निर्णय घेतात. त्यांचा समाज हितांचा उद्देश नसतो. परिणामी समाजाचे कल्याण दुर्लक्षित राहते.

३. आर्थिक अस्थिरता :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते. उत्पादन अमर्यादित केले जाते. उत्पादनात सतत वाढ केली जाते. अतिरिक्त उत्पादन होते, मंदी येते. व्यापारचक्रे वारंवार उद्भवतात.

४. बेकारीची समस्या :-

भांडवलशाहीत बेकारीची समस्या गंभीर बनते. तेजीच्या काळात रोजगार वाढत असला तरी मंदीच्या काळात प्रचंड बेकारी वाढते. आर्थिक अस्थैर्यामुळे बेकारी वाढते. अनियोजित उत्पादन व्यवस्थेमुळे अतिरिक्त उत्पादन होऊन मंदी येते. त्यामुळे बेकारी वाढते.

५. उधळपट्टी :-

उधळपट्टी हा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा दोष आहे. उत्पादक एकमेकांशी तीव्र स्पर्धा करतात. उत्पादक विक्री वाढविण्यासाठी जाहिरातीवर प्रचंड खर्च करतात. तो खर्च ग्राहकांकडून वसूल करतात. त्यामुळे ग्राहकांचे नुकसान होते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत अनावश्यक खर्च वाढतो.

६. साधनसंपत्तीचे गैरवाटप :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत साधनसंपत्तीचे गैरवाटप होते. भांडवली वस्तूंच्या उत्पादनासाठी

साधनसंपत्ती कमी पडते. साधनसंपत्तीचा वापर चैनीच्या व सुखसोयीच्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी केला जातो.

७. गैरव्यवहारात वाढ :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत गैरव्यवहार वाढतात. नफा म्हणजे कोणाचेतरी शोषण झालेले असते. महत्तम नफा मिळविण्यासाठी नैतिक मूल्ये पाळली जात नाहीत. अर्थव्यवस्था पैशावर/चलनावर आधारित असते. काळा पैसा वाढतो. त्यामुळे समाजाचे नुकसान होते.

८. साम्राज्यवादाचा विस्तार :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादकांना जास्त नफा मिळतो. उत्पादक नफा मिळविण्यासाठी सतत भांडवल गुंतवणूक करतात. प्रचंड प्रमाणात उत्पादन केले जाते. उद्योजकांचे साम्राज्य निर्माण होते.

९. आर्थिक विषमता वाढते :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नातील विषमता वाढत जाते. भांडवलदार व कामगार असे दोन वर्ग निर्माण होतात. भांडवलदार वर्गाकडे मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न व संपत्ती असते. कामगारांना अल्प वेतन मिळते. त्यांना सोयीसुविधा देण्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. गरीब व श्रीमंत भेद निर्माण होतो. भांडवलदारांकडून कामगारांचे आर्थिक शोषण केले जाते.

१०. मक्तेदारी प्रवृत्ती :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादकांची मक्तेदारी वाढते. उत्पादक संगनमताने वस्तूची किंमत निश्चित करतात. श्रीमंताकडे प्रचंड संपत्ती असते. उत्पादकांचे बाजारपेठेवर वर्चस्व असते. मक्तेदारीमुळे समाजाचे आर्थिक शोषण होते.

११. आर्थिक संपत्तीचे केंद्रीकरण :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदारांच्या हाती आर्थिक संपत्तीचे केंद्रीकरण होते. भांडवलदार जास्त नफा मिळविण्यासाठी अधिक गुंतवणूक करतात. सरकारचे नियंत्रण मर्यादित असते. शासनाचे धोरण अलिप्ततावादाचे असते.

१२. कामगारांचे शोषण :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत कामगारांचे आर्थिक व शारीरिक शोषण केले जाते. कामगारांना अल्प वेतन व विविध सोयीसुविधा दिल्या जात नाहीत. अल्पवेतन, कामाच्या ठिकाणची प्रतिकूल परिस्थिती,

सोयीसुविधांचा अभाव, कामाचे जादा तास, लहान मुलांना कामावर घेणे, स्त्रीयांना अल्प मजूरी आदी मार्गाने कामगारांचे शोषण केले जाते.

१३. भाववाद :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भाववाद होते. पैशाचे मूल्य कमी होते. वस्तू व सेवांच्या किंमती भरमसाठ वाढतात. बहुसंख्य लोकांना दैनंदिन गरजेच्या वस्तू रास्त किंमतीत मिळणे कठीण होते.

१४. शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत शासनाचा हस्तक्षेप मर्यादित असतो. सरकार शांतता, सुव्यवस्था, संरक्षण आणि मर्यादित मूलभूत कार्ये करते. भांडवलदारांना पूर्ण स्वातंत्र्य असते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. भारताने अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला.
अ) समाजवादी ब) मिश्र क) भांडवलशाही ड) यापैकी नाही.
२. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत हे सार्वभौम असतात.
अ) ग्राहक ब) व्यावसायिक क) उत्पादक ड) व्यापारी.
३. मध्ये भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आहे.
अ) भारत ब) चीन क) अमेरिका ड) रशिया.

२.२.२ समाजवादाची वैशिष्ट्ये, गुण आणि दोष (Socialism - Features, Merits and Demerits)

□ प्रस्तावना (Introduction) :-

समाजवादी अर्थव्यवस्था आदर्श अर्थव्यवस्था समजली जाते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर संपूर्ण समाजाची मालकी असते. समाजवादी व्यवस्थेत खाजगी व्यवस्था नसते. सर्वांना समान संधी मिळते. गरीब व श्रीमंत भेद केला जात नाही. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो. पूर्ण रोजगार निर्माण होतो.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेला पर्यायी म्हणून समाजवादी अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. समाजवादात भांडवलशाहीतील दोष दूर केले जातात. देशात आर्थिक समता व समान संधी दिली जाते.

□ समाजवादाची व्याख्या :-

“ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर समाजाची मालकी असते. त्या अर्थव्यवस्थेला समाजवादी अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

□ समाजवादाची वैशिष्ट्ये (Features of Socialism) :-

समाजवादी अर्थव्यवस्था सार्वजनिक अर्थव्यवस्था असते. उत्पादन साधनांवर सरकारची मालकी असते. सार्वजनिक हितासाठी उत्पादन केले जाते. समाजवादाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. उत्पादन साधनांवर समाजाची मालकी :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर सरकारची मालकी असते. उत्पादन साधनांवर समाजाची मालकी असते. सार्वजनिक हितासाठी उत्पादन केले जाते.

२. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर निर्बंध :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत समाजहितासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्यावर अनेक निर्बंध असतात. व्यक्ती हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य दिले जाते. व्यक्ती स्वातंत्र्यावर निर्बंध असतात.

३. समान संधी :-

प्रत्येकाला समान संधी उपलब्ध करून देणे हे समाजवादाचे मूलभूत उद्दिष्ट असते. प्रत्येकाला शिक्षण व प्रशिक्षणाची समान संधी दिली जाते. समाजवादात समान संधी उपलब्ध करण्यावर अधिक भर दिला जातो.

४. आर्थिक समता :-

आर्थिक समता हे समाजवादी व्यवस्थेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. गरीब व श्रीमंत भेद नसतो. नफा सरकारकडे जमा होतो. समाजहितासाठी उत्पादन केले जाते.

५. खाजगी उद्योगांचा अभाव :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत खाजगी उद्योगांचा अभाव आहे. उद्योग व्यवसाय सरकारच्या मालकीचे असतात, खाजगी क्षेत्राला स्थान नसते.

६. सामाजिक कल्याण :-

समाजवादी व्यवस्थेत सामाजिक कल्याणाला महत्त्व दिले जाते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत समाजहितासाठी वस्तूंचे उत्पादन केले जाते.

७. सामाजिक सुरक्षितता :-

पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य, क्रिडा व करमणूक इत्यादी सुविधा सरकारकडून उपलब्ध करून दिल्या जातात. जनतेला लागणाऱ्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन घेतले जाते.

८. वर्गहीन समाज :-

गरीब व श्रीमंत भेदभाव नसतो. सर्वजण समान असतात. प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी दिली जाते. वर्गविहीन समाजाची निर्मिती होण्यास मदत होते.

९. सेवेला प्राधान्य :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत नफ्यापेक्षा समाजसेवेला महत्त्व दिले जाते. वस्तूंचे उत्पादन नफ्यापेक्षा समाजाच्या सेवेसाठी केले जाते. लोकांना उपयुक्त वस्तूंचे उत्पादन केले जाते.

१०. आर्थिक नियोजन :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनावर सरकारची मालकी असते. नियोजनपूर्वक जीवनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. उत्पादन साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर केला जातो.

□ समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे गुण/फायदे (Merits of Socialism) :-

१. आर्थिक समता :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सर्वांना समान संधी दिली जाते. उत्पादन साधनांवर संपूर्ण समाजाची मालकी असते. व्यक्तीगत, खाजगी मालमत्तेवर निर्बंध असतात. समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळे आर्थिक समता निर्माण होते.

२. समाजाचे शोषण होत नाही :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उद्योग व साधनसंपत्तीवर समाजाची मालकी असते. सरकारी उद्योगात श्रमिकांचे आर्थिक शोषण होत नाही. श्रमिकांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला दिला जातो.

३. साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उद्योग व साधनसंपत्तीवर समाजाची मालकी असते. सरकारी उद्योगात श्रमिकांचे आर्थिक शोषण होत नाही. श्रमिकांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला दिला जातो.

४. संपूर्ण समाजाचा विकास :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सामाजिक हिताला प्राधान्य दिले जाते. सरकारकडून समाजहितासाठी विविध बाबींवर पैसे खर्च केले जातात. सरकार कल्याणकारी योजनांवर पैसे खर्च करते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत संपूर्ण समाजाचा विकास होतो.

५. सामाजिक न्याय :-

समाजवादात सर्वांना समान संधी दिली जाते. गरीब व श्रीमंत भेद राहत नाही. आर्थिक विषमता नसते. कोणत्याही व्यक्तीचे आर्थिक शोषण होत नाही.

६. पूर्ण रोजगार :-

समाजवादात मागेल त्याला काम व कुवतीनुसार काम दिले जाते. तसेच उत्पादन साधनांची मालकी सरकारकडे असते. त्यामुळे सरकारला पूर्ण रोजगाराची स्थिती राखणे शक्य होते. अर्थव्यवस्थेत बेकारी आढळत नाही.

७. सामाजिक सुरक्षितता :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत देशातील सर्व नागरिकांना सामाजिक सुरक्षितता प्राप्त होते. सरकार, मुलांना दूध, पोषण, आरोग्यसेवा, शिक्षण इ. सेवा उपलब्ध करून देते. त्यामुळे संपूर्ण समाजाचे कल्याण होते.

८. कार्यक्षमतेत वाढ :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नात मोठी वाढ होते. आधुनिक तंत्राने व यंत्राने उत्पादन केले जाते. स्पर्धा नसते. जाहिरातीवर खर्च करण्याची गरज नसते. उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो.

९. आर्थिक वृद्धी :-

समाजवादात आर्थिक वृद्धीला चालना मिळते. नियोजनाद्वारे आर्थिक वृद्धी घडवून आणली जाते. सरकारच्या आर्थिक नियोजनाने बचत व गुंतवणूक वाढते. परिणामी राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. आर्थिक वृद्धीला गती मिळते.

१०. आर्थिक स्थैर्य :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य असते. उत्पादन साधनावर सरकारची मालकी व नियंत्रण असते. मागणीप्रमाणे गुंतवणूक केली जाते. त्यामुळे मागणी व पुरवठ्यात समतोल साधला जातो.

अतिरिक्त उत्पादन केले जात नाही. तेजी, मंदी, व्यापार चक्रे निर्माण होत नाहीत. देशात आर्थिक स्थैर्य राहते.

□ **समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे दोष/त्रुटी (Demerits of Socialism) :-**

१. नोकरशाहीचा प्रभाव :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत/अर्थव्यवस्थेवर सरकारचे नियंत्रण असते. आर्थिक यंत्रणेतील नोकरशाहीचा प्रभाव हा या व्यवस्थेचा प्रमुख दोष आहे. नोकरशाही उद्योग, व्यवसाय चालवण्यात अकार्यक्षम राहते. नोकरशाही खाजगी व्यावसायिकांप्रमाणे उद्योग व्यवसाय चालवू शकत नाही.

२. दप्तर दिरंगाई :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत अर्थव्यवस्थेवर नोकरशाहीचा प्रभाव असतो. नोकरशाहीकडून विविध कामे तत्पर व जलद होत नाहीत. उद्योगाचा कारभार चालवताना नियमावर बोट ठेवून चालवला जातो. सरकारी यंत्रणेत दिरंगाई दिसून येते.

३. अपुरी साधने :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सरकार पुरेसे भांडवल उभे करू शकत नाही. भांडवलाची, साधनांची कमतरता निर्माण होते. त्याचा परिणाम उद्योग व व्यापाराच्या विस्तारावर होतो.

४. साधनांचा अयोग्य वापर :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत भांडवली साधनांचा कार्यक्षमपणे वापर केला जात नाही. काही वस्तूंचे उत्पादन अतिरिक्त होते. तर कही वस्तूंचे उत्पादन कमी होते. वस्तूच्या मागणी-पुरवठ्यात असमतोल निर्माण होतो.

५. उपभोक्त्यांच्या स्वातंत्र्याची हानी :-

भांडवलशाहीत उपभोक्ता सार्वभौम असतो. उपभोक्त्यांना आवडीनुसार वस्तूची खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य असते. परंतु समाजवादात उपभोक्त्यांचे स्वातंत्र्य नाहीसे होते. उपभोक्त्यांना मिळेल त्या वस्तूवर समाधान मानावे लागते.

६. प्रोत्साहनाचा अभाव :-

समाजवादात व्यक्तीगत हिताला/लाभाला प्राधान्य दिले जात नाही. पुढे जाण्याची प्रवृत्ती नष्ट होते. विशिष्ट वेतन मिळत असल्याने अधिक नफा मिळवण्याची इच्छा होत नाही.

७. आर्थिक स्वातंत्र्याचे नुकसान :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्वातंत्र्याचे नुकसान होते. उद्योजक व्यावसायिकांना उद्योग व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नसते. श्रमिकांना ठराविक प्रकारची कामे दिली जातात.

८. सरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण :-

समाजवादात आणखी एक दोष म्हणजे सरकारकडे सत्तेचे फार मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकरण होते. सरकारचा प्रभाव वाढतो, व्यक्तीला महत्त्व दिले जात नाही. सरकार म्हणजे सर्व काही असते. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सरकारचा प्रभाव असतो.

९. यशस्वी व्यवसायाचा अभाव :-

समाजवादात सरकार उद्योग व्यवसाय चालवते. सरकारी नोकर उद्योग-व्यवसाय चालवतात. सरकारी नोकर कार्यक्षमपणे काम करत नाहीत. त्यामुळे उद्योग व्यवसायांना तोटा होण्याची शक्यता असते.

१०. आर्थिक समतेचा अभाव :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत सरकारला आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यात अपयश येते. गरीब, श्रीमंत यांच्यात फरक राहतो. समाजवादातही गरीब, श्रीमंती दिसून येते.

११. समाजवादी अर्थव्यवस्था शास्त्रीय नाही :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेची संकल्पना शास्त्रीय नाही. ही व्यवस्था ताठर स्वरूपाची असते. राजकीय व सरकारी यंत्रणेचा प्रभाव आढळतो.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. उत्पादन साधनावर समाजाची मालकी असते, त्या अर्थव्यवस्थेला अर्थव्यवस्थेचा असे म्हणतात.

अ) समाजवादी ब) भांडवलशाही क) मिश्र ड) यापैकी नाही.

२. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विषमता

अ) वाढते ब) स्थिर असते क) कमी होते ड) कमी होत नाही.

३. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत प्रभाव असतो.

अ) भांडवलदारांचा ब) सरकारचा क) व्यापाऱ्यांचा ड) यापैकी नाही.

२.२.३ भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य (Co-operation : A Golden mean between Capitalism and Socialism)

□ सहकार : सुवर्णमध्य :-

सहकार म्हणजे भांडवलशाही व समाजवाद यांच्यातील सुवर्णमध्य आहे. कारण भांडवलशाहीत काही दोष आहेत. तसेच समाजवादातही काही दोष आहेत. त्यामुळे सहकारामुळे भांडवलशाही व समाजवादातील दोष दूर करण्याची शक्ती आहे. तसेच सहकारात भांडवलशाही व समाजवादाची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. सहकारात भांडवलशाही व समाजवादाचे गुण आहेत. म्हणून सहकार व भांडवलशाही / सहकार व समाजवाद यामध्ये साम्य आहे. सहकार सुवर्णमध्य पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. भांडवलशाही व सहकार यातील साम्य :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले जाते. तर सहकारातही आर्थिक स्वातंत्र्य असते. भांडवलशाही व सहकारात खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. भांडवलशाही व सहकारात नफा प्राप्ती केली जाते. तसेच भांडवलाचा वापर केला जातो. भांडवलशाही व सहकारात व्यावसायिक कार्यक्षमतेला महत्त्व दिले जाते. सरकारी हस्तक्षेपास विरोध केला जातो. साधनांचा पर्याप्त वापर केला जातो.

२. भांडवलशाही व सहकारातील फरक :-

भांडवलशाहीत व्यक्तीपेक्षा भांडवलाला महत्त्व दिले जाते. तर सहकारात व्यक्तीला महत्त्व दिले जाते.

भांडवलशाहीत नफ्याला तर सहकारात सेवेला महत्त्व दिले जाते. भांडवलशाहीत आर्थिक शोषण केले जाते. सहकारात आर्थिक शोषणाला प्रतिबंध केला जातो. भांडवलशाहीत संपत्तीचे विषम वाटप होते. सहकारात नफ्याचे वाटप व्यवहाराच्या प्रमाणात केले जाते.

भांडवलशाहीत आर्थिक अस्थैर्य, स्पर्धा व पैशाला महत्त्व दिले जाते. तर सहकारात आर्थिक स्थैर्य व शांतता आणि समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. भांडवलशाहीत संपत्तीचे विषम वाटप होते. सहकारात वाढाव्याचे वाटप व्यवहाराच्या प्रमाणात केले जाते.

३. समाजवाद व सहकार :-

समाजवादात व सहकारात समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकारात उत्पन्नाचे समान वाटप सेवा, सामुदायिक विकास, साधनांचा पर्याप्त वापर शोषणाला प्रतिबंध याला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकार दोन्ही व्यवस्था एकमेकांशी पूरक आहेत. या दोन्हीही व्यवस्थांमध्ये समाजहितासाठी योग्य आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. समाजवाद व सहकारी अर्थव्यवस्था यांच्यात बऱ्याच बाबतीत साम्य आढळते. समाजवाद आणि सहकार यांचा हातात हात असतो.

४. समाजवाद व सहकारातील साम्य :-

समाजवाद व सहकारात उत्पन्नाचे समान वाटप केले जाते.

समाजवाद व सहकारात व्यक्तीला व सेवेला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकारात समाजहिताला महत्त्व दिले जाते. समाजवाद व सहकारात साधन संपत्तीचा कार्यक्षमपणे वापर व स्पर्धेचा अभाव दिसून येतो. समाजवाद व सहकारात शोषणाला प्रतिबंध केला जातो.

५. समाजवाद व सहकारातील फरक :-

समाजवादी अर्थव्यवस्थेत खाजगी मालमत्तेचा हक्क नसतो. तर सहकारात खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत निर्णय केंद्रीय नियोजन मंडळाकडून घेतले जातात. तर सहकारात संचालक मंडळामार्फत निर्णय घेतले जातात. समाजवादात नियोजनाचा अभाव आढळतो. सहकारात नियोजन केले जाते.

□ भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सहकार सुवर्णमध्य :-

सहकार म्हणजे भांडवलशाही व समाजवाद यामधील सुवर्णमध्य आहे. भांडवलशाहीत व सहकारात आर्थिक स्वातंत्र्य, खाजगी मालमत्तेचा, नफा प्राप्तीचा हक्क असतो. भांडवलाचा वापर केला जातो. भांडवलशाहीत भांडवलाला महत्त्व असते. सहकारात व्यक्तीला प्रथम स्थान व भांडवलाला दुय्यम स्थान दिले जाते. भांडवलशाहीत नफ्याला तर सहकारात सेवेला महत्त्व असते. भांडवलशाहीत संपत्तीचे विषम वाटप होते तर सहकारात व्यवहाराच्या प्रमाणात नफ्याचे वाटप केले जाते. शोषणाला प्रतिबंध केला जातो. भांडवलशाहीत सहकार सुवर्णमध्य आहे.

समाजवादी अर्थव्यवस्था व सहकार यामध्ये अधिक साम्य आहे. समाजवाद व सहकार अर्थव्यवस्था एकमेकांना पोषक व पूरक आहेत. दोन्ही अर्थव्यवस्थांमध्ये समाजहितासाठी योग्य, आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. समाजवाद व सहकारात उत्पन्नाचे समान वाटप, समाजहित.

व्यक्तीविकास, साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर, स्पर्धेचा अभाव आढळतो. सहकारात खाजगी मालमत्तेचा हक्क असतो. लोकशाही पद्धतीने कारभार चालतो. समाजवाद व सहकारात सामुदायिक विकासाला प्राधान्य असते.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३

☆ खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. भांडवलशाही आणि समाजवाद यामधील सुवर्णमध्य आहे.
अ) लोकशाही ब) सहकार
क) हुकूमशाही ड) यापैकी नाही.
२. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत संपत्तीचे वाटप होते.
अ) विषम ब) सम
क) कमी ड) यापैकी नाही.

२.२.४ मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका (Role of Co-operation in mixed Economy)

❑ **प्रस्तावना (Introduction) :-**

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राचे सह-अस्तित्व आढळते. सरकाराचे खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण असते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्र व सहकारी क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. भांडवलशाही व समाजवादाचे मिश्रण आढळते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात व्यवसाय असतात. उत्पादन साधने खाजगी मालकीची असली तरी सरकार वित्तीय व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सहकार क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते.

□ व्याख्या (Definition) :-

१. “खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राचे सहअस्तित्व असणारी अर्थव्यवस्था म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्था होय.”
२. “मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रे कार्य करतात. भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये ज्या आर्थिक पद्धतीत आढळतात, त्या पद्धतीला मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणतात.”

□ **मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका (Role of Co-operation in Mixed Economy) :-**

१. खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र आढळते. खाजगी क्षेत्राचे व्यवस्थापन चांगले असते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राचा अधिक प्रभाव निर्माण होतो. खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सहकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्रावर सरकारचे नियंत्रण असते.

२. मानवी कल्याणावर भर :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी उत्पादक ग्राहकांची फसवणूक करतात. उपभोक्त्यांचे शोषण करतात. खाजगी क्षेत्राचा अधिक प्रभाव निर्माण होतो. सहकारी संस्था किमान नफा मिळवून सभासदांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने निर्णय घेतात. व्यक्तीला प्रथम स्थान दिले जाते. खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सहकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते.

३. आर्थिक विषमतेवर मात :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राच्या तुलनेत खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव वाढल्यास आर्थिक विषमता निर्माण होते. खाजगी क्षेत्राकडे नफ्याचे अथवा उत्पन्नाचे केंद्रीकरण होते. सहकारात सर्व नफा सभासदांमध्ये वाटला जातो. वाढाव्याची वाटणी व्यवहाराच्या प्रमाणात केली जाते.

४. सार्वजनिक क्षेत्राच्या अवास्तव विस्तारावर मात :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र असले तरी कालांतराने सार्वजनिक क्षेत्राचा अवास्तव विस्तार होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे अर्थव्यवस्था समाजवादी बनवण्याचा धोका निर्माण होतो. सहकारात उद्योग व व्यवसायावर सभासदांची मालकी असते.

५. कार्यक्षमतेत वाढ :-

आर्थिक कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राला विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात वाव मिळत नाही. खाजगी क्षेत्रावर अनेक निर्बंध असतात. सहकारी उद्योग व व्यवसायाने आर्थिक प्रगती करता येते.

६. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात योग्य समन्वय :-

सहकार क्षेत्र खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात योग्य समन्वय साधतो. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकार

खाजगी क्षेत्रावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध नियम कायदे ठरवते. त्याला खाजगी क्षेत्राकडून योग्य प्रतिसाद मिळत नाही. सहकारी संस्था सरकारी नियमांचे पालन करतात. सहकारी तत्त्वानुसार लोकशाही पद्धतीने कारभार चालवला जातो.

७. रोजगार निर्मिती :-

सहकारी क्षेत्राला रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. मिश्र अर्थव्यवस्थेतील खाजगी क्षेत्र नफ्याचे प्रमाण उच्च राखण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा व यंत्राचा वापर करते. त्यामुळे रोजगार घटतो. सार्वजनिक क्षेत्राची व्याप्ती मर्यादित आहे. सहकारात मोठ्या उद्योगांचा विकास होतो. सहकारी प्रक्रिया उद्योगात रोजगारात वाढ होत आहे.

८. लघु व कुटीर उद्योगांची प्रगती :-

सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात मोठे उद्योग सुरू आहेत. सहकार क्षेत्रात लघु व कुटीर उद्योग सुरू आहेत. छोट्या उद्योगांची प्रगती साधण्यासाठी सहकारी उद्योग क्षेत्रे महत्त्वाचे ठरते. यामुळे देशात छोट्या उद्योगांची वाढ होते. सहकारी दुग्ध व्यवसायाने प्रगती केली आहे.

९. प्रक्रिया उद्योगांचा विकास :-

सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात प्रक्रिया उद्योग मर्यादित आहेत. भारतात कृषी आधारित उद्योग आहेत. त्यासाठी जास्त भांडवल व अधिक जागा लागते. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूतगिरण्या, दुग्धव्यवसाय, तेलगिरण्या इत्यादी प्रक्रिया उद्योग सहकार क्षेत्रात सुरू आहेत.

१०. ग्रामीण विकास :-

मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्र ग्रामीण विकासाकडे पुरेसे लक्ष देत नाही. ग्रामीण भागात रस्ते, विजपुरवठा, पाणी पुरवठा, दळणवळण, पोस्ट इ. सोयी नसतात, त्यामुळे खाजगी क्षेत्र तेथे गुंतवणूक करत नाही. ग्रामीण विकास साधण्यासाठी सहकारी क्षेत्र महत्त्वाचे ठरते. आज सहकाराच्या विकासाने ग्रामीण भागात आमूलाग्र बदल झाला आहे.

११. मक्तेदारीला प्रतिबंध :-

सार्वजनिक क्षेत्रात सरकारची मक्तेदारी निर्माण होते. तर खाजगी क्षेत्रात खाजगी व्यक्तीची मक्तेदारी निर्माण होते. सहकार क्षेत्रातील उद्योग व्यवसायाची मालकी अनेक लोकांच्याकडे असते. सहकारातील उद्योग-व्यवसाय सभासदांच्या मालकीचा असतो.

भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र आढळते. खाजगी क्षेत्राचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सरकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते. सार्वजनिक क्षेत्राच्या अवास्तव विस्तारावर मात करता येते. आर्थिक कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात योग्य समन्वय साधता येतो. सहकार क्षेत्रात मोठे प्रक्रिया उद्योग सुरू आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकास व रोजगारात वाढ झाली आहे.

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. सार्वभौमत्व : स्वातंत्र्य असणे.
२. नवे प्रवर्तन : नवीन तंत्राचा व यंत्राचा उत्पादनात वापर करणे. नवीन शोधाचा अवलंब करणे.
३. सुवर्ण मध्य : भांडवलशाही व समाजवाद यामध्ये सहकार क्षेत्र सुवर्णमध्य साधते, समन्वय साधणे.
४. मिश्र अर्थव्यवस्था : ज्या अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राचे सहअस्तित्व आढळते. त्या अर्थव्यवस्थेला मिश्र अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. विविध अर्थव्यवस्थांचे एकत्रीकरण.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. (ब) मिश्र
२. (अ) ग्राहक
३. (क) अमेरिका.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. (अ) समाजवादी
२. (क) कमी होते
३. (ब) सरकारचा.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. (ब) सहकार.
२. (अ) विषम.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

१. (क) सरकारच
२. (अ) सहकार.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये सांगा.
२. भांडवलशाही म्हणजे काय? भांडवलशाहीचे गुण व दोष सांगा.
३. समाजवादाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
४. समाजवादाचे गुण व दोष स्पष्ट करा.
५. मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सहकाराची भूमिका विशद करा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. सहकार सुवर्णमध्य.
२. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये.
३. समाजवादाची वैशिष्ट्ये.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. **Dr. B. S. Mathur** : "Co-operation in India", Sahitya Bhawan Publishers and Distributors (P) Ltd., Agra, 1999.
२. प्रा. भोसले, प्रा. काटे : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, दुसरी आवृत्ती, सप्टेंबर १९९९.
३. प्रा. डॉ. रूपा शहा, डॉ. बी. एच. दामजी : "सहकार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑगस्ट २०१९.
४. प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी, प्रा. के. सी. जोशी : "सहकाराचा विकास", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. जून, २०१५.

☆☆☆

सहकारातील राज्याची भूमिका (Role of State in Co-operation)

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सहकारी चळवळीच्या विकासातील राज्य सरकारची भूमिका

३.२.२ सहकारी न्यायव्यवस्था

३.२.३ सहकारी निबंधकाची भूमिका

३.२.४ जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम

३.३ सारांश

३.४ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

३.७ संदर्भ सूची

३.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासातून आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

१. सहकारी चळवळीच्या विकासातील सरकारच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
२. राज्यांनी सहकाराला सहकारी कायद्यानुसार कोणती मदत केली याचा अभ्यास करणे.
३. सहकारविषयक कायदांची गरज आहे काय ते समजून घेता येईल.
४. सहकाराच्या वृद्धीसाठी प्रत्यक्षात कोणते कायदे केले आहेत ते जाणून घेणे.

५. सहकारी चळवळीमध्ये निबंधकांची भूमिका कशी ठरते याचा अभ्यास करणे.
६. सहकारी क्षेत्राची न्यायव्यवस्था कशी असते याची माहिती करून घेता येईल.
७. सहकारातील जागतिकीकरणाची भूमिका समजावून घेणे.
८. सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण, देखरेख या बाबींचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात आपण भांडवलशाही व समाजवादी संघटना यातील गुणदोष स्पष्ट केले आहेत. भांडवलशाही व समाजवाद या दोघांमधील सुवर्णमध्य म्हणून सहकाराचे महत्त्व विचारात घेतले आहे. त्यातूनच मिश्र अर्थव्यवस्थेमध्ये सहकाराची भूमिका किती महत्त्वाची ठरते याची कल्पना आली.

या प्रकरणामध्ये सहकाराच्या वाढीसाठी सहकार चळवळ लोकांच्या मनात, समाजात वृद्धी व्हावी म्हणून कोणकोणते प्रयत्न केले जातात. सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी केंद्र सरकारची काय भूमिका आहे. राज्य सरकारांची काय भूमिका आहे, सहकाराची न्यायव्यवस्था, सहकारी निबंधकांची भूमिका. ते कोणत्या प्रकारे व कोणकोणत्या स्वरूपात सहकाराला मदत करतात, सहकारावर कशाप्रकारे लक्ष ठेवून असतात, त्याचा सहकारावर कोणता परिणाम होतात. या सर्व बाबींचा अभ्यास यामध्ये करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सहकारी चळवळीच्या विकासातील राज्य सरकारची भूमिका

(Role of State in the Development Co-operative Movement)

भारतातील सहकारी चळवळीची सुरुवात शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्याच्या समस्येतून निर्माण झाली. १९व्या शतकाच्या अखेरीस न्या. म. गो. रानडे यांनी सहकारी पद्धतीचा पुरस्कार आपल्या लिखाणातून केला. बडोद्याला तशी एक 'परस्पर सहयोगी मंडळ' स्थापन झालेले होते; परंतु त्यातून फारसे काही निष्पन्न झाले नाही. सन १८७५ व १८९८ या दोन मोठ्या दुष्काळांनी भारतातील शेतकऱ्यांची स्थिती भयंकर खालावली होती. कर्जबाजारीपणामुळे शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर भूमिहीन बनू लागले. या समस्येवर काहीतरी उपाय शोधला पाहिजे, हे लक्षात घेऊन तत्कालीन ब्रिटिश सरकारने १८८४ मध्ये शेतकऱ्यांना कर्जे देण्याचा कायदा मंजूर केला. पण सरकारी प्रयत्न अपुरे पडणार याची जाणीव झाल्याने, या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या फ्रेडरिक निकोल्सन अधिकाऱ्याचा अहवाल १८९५-९७ यादरम्यान प्रसिध्द करण्यात आला. त्यांनी जर्मनीतील शेतकरी सहकारी पतपुरवठा करणाऱ्या

संस्थांच्या धर्तीवर सोसायट्या स्थापन करण्याची शिफारस केली. १९०१ च्या दुष्काळ आयोगाने (फॅमिन कमिशन) सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार १९०४ मध्ये सहकारी सोसायट्यांसंबंधीचा पहिला कायदा करण्यात आला. हा कायदा देशव्यापी होता व त्यानुसार काही ठिकाणी सोसायट्या स्थापन झाल्या; पुढे १९१९ मध्ये जबाबदार राज्यपद्धतीच्या दिशेने कायद्यात सुधारणा ब्रिटिश सरकारने जाहीर केल्या आणि सदर कायदे सहकारी चळवळ हा विषय त्यावेळच्या प्रांतिक सरकारकडे सोपविण्यात आला. प्रांतिक सरकारनी १९१२ च्या सहकारी कायद्यात दुरुस्त्या केल्या, तर मुंबई, मद्रास व बंगालमध्ये नवे कायदे करण्यात आले. या कायद्यात सहकारी सोसायट्यांची नोंदणी करण्यासाठी निबंधकाची नेमणूक प्रांतिक सरकारने करण्याची तरतूद केली. किमान दहा व्यक्तींनी एकत्र येऊन सहकारी सोसायटी स्थापन करता येईल, सोसायटीच्या व्यवहाराबद्दल त्याची जबाबदारी अमर्यादित राहिल, सोसायटीचे पोटनियम निबंधकाच्या संमतीशिवाय बदलता येणार नाहीत. एका सभासदाला एकच मत राहिल. कोणालाही एकूण भांडवलाला एक पंचमांशपेक्षा अधिक भाग घेता येणार नाहीत, अशा तरतूदी होत्या.

१९०४ ते १९४० पर्यंतच्या काळात सहकारी चळवळीला कायदेशीर दर्जा व सवलती देण्याचा बराच प्रयत्न झाला; पण चळवळीने विशेष बाळसे धरले नाही. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात थोडी फार प्रगती झाली; परंतु १९२९-३० च्या मंदीच्या लाटेने जबर धक्का बसला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर (१९४७) काही प्रांतात व विलीन झालेल्या संस्थानात सहकारी कायदे झाले व सोसायट्यांची स्थापनाही मोठ्या प्रमाणावर झाली. या चळवळीचा तपशीलवार अभ्यास करण्यासाठी नेमलेली 'सरल क्रेडिट सर्व्हे' कमिटीने केलेल्या शिफारशी सर्व राज्य सरकार केंद्र सरकार व रिझर्व्ह बँक यांनी स्वीकारून अंमलबजावणीला सुरुवात केली. १९५४ मध्ये कमिटीचा अहवाल आल्यानंतर १९५५-५६ पासून भारतीय सहकारी चळवळीच्या नव्या कालखंडास सुरुवात झाली. सहकारी चळवळीला गतिशील बनविण्यासाठी केंद्र सरकारने १९५६ मध्ये सहकारी कायदेविषयक समिती नेमली. या समितीने नव्या कायद्याचा व नियमांचा एक आदर्श नमुना तयार केला. त्या आधारावर बहुतेक सर्व राज्य सरकारांनी नवे कायदे बनविले आहेत. त्यात दुरुस्त्याही मोठ्या प्रमाणावर केल्या जात आहेत. महाराष्ट्रात १९६० मध्ये नवा सहकारी सोसायट्यांचा कायदा करण्यात आला.

१. भागभांडवलातील मदत :-

सहकारी संस्थांना योग्य प्रमाणात भागभांडवल निर्माण करता येत नाही. यामुळे त्यांच्या आर्थिक व्यवहारावर मर्यादा पडतात. त्यामुळे सरकारच्या सहकारी संस्थांसाठी भागभांडवल उभारणीस मदत करते. राज्य सरकार सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलाची खरेदी करतात. त्याचबरोबर सरकार सहकारी संस्थांना कर्ज देण्यासाठी मध्यस्थांची भूमिका बजावते. यामुळे या संस्थांना पुरेशा प्रमाणात भागभांडवल उभे करून आर्थिक व्यवहारात वाढ करता येते.

२. विविध सवलती :-

सहकारी चळवळीला उत्तेजन देण्यासाठी विकसनशील देशांमध्ये विविध सवलती उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. यासाठी सरकारमार्फत विविध करांमध्ये सवलत व सूट, मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क तसेच भागभांडवलातील जप्तीला माफी इ. प्रकारच्या सवलती दिल्या जातात. सहकारी संस्थांच्या आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीस अशा प्रकारच्या सवलत खूप उपयुक्त ठरतात.

३. कायदेशीर तरतूदी :-

सहकारी संस्थांच्या विकासाकरिता सरकार कायदेशीर तरतूदी करते. सहकारी संस्थेच्या विकासात कायद्याची दिशा मिळण्यास मदत होते. त्यासाठी सहकारी संस्थेची स्थापना, व्यवस्थापन, कामकाज पध्दती, भागभांडवल, भागरोखे, कर्जरोखे इत्यादीबाबत कायदेशीर तरतूदी निर्माण करते. यामुळे सहकारी संस्थांचा विकास होण्यास मदत होते.

४. आर्थिक साहाय्य :-

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या सहकारी संस्थांत भागभांडवलाचा मोठ्या प्रमाणात तुटवटा निर्माण होतो. हे लक्षात घेऊन केंद्र सरकार कर्जे, अनुदान, पतपुरवठा, भागभांडवल इत्यादी मार्गांनी आर्थिक साहाय्य करण्याचे प्रयत्न करते. त्यामुळे सहकारी संस्थांना कोट्यावधी रुपयांची आर्थिक मदत मिळते.

५. विविध धोरणाचा स्वीकार :-

भारत भांडवलशाही व समाजवाद व्यवस्था नाकारून मिश्र अर्थव्यवस्थेची भूमिका बजावत आहे. त्यामुळे खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राचे सहअस्तित्व मान्य केल्याने सहकारी क्षेत्राच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी विविध धोरणांचा स्वीकार केला आहे. “लोकशाही नियोजनाचे प्रभावी साधन” म्हणून नियोजन काळात या चळवळीला उत्तेजन देण्याचे धोरण स्वीकारले आहे.

६. व्यवस्थापनात सुधारणा :-

सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा करण्यासाठी सरकार नेहमी प्रयत्नशील असते. केंद्र व राज्य सरकार सहकारी खात्यामार्फत सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकीय व इतर समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करतात. सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन, स्थापना, दैनंदिन कामकाज, हिशेब तपासणी इत्यादीबाबत सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन केले जाते. संस्था स्थापनेच्या सुरुवातीच्या काळात योग्य प्रमाणात निधी

मिळत नाही, त्यामुळे कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करता येत नाही. सरकारने व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करण्यासाठी अनुदान देणे किंवा कर्मचाऱ्यांना सेवा उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते.

७. विविध समित्यांची नियुक्ती :-

सहकारी संस्थांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या उद्देशाने वेळोवेळी तज्ञांच्या समितीची नियुक्ती केली जाते. त्या समितीकडून शासन अहवाल मागते व त्यांनी केलेल्या सूचनांचा स्वीकार करून सहकारी चळवळ गतिमान करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. भारतात योजना काळामध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती, मेहता समिती, ग्राहक सहकारी समिती, सहकारी खरेदी-विक्री समिती, मिर्धा समिती यांसारख्या समित्यांची नियुक्त सरकारने केली आहे.

८. प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती :-

सहकारी संस्थांचे कामकाज चांगल्या प्रकारे करण्यासाठी सुशिक्षित व प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची आवश्यकता असते. सरकारमार्फत सहकाराचे शिक्षण देण्यासाठी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी प्रशिक्षण करणारे केंद्र सुरू करते. तसेच सहकारी संस्थेच्या संघटनेकडून चालविल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षण केंद्रांना आर्थिक मदत देते. यामुळे प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची व अधिकाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढते. सहकारी संस्थेच्या कामकाजामध्ये व्यवस्थापनाचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते.

९. शासनाची भागिदारी :-

गोखले समितीच्या सुचनेनुसार शासन सहकारी चळवळीचे भागभांडवल विकत घेऊन प्रत्यक्ष भागिदारीमध्ये सहभागी झाले आहे. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या चळवळीवर शासनाचे नियंत्रण राहते व सहकारी चळवळीला नैतिक अधिष्ठानही प्राप्त होते.

१०. निधीची स्थापना :-

सहकारी संस्थांना पुरेशा प्रमाणात आर्थिक पुरवठा करता यावा म्हणून केंद्र सरकारकडून विविध निधींची स्थापना केली जाते. भारतामध्ये सरकारने राष्ट्रीय कृषी पतपुरवठा स्थिरीकरण निधी, राष्ट्रीय कृषी पतपुरवठा साहाय्य व हमी निधी, राष्ट्रीय गुदाम विकास निधी इत्यादी निधींची सुरुवात केली आहे. त्याचबरोबर राज्य सरकारमार्फत निरनिराळ्या निधींची स्थापना केली आहे. या निधींमुळे सहकारी संस्थांच्या वित्तीय गरजा भागविण्यास मदत झाली आहे.

११. इतर साहाय्य :-

सहकारी संस्था हे ग्रामीण विकासाचे केंद्र आहे. दुर्बल घटकांना मदत करणे, सामाजिक परिवर्तन

घडवून आणणे, सामाजिक व आर्थिक सुधारणा करणे, सहकारी संस्थेचा स्थापनेपासून देखरेख, हिशेब तपासणीचे अनुदान यासाठी मदत इत्यादी वेगवेगळ्या कारणासाठी सहकारी संस्था सरकार मदत करते. म्हणजे सहकारी संस्थांच्या विकासात सरकारची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते.

□ सहकारातील सरकारच्या सहभागाचे विपरीत परिणाम (Adverse effects of State involvement in Co-operation) :-

सहकारी संस्थांच्या चळवळीला चालना देण्यासाठी कोणकोणत्या मार्गांनी मदत करता येईल याची चर्चा केली आहे. त्यावरून असे लक्षात येते की, सरकार आणि सहकारी चळवळ यांच्यात जवळचे नाते असते. सरकारमार्फत दिल्या जाणाऱ्या मदतीमुळे सहकारी चळवळीला उत्तेजन मिळते. भारतासारख्या विकसनशील देशात सहकारी संस्थांची स्थापना व त्यांचा विकास यामध्ये सरकारची भूमिका महत्वाची आहे. सरकारी मदतीमुळे सहकारी चळवळ सर्वत्र पसरली आहे. तथापि, सरकारी मदत विशिष्ट मर्यादेपर्यंत योग्य ठरते. सातत्याने सरकारी साहाय्य येत राहिल्यास अगर त्याचा अतिरेक झाल्यास सहकारी चळवळीवर त्याचे विपरीत परिणाम होतात. सरकारी हस्तक्षेपामुळे किंवा सरकारच्या वाढत्या सहभागामुळे सहकारी चळवळीवर वाईट परिणाम घडून येतात ते खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सहकार्याची भावना नष्ट :-

स्वसाहाय्यता व स्वावलंबन ही सहकारी चळवळीची मूलभूत तत्त्वे आहेत. सभासद हे स्वतःहून एकत्र येऊन सहकारी तक्त्यांच्या आधारे संस्थेची उभारणी करतात. एकमेकांना सहकार्य करून एकमेकांच्या साहाय्याने सर्वांचा विकास साधण्याचे तत्त्व त्यामध्ये असते. सहकारी संस्थांना सरकारी मदतीची गरज लागली तर त्यांच्यातील सहकार्याची भावना संपुष्टात येते. त्यामुळे स्वयंसेवा, स्वावलंबीपणा यासारखे वैशिष्ट्ये नष्ट होतील.

२. प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव :-

सरकारी मदत सहकारी संस्थांमध्ये उपक्रमशीलता व नेतृत्व गुणांचा ऱ्हास घडवून आणते. सरकारी मदत मिळविणे व सभासदांमध्ये त्याचे वाटप करणे अशी मर्यादित जबाबदारी संस्थांवर असते. त्यामुळे सहकारी संस्थांचे संचालक व अधिकारी स्वबळावर निधी उभारण्यासाठी फारसे प्रयत्न करीत नाहीत. आपल्या समस्यांवेळी सरकारी मदत मिळणार आहे ही भावना निर्माण होते. त्यामुळे अधिक मेहनत घ्यायला तयार होत नाहीत. परिणामी सहकारी संस्थांमध्ये प्रभावी नेतृत्वाचा अभाव निर्माण होतो.

३. उत्स्फूर्तपणाला विरोध :-

सहकारी संस्थेमध्ये लोक स्वेच्छेने एकत्र येतात. त्यामध्ये कोणावरही सक्ती केली जात नाही.

तथापि, सरकारी मदतीमुळे स्वेच्छेऐवजी सक्तीचा अतिरेक होण्याची शक्यता असते. सरकार सहकारविषयक उद्दिष्ट्ये गाठण्यासाठी सहकारी संस्थांवर दबाव निर्माण करू शकते. यामुळे सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी आवश्यक असणाऱ्या स्वेच्छा, उत्स्फूर्तपणाला विरोध केला जातो.

४. राजकीय लोकांचा शिरकाव :-

सहकारच्या तत्वानुसार सहकारी चळवळ ही राजकारणापासून अलिप्त आहे. पण असे होत नाही. सरकारी मदतीच्या निमित्ताने सहकारी संस्थांचा राजकारणाशी संबंध प्रस्थापित होतो. राजकारणी व्यक्ती स्वतःच्या स्वार्थासाठी सहकारी चळवळीचा वापर करतात. राजकीय लाभ मिळविण्यासाठी सहकारी संस्थांचा वापर करतात. परिणामी, सहकारी संस्था राजकारणी लोकांच्या हातातील खेळणे बनतात. यामुळे सभासदांच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणाची हानी होते.

५. अकार्यक्षम व्यक्तींकडे नेतृत्व :-

सहकारी संस्था इतर लोकांच्या मदतीवर अवलंबून राहू लागल्या, तर त्या संस्थांच्या कामकाजामध्ये राजकीय व्यक्तींचा हस्तक्षेप निर्माण होतो. राजकारणी व्यक्ती सहकारी चळवळीचे नेतृत्व स्वतःकडे घेतात. राजकारणी, जमीनदार, मोठे शेतकरी, उद्योगपती यांच्याकडे सहकारी चळवळीची सूत्रे घेतली जातात. राजकीय व्यक्ती सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी कोणतेही प्रयत्न करीत नाहीत किंबहुना त्याचे तसे उद्दिष्ट नसते. समाजात प्रतिष्ठा मिळविण्याच्या हेतूने व सरकारी अनुदान मिळवून ते बळकावणे या उद्दिष्टाने सहकारी संस्थांचे नेतृत्व करीत असतात. त्यामुळे समाजातील सीमांत, गरीब व दुर्बल घटकांतील व्यक्तींचा विकास होत नाही.

६. सरकारी हस्तक्षेपाची गरज नाही :-

सहकारी चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळात सरकारी मदतीची आवश्यकता वाटत असली तरी त्यामुळे सरकारी हस्तक्षेप निर्माण होतो हे लक्षात घ्यावयास हवे. सहकारी चळवळीसाठी कायदे करणे, सोयीसवलती देणे, आर्थिक मदत करणे, यासारखे प्रयत्न सरकार करते. यामुळे सरकारी हस्तक्षेप हे सहकारी संस्थांमध्ये वाढू लागले. सहकारी खात्यातील निबंधकाची हुकूमशाही निर्माण होण्याची भीती निर्माण होते. सहकारी संस्थांच्या संख्यात्मक वाढीकडे अधिक लक्ष पुरविले जाते; गुणात्मक वाढीकडे मात्र दुर्लक्ष केले जाते. सरकारी हस्तक्षेपामुळे सहकारी संस्थांची वाढ होत नाही. म्हणूनच सहकारी चळवळीला सरकारी हस्तक्षेपाची गरज लागत नाही.

७. स्वयंप्रेरणा नष्ट :-

सहकारी संस्था अर्थक्षम बनविण्यासाठी त्यांना दिली जाणारी मदत थांबविली पाहिजे; पण

भारतासारख्या देशात राजकीय लाभ उठविण्यासाठी सहकारी संस्थांना मदत केली जाते. मदतीची सवय लागल्यामुळे त्यांच्यातील स्वयंप्रेरणा नष्ट पावते. या चळवळीला सरकारी चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होते. सभासदांचा संस्थेवरचा विश्वास उडतो. ही चळवळ सरकारी प्रेरणेने चालत असल्याने सभासदांना चळवळीबाबत कोणतीही आस्था नसते. सहकारी संस्थांचे मूळ उद्दिष्ट साध्य होत नाही.

८. अकार्यक्षम व्यवस्थापन :-

सहकारी संस्थांच्या चळवळीतील सरकारी सहभागामुळे सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन फारसे कार्यक्षम बनत नाही. सरकारच्या सहभागामुळे सर्वच महत्त्वाचे निर्णय सरकारमार्फत घेतले जातात. सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकांना व अधिकाऱ्यांना फारशी किंमत राहत नाही. यामुळे सहकारी संस्थांमधील अधिकारी व कर्मचारी दुबळे बनतात. व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात नाहीत. परिणामी, सहकारी संस्थांच्या विविध धोरणांच्या कार्यवाहीस विलंब होतो. सहकारी संस्थांच्या विकासाच्या योजना प्रभावीपणे राबविता येत नाहीत. त्यामुळे सभासदांच्या कल्याणाचा हेतू साध्य होत नाही.

३.२.२ सहकारी न्यायव्यवस्था (Co-operative Judicial System)

सहकार म्हणजे परस्पर सहकार्य, दहा किंवा त्याहून अधिक व्यक्ति एकत्र येऊन सहकार्यासाठी जी संस्था स्थापन करतात ती सहकारी संस्था होय. जोपर्यंत संस्थेतील सहकाऱ्यांमध्ये एकोप्याचे, एकजुटीचे वातावरण असते तोपर्यंत सर्व काही सुरळीत चालते. परंतु त्यामध्ये जेव्हा वादाचे प्रसंग येतात तेव्हा याला उत्तर या प्रकरणात दिले आहे.

सहकारी चळवळीतील वाद सोडविण्यासाठी उभारलेली यंत्रणा ही वाद सोडविण्यासाठी कमीतकमी खर्च लागणारी असावी तरच समाजातील दुबळ्या व्यक्तींना सहकाराचा अवलंब करणे शक्य होईल. सहकारी कायद्याच्या तरतुदीनुसार सहकारी न्यायालयाची यंत्रणा ही त्यादृष्टीने वादाचे झटपट व कमी खर्चात निकाल लावणारी आहे. यापूर्वीचा 'लवाद', 'ऑफीसर्स ऑन स्पेशल ड्युटी' यंत्रणा आता रद्द करून कायम स्वरूपाच्या सहकारी न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली आहे.

नेहमीच्या दिवाणी न्यायालयात वादाचा निकाल लागण्यास फारच कालावधी लागतो. म्हणून या कायद्यानुसार जे वाद उत्पन्न होतात, ते म्हणजे सहकारी संस्था व तिचे सभासद यामधील वाद कायद्यातील तरतुदीनुसार केवळ सहकारी न्यायालयामार्फतच सोडविणे जरूर आहे. इतर कायद्यात कोणतीही तरतूद असली तरी संस्था व सभासद यामधील वाद सहकारी न्यायालयामार्फत किंवा सहकारी अपील न्यायालयामार्फतच निकालात काढले गेले पाहिजे. याकरिता कोणतीही सहकारी संस्था कर्ज देतेवेळी, माल उधारिने विकतेवेळी, ज्यास कर्ज दिले आहे किंवा माल उधारिने दिले आहे, त्यास नाममात्र सभासद का

होईना सभासद करून घेते. परंतु तसा तो सभासद करून घेतला तरी खरेदी, कर्ज किंवा माल उधारीने देता येत नाही. सभासद नसताना तसा तो देणे धोक्याचे आहे. कारण वसुलीसंबंधी वाद उत्पन्न झाल्यास सहकारी न्यायालयामार्फत त्याचा निकाल होवू शकेलच व प्रकरण दिवाणी न्यायालयात जाणार नाही असे सांगता येणार नाही. तसेच ज्यांच्याशी संस्था आर्थिक किंवा इतर स्वरूपाचे व्यवहार करते असे सांगता येणार नाही. तसेच त्यांच्याशी संस्था आर्थिक किंवा इतर स्वरूपाचे व्यवहार करते, त्यावेळी उत्पन्न होणारा कोणताही वाद सहकारी यंत्रणेमार्फत सोडविला जाईल असा करार करून घेणे जरूर आहे आणि त्याला कर्ज माफ, उधारी देणे इत्यादीसाठी नाममात्र सभासद करून घेऊन त्यानंतरच तो देणे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने योग्य आहे.

□ सहकारी न्यायालयीन व्यवस्था :-

सहकारी संस्था व तिचे सदस्य यांच्यातील 'विवाद' सोडविण्यासाठी 'निबंधका'स अधिकार देण्याची तरतूद १९२५ च्या मुंबई सहकारी कायद्याच्या क-५४ खाली होती. संस्थेच्या व्यवहाराविषयी संस्था व तिचे सदस्य यांच्यातील विवाद या कलमान्वये प्रथम 'विवाद' आहेत का हे निबंधक तपासत असे व विवाद आहे, असे त्यांचे मत झाल्यास ते 'रजिस्ट्रारस नॉमिनी'कडे निर्णयासाठी पाठविण्याचे आदेश निबंधक देत असत. हीच तरतूद पुढे महाराष्ट्र सहकारी अधिनियमाची क-९१ मध्येही झाली आहे. १९६३-६४ पर्यंत विवाद सोडविण्यासाठी 'रजिस्ट्रारस नॉमिनी' प्रत्येक जिल्ह्यात नेमले जात असत. साधारणतः वकिली व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींनाच अशा प्रकारे नेमले जाई. पण काही वेळा सेवानिवृत्त झालेले सहकारी खात्यातील अधिकारी किंवा सहकारी चळवळीत काम केलेल्या व्यक्तीही नेमल्या जात.

१. क-९१ ची व्याप्ती :-

क-९१ ची व्याप्ती सहकारी संस्था व तिचे सदस्य किंवा दोन किंवा अधिक सहकारी संस्थांतील आपापसातील विवाद की जे संस्थेची घटना, समितीच्या किंवा पदाधिकाऱ्यांच्या निवडणूका, सर्वसाधारण सभांबद्दलचे विवाद किंवा संस्थेची व्यवस्था व व्यवहार याबद्दलचे विवाद सोडविण्याइतकेच आहे, त्या विवादातील कोणताही पक्ष किंवा संयुक्त संस्था किंवा संस्थेस कर्जपुरवठा करणारी संस्था देखील क-९१ प्रमाणे दावा दाखल करू शकते.

क-९१ च्या व्याप्तीबाबत व त्यायोगे जी कार्यक्षेत्र आखून दिली आहे, त्याबद्दल यापूर्वी अनेक प्रकारचे प्रश्न, गुंतागुंत व अडचणीही होत्या, त्याबाबत वारंवार कार्यक्षेत्रे मुद्दे अपील न्यायालये, उच्च न्यायालये. उच्चतम न्यायालयामार्फत गेले. त्या सर्वांचा विचार करून विधिमंडळाने मूळ कलमात वेळोवेळी सुधारणा केल्या आहे.

२. क-९१ मधील संस्थेची घटना, निवडणूका :-

सर्वसाधारण सभा, व्यवस्था यांचेशी संबंधित विवाद या शब्दयोजनेबद्दलही फारसा वाद नाही. मात्र “संस्थेच्या व्यवसायाशी संबंधित” म्हणजे नेमके कोणत्या बाबींना म्हणता येईल हा अद्यापही चर्चेचा विषय कायम आहे.

३. याखाली सहकारी अधिनियम क-९१ :-

क-९१ प्रमाणे प्रस्थापित न्यायालयांनी जे महत्त्वाचे निर्णय वेळोवेळी दिले. त्यापैकी काही प्रमुख व महत्त्वाचे निर्णय तसेच त्यासंबंधातील मुंबई उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय यांचेही काही निर्णय दिले आहेत. फक्त मुंबई उच्च न्यायालयाचेच निर्णय देण्यामागे व देशातील इतर उच्च न्यायालयाचे निर्णय येथे न देण्यामागे दोन हेतू आहेत. एक म्हणजे प्रत्येक प्रांतातील सहकारी कायद्यात काही ना काही वेगळेपणा असतो. त्यामुळे तो बारकावा न पाहताच न्यायनिर्णयाची चिकित्सा व्यर्थ असते, शिवाय या ग्रंथांच्या मर्यादित, डायजेस्ट प्रमाणे समग्र न्यायनिर्णय देणे अशक्य आहे. दोन्हीचा विचार करून मर्यादित पण जास्तीत जास्त उपयुक्त असे न्यायनिर्णय याखाली दिले आहे.

४. संस्थेच्या व्यवसायाशी संबंधित :-

यासंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाने श्रीमती कृष्णा राजपाल भाटिया वि. कु. लीला अडवाणी या कामात तपशीलवार चर्चा केली आहे. ‘व्यवसाय’ हा शब्द मर्यादित अर्थाने वापरला असून त्याचा अर्थ प्रत्यक्ष व्यापार किंवा व्यवसाय किंवा तत्सम व्यापारी गतिविधी, जी करण्याचा संस्थेला कायदा, कानून व पोटनियमाप्रमाणे अधिकार आहे.

□ सहकारी न्यायालयाची रचना :-

१. राज्य शासनास, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे कलम-९१ किंवा कलम-१०५ किंवा या अधिनियमाचे इतर उपबंध या अन्वये सहकारी न्यायालयाकडे सोपविण्यात आलेल्या विवादांच्या अभिनिर्णयासाठी एक किंवा अधिक सहकारी न्यायालयाची रचना करता येईल.
२. सहकारी न्यायालय हे राज्य शासनाने नियुक्त केलेल्या, विहीत करण्यात येतील अशा अर्हता असलेल्या एक सदस्याचे मिळून होईल.
३. सहकारी न्यायालयास संपूर्ण राज्यभर किंवा पोटकलम (१) खालील अधिसूचनेमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा त्याच्या कोणत्याही भागावर अधिकाराकरिता असेल.
४. महाराष्ट्र सहकारी संस्था (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी निबंधकापुढील किंवा या अधिनियमानुसार किंवा नियमानुसार निबंधकाचे अधिकार प्रदान

केले आहेत, अशा व्यक्ती पुढील किंवा निबंधकाकडून नियुक्त करण्यात आलेल्या कोणत्याही नामनिर्देशित व्यक्तीपुढे किंवा नामनिर्देशन व्यक्तीच्या मंडळापुढे असलेले सर्व विवाद आणि इतर कामकाज हे सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारे त्याबाबतीत त्याने विनिर्दिष्ट केलेले असते.

५. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९८२ याच्या प्रारंभाच्या काळापूर्वी निबंधकापुढे करण्यात आले आहे. सहकारी संस्थेचे सर्व नियम निबंधकांच्या अधिकार मंडळाकडे सोपविले जाते.

□ सहकारी न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध दाद मागण्यासाठी अपिलेट न्यायालय :-

अपिलेट न्यायालये निर्माण होण्यापूर्वी दाद मागण्यासाठी राज्य सहकारी न्यायाधिकरण म्हणजे स्टेट को-ऑपरेटिव्ह ट्रॅब्युनल अस्तित्वात होते आणि निबंधकांचा प्रतिनिधी किंवा ऑफीसर ऑन स्पेशल ड्युटी यांच्या निर्णयाविरुद्ध या न्यायाधिकरणाकडे दाद मागता येत असे.

सहकार न्यायालयांच्या निर्मितीनंतर ट्रॅब्युनल्सचे नाव बदलून 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी अपिलेट न्यायालये' असे करण्यात आले.

Maharashtra State Co-operative Appellate Court (Rule, 149) महाराष्ट्र राज्य सहकारी अपिलेट न्यायालयाचे मुख्यालय मुंबईमध्ये असले तरी राज्यभरातील सर्व लोकांना सहकारी न्यायालयांच्या निकालांविरुद्ध मुंबईत धाव घेणे शक्य नसल्याने राज्यात चार ठिकाणी न्यायालय पीठासने (बेंचिस) निर्माण करण्यात आली आहेत.

अपिलेट न्यायालय पीठासने व कार्यक्षेत्र

अ.क्र.	पीठासन	कार्यक्षेत्र
१.	मुंबई	कोकण व नागरीक विभागातील जिल्हे
२.	पुणे	पुणे विभागातील जिल्हे
३.	औरंगाबाद	औरंगाबाद विभागातील (मराठवाडा) जिल्हे
४.	नागपूर	नागपूर व अमरावती विभागातील जिल्हे (विदर्भ)

□ अपिलेट न्यायालयाची रचना :-

महाराष्ट्र राज्य अपिलेट न्यायालयात एक अध्यक्ष तर चार सदस्य अशी रचना आहे. या सभासदांची संस्था व कालावधी राज्यशासनाकडून निश्चित करण्यात येतो.

कलम १४९(२) अपिलेट न्यायालयाचे अधिकार अध्यक्ष किंवा सभासद एकट्याने किंवा एकत्रितपणे वापरले जावू शकतात. ज्यावेळी एखाद्या अपिलाची सुनावणी विषम सदस्य संख्या असणाऱ्या पीठासनासमोर होते, तेव्हा बहुमताचा निर्णय मान्य केला जातो.

कलम १४९(६) ज्यांच्यासमोर सुनावणी झाली, अशा सदस्यांची संख्या सम असेल तर अध्यक्षांचा निर्णय ग्राह्य मानला जातो. पीठासनावर दोन किंवा त्याहून अधिक सदस्यांची नेमणूक होऊ शकते.

□ अपिलेट न्यायालयाचे अधिकार (कलम १४९)

१. सहकार न्यायालयांच्या आदेशाचा पुनर्विचार करण्याचा अधिकार कलम १५० नुसार अपिलेट न्यायालयात आहे.
२. सहकारी अपिलेट न्यायालयास दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार कलम-१५१ नुसार मिळालेले आहे.
३. राज्य शासनाच्या पूर्वसंमतीने न्यायालयाच्या कामकाजासाठी नियम तयार करून शासकीय राजपत्रात (Govt. Gazette) प्रकाशित करणे.
४. उच्च न्यायालयाने सहकारी संस्थांच्या बाबतीत दिलेले आदेश/निर्णय सहकारी न्यायालये व अपिलेट न्यायालयावर बंधनकारक असतात.
५. दाव्याची सुनावणी योग्य पद्धतीने झाली असे वाटल्यास अपिलेट न्यायालय दावा फेरसुनावणीसाठी सहकार न्यायालयाकडे पाठवू शकते.
६. गरजेनुसार अपिलेट न्यायालय एखादा लवाद दावा एका सहकार न्यायालयाकडून काढून घेऊन अन्य सहकारी न्यायालयाकडे हस्तांतरित करू शकते.
७. अपिलाच्या निर्णयापूर्वी मध्यंतरीस आदेश काढणे.
८. अपिलाच्या संदर्भात आवश्यक त्या कागदपत्रांची मागणी करणे.
९. गरजेनुसार अपिलेट न्यायालय एखादा लवाद दावा एका सहकार न्यायालयाकडून काढून घेऊन अन्य सहकारी न्यायालयाकडे हस्तांतरित करू शकते.

३.२.३ सहकारी निबंधकाची भूमिका (Role of Co-operative Registrar)

सहकारी संस्थांमधील सर्वोच्च अधिकार म्हणून निबंधकास ओळखले जाते. निबंधकाच्या मदतीस अप्पर निबंधक, सहनिबंधक, उपनिबंधक व दुय्यम निबंधक असे कार्यक्षेत्र व स्तर यानुसार विविध पदे सहकारी प्रशासनात निर्माण केली आहेत. निबंधक म्हणजे सहकारी खात्यातील एक प्रशासनीय अधिकार

होय. निबंधक हा सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, संस्थांवर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, मार्गदर्शन करणे या प्रकारची महत्त्वाची कामे करतो. निबंधकास नोंदणी अधिकारी या नावानेही ओळखले जाते. मात्र सहकारी संस्थांच्या नोंदणीबरोबरच इतर अनेक महत्त्वाची कार्ये निबंधकास करावी लागत असल्याने त्याच्या कार्याची व्याप्ती व्यापक आहे.

❑ निबंधकाची भूमिका (Role of Registrar)

निबंधक हा सहकारी चळवळीचा जन्मदाता, पालनकर्ता आणि विनाश करणारा अशी विविध भूमिका पार पाडतो. निबंधकाला सहकारी संस्थेचा ब्रह्मा, विष्णू, महेश असेही म्हटले जाते. शंभर वर्षे पूर्ण करणाऱ्या सहकारी चळवळीपुढे गेल्या दोन दशकांत नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. त्यातूनच सहकारी चळवळ कशा पद्धतीने नवीन प्रकारे उभी राहिल आणि प्रभावी कशी बनेल यादृष्टीने निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. निबंधकास सहकारी संस्थांबाबतीत पार पाडावी लागणारी भूमिका आणि कराव्या लागणाऱ्या कार्याचा विचार खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. सर्वांगीण विकास करणे :-

देशातील सहकारी संस्थांना जन्म देण्याच्या कार्यात निबंधकास जन्मदाता म्हणून भूमिका पार पाडावी लागते. त्यामुळे सहकारी संस्थांचा सर्वांगीण विकास घडून यावा यादृष्टीने सतत प्रयत्न करावे लागतात. सहकारी संस्थांची कामे व्यवस्थित चालवित, सहकारी संस्था प्रवर्तक आणि कार्यकर्त्यांनी आपल्या जबाबदाऱ्या व्यवस्थित पाडाव्यात आणि संस्थेचा सतत विकास व्हावा यासाठी प्रयत्नशील राहावे लागते. त्यासाठी निबंधकाची जबाबदारी आणि कर्तव्याची भावना जागृत करावी लागते.

२. सहकारी संस्थांचा पालक :-

सहकारी संस्थेचा निबंधक हा पालक म्हणून भूमिका बजावतो. पालक आपल्या मुलांचे पालनपोषण जसे करतो, त्याप्रकारे निबंधक हा सहकारी संस्थांचे संगोपन करित असतो. संस्थांना पुरेसे भांडवल मिळेल, नित्यांच्या व्यवस्थापनाची कार्ये योग्यप्रकारे पार पाडली जातील, भांडवलाचा योग्य वापर होईल, भ्रष्टाचार आणि अफरातफर इत्यादी प्रवृत्तींना संस्थेत स्थान मिळणार नाही आणि सभासद, ग्राहक वर्ग आणि समाजाचे हित साधले जाईल आणि त्यातूनच संस्था मजबूत होईल यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

३. अधिकारी वर्गाला मार्गदर्शन :-

सहकारी संस्थांचे संस्थापक, प्रवर्तक, संचालक आणि अधिकारी वर्गाला सर्व बाबतीत वेळोवेळी पुरेसे मार्गदर्शन करण्यात निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. संस्था चालविणे, कार्यपद्धती व्यवहार,

हिशेब लेखन, प्रशासन, सामाजिक जबाबदारीची पूर्तता, शासनाबाबत जबाबदारी पार पाडणे इ. बाबतीत योग्य मार्गदर्शन केले जाते. सहकारी संस्था सुदृढ पायावर उभ्या राहण्यात आणि त्यांच्याकडून चांगले कार्य करावी लागतात.

४. सहकारी तत्वांचा वापर :-

सहकाराची तत्त्वे ही सहकाराची शक्ती आणि प्रेरणा असते, त्याद्वारे सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन होते. ही तत्त्वे सहकारी संस्थांच्या कामकाजात लागू करावी लागतात. त्यातून संस्थेचा कारभार सुलभ होण्यासाठी ताकद मिळते. सहकारात एकत्र आलेले दुर्बल घटक आणि अन्य लोकांना आपल्या पायावर उभे राहणे आवश्यक आहे. समाजातील गरीब, श्रीमंत, वंश, जात, धर्म, पंथ इ. बाबतीची मते आणि विचार विसरून एकत्रितपणे आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी लढण्याची प्रेरणा सहकारी तत्त्वामध्ये असते. त्यामुळे सहकारी तत्त्वाची जपवणूक करण्यासाठी निबंधकास काळजी घेणे आवश्यक आहे.

५. सहकारी संस्थांचा गुणात्मक विकास :-

सहकारी संस्थांचा गुणात्मक विकास होण्याच्यादृष्टीने निबंधकाला लक्ष द्यावे लागते. त्यासाठी संस्थेला अर्थक्षमता लाभेल, काटकसरीने व्यवहार करणे, उत्पादन खर्च कमी करणे, व्यवहार प्रामाणिकपणे चालविणे, संस्थांच्या कार्याचा सतत विस्तार होईल व समाजाला अधिकाधिक लाभ मिळू शकतील यासाठी सतत प्रयत्नशील राहावे लागते. सहकारी संस्थांची सेवा सर्वानाच मिळाली पाहिजे व सभासद आणि जनतेचा सहकारावरील विश्वास दृढ होईल यासाठी निबंधकाने सतत प्रयत्नशील राहावे लागते.

६. बेकायदेशीर व्यवहाराला आळा घालणे :-

सहकारात प्रवेश करणाऱ्या सभासद किंवा व्यक्ती स्वार्थाचा विचार करीत असतात. संस्थेचे व्यवहार बेकायदेशीरपणे चालविणे, भ्रष्टाचार, रकमेचा अपहार, मालाचा अपहार, हितसंबंधांना कर्जे देणे, यासारख्या प्रवृत्तीमुळे सभासद आणि समाजाचे हित जोपासले जात नाही. सहकारी कायद्याने निबंधकास व्यापक अधिकार दिले असून त्याच्या वापराद्वारे निबंधकाने वरील बेकायदेशीर व्यवहाराला पायबंद घालतो. निबंधक या सर्व बाबींवर नियंत्रण ठेवण्याच्यादृष्टीने योग्य प्रकारे मार्गदर्शनपर भूमिका स्वीकारतो.

७. समस्या व उणिवा दूर करणे :-

सहकारी संस्थांच्या कार्यात व्यवस्थापन, हिशेब, भांडवल व्यवहार, सभासदांचे हितरक्षण इ.बाबत काही समस्या व उणिवा जाणवतात. सहकारी संस्थेच्या नियमित व्यवहारात अकार्यक्षमता, उत्पादन खर्चात वाढ, हिशेबात अनियमितपणा, अप्रशिक्षित कर्मचारी, व्यवहाराचा अभाव, अयोग्य भांडवल

गुंतवणूक, खरेदी-विक्रीची समस्या इ. उणिवा व समस्या दूर करण्यात निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची असते.

८. शिक्षण व प्रशिक्षण :-

सहकारी संस्थांचा विकास आणि त्याच्याद्वारे सभासदांचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करणे आवश्यक आहे. संबंधित संस्था असणारे घटक म्हणजे सभासद, संचालक, कर्मचारी वर्ग, कार्यकर्ते यांच्या कार्यावर समाजाचा सहकारी संस्थेच्या विकासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अवलंबून असतो. सर्व घटकात जबाबदारीची भावना वाढावी, सहकारी तत्वावरील निष्ठा दृढ व्हावी, सहकारी संस्थेच्या हिताबाबत जागृत असावे इ. दृष्टीकोनातून सर्व घटकांना आवश्यक शिक्षण आणि प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

९. ब्रह्मा, विष्णू व महेश म्हणून कार्य करणे :-

निबंधक हा सहकारी चळवळीचा ब्रह्मा म्हणजे सहकारी संस्थांना जन्म देणे, विष्णू म्हणजे सहकारी संस्थांचे सर्वार्थाने पोषण करणे आणि महेश म्हणजे गैरमार्गाने व्यवहार करणाऱ्या संस्था बद किंवा पुनर्वसन करणे. सहकारी चळवळीत कार्य करणाऱ्या संस्थांना सुदृढता प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. सहकारी चळवळीत शासन, बँका, कायदा व सहकारी परिषदा यातून सहकारी क्षेत्राबाबत योग्य भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

१०. निबंधकाचे अधिकार :-

सहकारी खात्याच्या रचनेत निबंधकाला फार महत्त्व आहे. निबंधकाला सहकारी संस्थांविषयक आणि नियंत्रणविषयक अनेक कार्ये करावी लागतात. अर्थात अशी कार्ये करण्यासाठी निबंधकाला काही अधिकार देणे आवश्यक ठरते. योग्य अधिकार दिले गेले नाहीत तर निबंधकाला आपली कार्ये पार पाडता येणार नाहीत. यासाठी निबंधकाला पुढील विविध अधिकार देण्यात आले आहेत.

५) संस्थांचे विलिनीकरण

६) सर्वसाधारण सभेची मुदत

७) सभासदत्व

८) नोंदणी रद्द करणे

५) व्यवस्थापकीय समिती रद्द करणे

६) मालमता व दफ्तर ताब्यात घेणे

७) नुकसानभरपाईचा अधिकार

८) वाद प्रकरणी निर्णय घेणे

९) संस्थेचे विसर्जन करणे

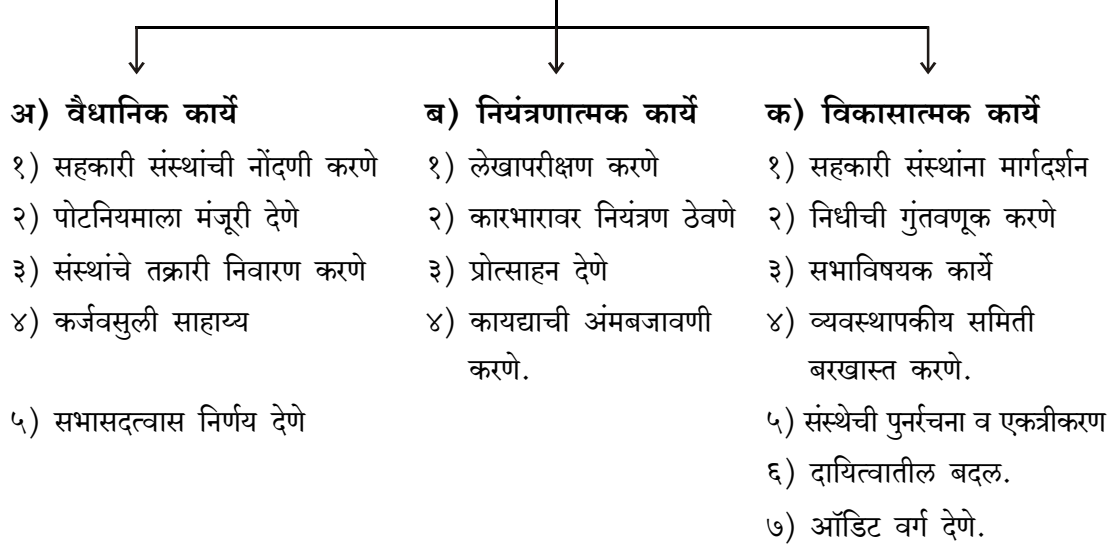
१०) ऑडिट वर्ग देणे

अशा प्रकारे सहकारी कायद्याचा सर्वेसर्वा, सामाजिक दृष्टीकोन, दारिद्र्यनिर्मूलन, जातीय सलोखा, बंधुभाव विकास, लोकशाहीची जपणूक व तत्त्वांचा पुरस्कार इ. अनेक दृष्टीने निबंधकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

□ निबंधकाची कार्ये (Functions of Co-operative Registrar)

निबंधकाला प्रामुख्याने तीन प्रकारची कार्ये करावी लागतात. १) वैधानिक कार्ये, २) नियंत्रणात्मक कार्ये आणि ३) विकासात्मक कार्ये. या तीन कार्यांची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

निबंधकाची कार्ये

अ) वैधानिक कार्ये :-

१) सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे :-

सहकारी कायद्यानुसार सहकारी संस्थेची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी लागणारी कागदपत्रे उदा. नोंदणी विहित नमुना, 'अ' पोटनियमाच्या ४ प्रती ना हरकत दाखला, बँक, शिल्लकी

प्रमाणपत्र इ. निबंधकाकडे सादर करावे लागतात. निबंधक या सर्व कागदपत्रांची तपासणी करून सर्व बाबींची पूर्तता होत असल्यास सहकारी संस्थेची नोंदणी करतो व त्याबाबतचे प्रमाणपत्र सहकारी संस्थेस दिले जाते.

२) पोटनियमाला मंजूरी देणे :-

सहकारी संस्थेची नोंदणी करताना पोटनियमांच्या चार प्रती जोडलेल्या असाव्यात. संस्थेने केलेले पोटनियम कायदेशीर व परिपूर्ण आहेत की नाही याचा अभ्यास निबंधक करून पोटनियमास मान्यता दिली जाते. तसेच सहकारी संस्था जेव्हा प्रत्यक्ष कामास सुरुवात करणार आहे तेव्हा काही अडचणी निर्माण होत असतील किंवा सभासदांच्या व संस्थेच्या सोयीसाठी पोटनियमात दुरुस्ती करतात. ही दुरुस्तीसुद्धा निबंधकाच्या मंजूरीने करता येते. निबंधक सहकारी संस्थेच्या पोटनियमातील दुरुस्तीची मागणी, त्याची गरज तसेच कायद्यातील तरतूद या सर्व बाबींची पडताळणी करून पोटनियमातील दुरुस्तीला मंजूरी दिली जाते.

३) संस्थांचे तक्रारी निवारण करणे :-

सहकारी संस्थेचे सभासद, संचालक मंडळ, कर्मचारी वर्ग किंवा इतर बाह्य घटकामध्ये विविध कारणांवरून अनेकवेळा संघर्ष निर्माण होतो, हे वाद सोडविण्याचे काम निबंधकास करावे लागते. निबंधक हे दोन्ही बाजूंचे म्हणजे विचार करून त्यावर तोडगा काढण्याचा प्रयत्न करतात.

४) कर्जवसुली साहाय्य :-

सहकारी संस्थांनी सभासदांच्या विविध कारणांसाठी दिलेल्या कर्जाची वसुली नियमितपणे होत नाही. काही सभासद कर्ज फेडण्यास टाळाटाळ करीत असतात. अशावेळी या संस्था आर्थिक संकटात येतात. तसेच ठेवीदारांची ठेवी परत देण्यातही त्या अपयशी ठरतात. अशावेळी निबंधक सहकारी खात्यामार्फत वसुली अधिकाऱ्यांची नेमणूक करून सहकारी संस्थांच्या कर्ज वसुलीस मदत करतात.

५) सभासदत्वास निर्णय देणे :-

सहकारी संस्थेच्या निबंधकाचे हे एक महत्वाचे कार्य आहे, ते म्हणजे सभासदत्वाबाबतचा निर्णय घेणे होय. सहकारी चळवळीचे एक महत्वाचे तत्त्व म्हणजे 'खुले सभासदत्व' होय. संस्थेचे नियम व अटींची पूर्तता करण्याच्या कोणत्याही व्यक्तीस सहकारी संस्थेचे सभासद होता येते. मात्र काहीवेळा सहकारी संस्था हेतू पुरस्सर एखाद्या व्यक्तीस सभासदत्व नाकारतात. अशावेळी जर त्या व्यक्तीने सहकारी संस्थेविरुद्ध निबंधकाकडे तक्रार केल्यास, निबंधक त्या तक्रारीचा कायदेशीर अभ्यास करून अंतिम निर्णय देतो.

ब) नियंत्रणात्मक कार्य :-

१) लेखापरीक्षण करणे :-

सहकारी संस्थेचा निबंधक हा लेखापरीक्षणाचे काम करतो. अर्थात हे कार्य तो ऑडिटरकडून करून घेतो. संस्थेचे हिशेब वार्षिक किंवा विशिष्ट मुदतीनंतर तपासण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते. सहकारी संस्थेचा जमा-खर्च, हिशेब पुस्तके, बँक पासबुक, मालमत्ता आदी बाबी तपासल्या जातात. निबंधकाला संस्थेच्या हिशेबात काही नियमबाह्य बाबी आढळून आल्यास त्या समस्या दूर करण्याची तो सूचना देतो, त्यासाठी ठराविक मुदतीत विशिष्ट उपाय योजण्याबाबत तो सांगतो.

२) कारभारावर नियंत्रण ठेवणे :-

सहकारी संस्थेच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य निबंधक करीत असतो. निबंधक हा सहकारी संस्थांमार्फत कायद्याचे योग्य पालन होत आहे किंवा नाही हे पाहतो. संस्थेमार्फत सभासदांचे हितसंवर्धन होत आहे आणि संस्थेचा कारभार उद्दिष्टपूर्तीसाठीच चालविला जात आहे याकडे तो लक्ष ठेवतो. तसेच सहकारी संस्था निधी व राखीव निधीचा योग्य वापर करीत आहे किंवा नाही हे तो पाहतो. थोडक्यात, निबंधक त्याला मिळालेल्या विविध अधिकारांचा वापर करून सहकारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम करतो.

३) प्रोत्साहन देणे :-

सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य निबंधक करतो. निबंधक हा सहकारी चळवळीच्या विकासाला चालना देतो. सहकारी संस्थेच्या स्थापनेपासून तो त्यांच्या यशस्वी वाटचालीपर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर निबंधक त्यांना सहकार्य करीत असतो. तो सहकारी संस्थांच्या उभारणीस साहाय्य करतो. त्यांना वित्तीय व तांत्रिक मार्गदर्शन करतो. सभासदांना सहकारविषयक शिक्षण देऊन त्याद्वारे तो जबाबदार नेतृत्व निर्माण होण्यास साहाय्य करतो. सहकारी चळवळीच्या एकंदर जडणघडणीत निबंधकाचे कार्य फार महत्त्वाचे असते. म्हणून त्याला सहकारी संस्थांचा मित्र, तत्त्ववेत्ता आणि मार्गदर्शक असे संबोधले जाते.

४) कायद्याची अंमबजावणी करणे :-

सहकारी संस्थेच्या निबंधकांनी नोंदणी करून मंजूरी दिलेल्या सहकारी कायदा १९६० नुसार कार्य करीत असतात. कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्था सहकारी कायद्याचे पालन योग्य रितीने करतात का? यावर निबंधक नियंत्रण ठेवतात. जर एखादी संस्था सहकार कायदानुसार कामकाज करीत नसेल किंवा सहकार कायद्याचा भंग करीत असेल तर त्या संस्थेवर दंडात्मक कारवाई करण्याचा अधिकार निबंधकास असतो.

क) विकासात्मक कार्ये :-

१) सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन :-

निबंधक हा सहकारी संस्थांची नोंदणी व मार्गदर्शन करण्याचे काम करतो. नोंदणीसाठी कोणत्या कायदेशीर तरतूदी आहेत आणि कोणत्या बाबींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे, याविषयी निबंधक नियोजित संस्थेच्या सभासदांना मार्गदर्शन करतो.

२) निधीची गुंतवणूक करणे :-

सरकारी संस्थांना दरवर्षी नफ्याच्या विशिष्ट भाग राखीव निधीच्या स्वरूपात ठेवावा लागतो. सहकारी संस्थेला राखीव निधीच्या गुंतवणूकीकरिता निबंधक मान्यता देतो. तसेच संस्थेच्या भांडवलपेक्षा राखीव निधी जास्त झाल्यास तो निधी व्यवसायाकरिता वापरण्यास निबंधक परवानगी देतो.

३) सभाविषयक कार्ये :-

सहकारी संस्थांच्या सभा वेळेत झाल्यास पुढील सभांची मुदत वाढविणे इत्यादी कार्ये निबंधकाला करावी लागतात. तसेच गरज वाटल्यास विशेष सर्वसाधारण सभा बोलविण्याचे कार्यही निबंधकाला करावे लागते.

४) व्यवस्थापकीय समिती बरखास्त करणे :-

सहकारी संस्थेची व्यवस्थापन समिती संस्थेचे कामकाज पाहत असते. जर ती समिती कामकाज योग्यरित्या चालवत नसेल किंवा कायद्याचे योग्य पालन होत नसेल तर संबंधित व्यवस्थापन समिती बरखास्त करण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते.

५) संस्थेची पुनर्रचना व एकत्रीकरण :-

एकाच गावात एकाच प्रकारच्या अनेक सहकारी संस्था काम करीत असतील तर सभासद व संपूर्ण समाजाच्या हितासाठी अशा संस्थांचे एकत्रीकरण करण्याच्या सूचना देणे व त्यास मान्यता देण्याचे कार्य निबंधक करतो. तसेच सहकारी संस्था अकार्यक्षम व बिगर अर्थक्षम असतील तर त्यांच्या एकत्रीकरणाद्वारे सदृढ संस्था निर्माण करण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते. याशिवाय सहकारी संस्थेच्या पुनर्रचनेला मान्यता देणे व पुनर्रचनेसाठी उपाय सुचविणे ही कार्येसुद्धा निबंधकाला पार पाडावी लागतात.

६) दायित्वातील बदल :-

सहकारी संस्थेचे दायित्व हे फार मर्यादित असते. अमर्यादित संस्थेच्या नोंदणीच्या वेळेस निश्चित झालेले असते, नंतर संस्थेच्या दायित्वात बदल करावयाचा असल्यास आवश्यकतेनुसार तो करण्याचे कार्य निबंधकाला पार पाडावे लागते.

७) ऑडिट वर्ग देणे :-

सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण झाल्यानंतर त्यांच्या गुणवत्तेनुसार अ, ब, क आणि ड यापैकी एक वर्ग देण्याचे कार्य निबंधक करतो. संस्थेची संपत्तीची स्थिती, कर्जे, येणी व देणी, भाग भांडवल, भागरोखे, इतर व्यवहार इत्यादी गुणांच्या आधारे ऑडिट वर्ग दिला जातो.

थोडक्यात, निबंधक हा सहकारी संस्थेचा वैधानिक, नियंत्रणात्मक व विकासात्मक कार्ये पार पाडीत असतो. निबंधकाच्या भूमिकेवर व विविध कार्यावरच सहकारी चळवळीचा विकास अवलंबून असते.

३.२.४ जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम (Effects of Globalization on Co-operative Movement)

भारतामध्ये जुलै-१९९१ पासून सरकारने नवीन आर्थिक धोरणाची सुरुवात केली, त्यानुसार उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या नव्या संकल्पनांचा अवलंब करण्यात आला. त्यामुळे देशात मुक्त अर्थव्यवस्थेची प्रक्रिया सुरू झाली. मुक्त अर्थव्यवस्थेचे किंवा जागतिकीकरणाचे अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर परिणाम होत आहेत. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या निर्हस्तक्षेप धोरणामध्ये या विचाराची मुळे दिसून आली. सरकारने अर्थव्यवस्थेत अडथळा आणू नये. बाजारयंत्रणेनुसार अर्थव्यवस्था चालविण्यात यावी, बाजारयंत्रणा किंवा किंमत यंत्रणा अर्थव्यवस्थेतील सर्व प्रकारच्या समस्या सोडवू शकतात, असे मत सनातनवादी शास्त्रज्ञांनी मांडले होते. याच विचारांचा आधार घेऊन जगातील बहुतेक देशांमध्ये जागतिकीकरणाचे तत्त्व स्विकारण्यात आले आहे. प्रस्तुत घटकामध्ये जागतिकीकरणाचे भारतीय सहकारी चळवळीवरील परिणाम, जागतिकीकरण व भारतीय अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरण व सहकारी चळवळी यांचा अभ्यास करणार आहोत.

□ जागतिकीकरणाचा अर्थ (Meaning of Globalization) :-

१. हेराड, टायेल आणि रॉबर्ट :-

“जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एक काल्पनिक विश्व अर्थव्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शविणारी संकल्पना आहे.”

२. एडवर्ड हार्मन :-

“जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे.”

३. कॉक्स आणि कॉटन :-

“जागतिक भांडवलशाहीमधून निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था यांचा प्रभाव असणारी, आंतरराष्ट्रीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्रीय भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

४. श्री. सी. टी. कुरियन :-

“जागतिकीकरण म्हणजे विविध प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांचा समूह होय. एकमेकांच्या व्यवहारातून आणि राष्ट्रांची व्यक्तिगत उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या प्रक्रियेतून आस्तित्वात येणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.”

५. जागतिक बँक :-

“जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.”

□ जागतिकीकरण म्हणजे काय?

१. ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्रोत उपलब्ध असतील, अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे.
२. जगातील कोणत्याही कोपऱ्यापर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविते, संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे.
३. देशाच्या बृहतलक्षी घटकांपैकी परकीय क्षेत्र हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे.

□ जागतिकीकरण व सहकारी चळवळ :-

भारतात १९०४ मध्ये सहकारी चळवळ खऱ्या अर्थाने सुरू झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी फार प्रयत्न केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने या चळवळीचा नियोजनबद्ध विकास घडवून आणला. सहकारी पतपुरवठा संस्था, सहकारी प्रक्रिया संस्था, सहकारी गृहनिर्माण संस्था, सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था इत्यादीची वाढ झाली

आहे. आज सहकारी चळवळ देशाच्या ग्रामीण भागात पोहोचली आहे. शेती, उद्योग, बँका, व्यापार या क्षेत्रात ही चळवळ काम करते. सरकारच्या आर्थिक मदतीमुळे या चळवळीच्या विकासाचा वेग वाढला आहे. सरकारने अवलंब केलेली समाजवादी समाजरचनेचे उद्दिष्टे साध्य करण्यात सहकाराने महत्त्वाची भूमिका साकारली. भांडवलशाही व समाजवादी संघटना यामध्ये योग्य प्रकारे समन्वय साधण्याची जबाबदारी सहकारी संस्थेनी पार पाडली. सहकारी चळवळीच्या विकासामुळे समाजातील गरीब व दुर्बल घटकांना फार मदत झाली. सहकारी उद्योग व प्रक्रिया संस्थांमुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली. सहकारामुळे आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत झाली.

सन १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर त्याचे विविध क्षेत्रांवर परिणाम दिसून आले. सहकारी क्षेत्रावर सुद्धा त्याचा खूप प्रभाव पडला. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत सहकारी संस्था टिकून राहिल किंवा नाही अशी शंका व्यक्त होत होती. जागतिकीकरणात भांडवलशाही व स्पर्धा याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. सहकारात परस्पर सहकार्याला जास्त महत्त्व दिले जाते. जागतिकीकरणास नफा प्रेरित व्यवस्था अपेक्षित असते. सहकारात नफ्याऐवजी सभासदांचे कल्याण महत्त्वाचे मानले जाते. जागतिकीकरणामुळे भांडवलदारवर्गाचे वर्चस्व निर्माण होण्याचा धोका असतो. मूठभर उद्योगाची मक्तेदारी निर्माण होऊ शकते. समाजातील श्रीमंत व्यक्तींच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी साधनसामग्री वापरली जाण्याची भीती असते. भांडवलदार वर्गाला किंवा गुंतवणूकदारांना ग्रामीण विकासात महत्त्व नसल्याने ग्रामीण विकासाकडे दुर्लक्ष होते.

थोडक्यात सहकाराची जागतिकीकरणाशी तुलना केल्यास हे चित्र वेगळ्या स्वरूपाचे दिसेल. हे जरी खरे असले तरी भविष्य काळात सहकारी चळवळीला जागतिकीकरणाच्या लाटेत टिकून राहावयाचे झाल्यास आपल्या कार्यक्षमतेत व स्पर्धा शक्तीत वाढ करणे गरजेचे आहे.

□ परिणाम :-

जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ यांच्यातील संबंधाची चर्चा आपण केली. जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवर कोणते परिणाम होणार आहेत ते खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. व्यावसायिक कार्यक्षमतेत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे विकसित देशांतील प्रगत कंपन्या मोठ्या प्रमाणात भारतामध्ये आल्या आहेत. या कंपन्यांकडे प्रचंड भागभांडवल आहे. या कंपन्या उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन घेतात. त्यामुळे सहकार क्षेत्राला जास्त प्रमाणात स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. उत्पादन व उत्पादनविषयक तंत्रज्ञान यामध्ये आधुनिकता आणली जाते. सहकारी संस्थांना महाकाय कंपन्यांशी तीव्र स्पर्धा करावी लागत आहे. अशावेळी सहकारी चळवळीतील सर्वांनाच आपली कार्यक्षमता वाढविली पाहिजे.

२. बाजारपेठांचा विस्तार :-

जागतिकीकरणामुळे प्रगत देशांतील बहुराष्ट्रीय कंपन्या मोठ्या प्रमाणात भारतात आल्या आहेत. त्या कंपन्या नवनवीन वस्तूंमध्ये बदल व उत्पादन गुणवत्तेत वाढ करतात. अशावेळी भारतीय सहकारी संस्थांनी बाजारात टिकून राहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जुन्या तंत्रज्ञानाचा वापर न करता मर्यादित पध्दतीने उत्पादन घेऊन नवीन बाजारपेठेत प्रवेश करणे आवश्यक आहे.

३. विदेशी गुंतवणूकीत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे विदेशी भागभांडवल मोठ्या प्रमाणात येत आहे. सरकारने विदेशी गुंतवणूकीसाठी अनेक सेवा सवलती दिल्या आहेत. त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकीत वाढ होत आहे. अनिवासी भारतीयांकडून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली जाते. जागतिकीकरणामुळे उद्योगक्षेत्रात भांडवलाला अधिक महत्त्व दिले जाते. यातुलनेत सहकारी संस्थांची भांडवली क्षमता खूप कमी आहे. सहकारात प्रामुख्याने दुर्बल व सामान्य व्यक्तींचा सहभाग असल्याने भांडवल प्रचंड प्रमाणात उभारता येत नाही. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होत आहे.

४. व्यवस्थापकीय कौशल्य :-

जागतिकीरणाचा परिणाम म्हणून बाजारात स्पर्धा होत आहे. स्पर्धेमध्ये यशस्वीहोण्यासाठी आधुनिक व्यवस्थापनात कौशल्यांचा वापर केला जातो. उत्तम व्यवस्थापन कौशल्ये, आधुनिक व्यवस्थापनाची तत्त्वे, कार्यक्षम प्रशासनाची तत्त्वे इत्यादींचा वापर वाढत आहे. या तुलनेत सहकारी संस्था समाजाभिमुख असल्याने शास्त्रीय व्यवस्थापनाच्या तत्त्वांचा वापर करण्यावर मर्यादा पडतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांना भविष्यात व्यवस्थापकीय कौशल्यात आधुनिकता आणणे गरजेचे आहे.

५. उत्पादन तंत्र :-

जागतिकीकरणात नवनवीन तंत्रज्ञान वापरले जाते. त्यामुळे उत्पादनाचा दर्जा वाढून उत्पादन खर्च कमी येतो. सहकारी संस्था मात्र पारंपारिक उत्पादनतंत्राचा वापर करतात. अल्प भांडवलामुळे त्यांना उच्च तंत्रज्ञानाचा अंगीकार करता येत नाही. तसेच या संस्था श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करतात. जुन्या व पारंपारिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उत्पादन घेणाऱ्या सहकारी संस्था बहुराष्ट्रीय कंपन्यांपुढे टिकाव धरू शकत नाहीत. सहकारी संस्थांना तंत्रज्ञानविषयक धोरण बदलावे लागत आहे. बेकारी निर्माण होणार नाही आणि कार्यक्षमतेत सुद्धा वाढ होईल, अशा प्रकारचे तंत्रज्ञान सहकारी संस्थांना वापरावे लागणार आहे.

६. गुणवत्ता व दर्जा :-

बहुराष्ट्रीय कंपन्या उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करतात. त्यांच्या उत्पादनाची गुणवत्ता व दर्जा उच्च

प्रतीचा असतो. नवीन उत्पादन पद्धतीमुळे त्यांना उत्पादन खर्च कमी येतो. या कंपन्या ग्राहकांना आकर्षित करण्याचे प्रयत्न करतात. बाजारपेठांवर आपले वर्चस्व निर्माण करू पाहत आहेत. याचा परिणाम सहकारी संस्थांना उत्पादनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. अनावश्यक खर्च कमी करणे. साधनसामग्रीचा पूर्ण वापर करणे, व्यवस्थापन सुधारणे यासारखे उपाय करत आहेत.

७. प्रसारमाध्यमाचा अभाव :-

जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणात उलाढाल होत आहे. भारताच्या व्यापाराला भौगोलिक सीमारेषांच्या मर्यादा राहिल्या नाहीत. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या वस्तूंच्या विक्रीसाठी मोठ्या प्रमाणात प्रसारमाध्यमाचा वापर करीत आहे. सहकारी संस्था मात्र जाहिरातीवर फार खर्च करू शकत नाही. त्यामुळे त्यांना बाजारपेठा मिळविणे अडचणीचे जाते. स्पर्धेत टिकून राहणे कठीण जाते.

८. समन्वयाचा अभाव :-

जागतिकीकरणाच्या तत्त्वामुळे मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना अधिक वाव मिळत आहे. अशा कंपन्यांनी अनेक देशांत आपली शाखा सुरू केल्या आहेत. आपली स्पर्धाक्षमता वाढविण्यासाठी अनेक छोट्या कंपन्यांचे विलिनीकरण होत आहे. अशा मोठ्या आकाराच्या कंपनीशी स्पर्धा करण्यासाठी सहकारी संस्थांना एकत्र येण्याची आवश्यकता आहे. एकंदरीत जागतिकीकरणाची सुरुवात झाल्यामुळे सहकारी संस्थांना अंतर्गत संघटन मजबूत करण्याची आवश्यकता भासत आहे.

९. कर सवलती व अनुदाने :-

भारत सरकार सहकारी चळवळीला निरनिराळ्या मार्गांनी कर सवलती व अनुदाने देत असतो. सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलात सहभागी होतात. तसेच त्यांच्या कर्जरोख्यांच्या विक्रीस मदत करते. सरकारच्या सहभागामुळे सहकारी चळवळीला उत्तेजन मिळाले आहे; पण जागतिकीकरणामुळे कर सवलती व अनुदानावर परिणाम झाले आहेत. राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी निरनिराळ्या बाबींवर सरकारी खर्चामध्ये तूट निर्माण होत आहे. अनुदानाचे धोरण टप्प्याटप्प्याने कमी करणार आहे. याचा तोटा सहकारी संस्थांना बसणार आहे. सरकारी मदत मिळणे बंद झाल्यास सहकारी संस्था अडचणीत येण्याची शक्यता आहे. स्वतःची वित्तीय साधने विकसित करावी लागतील. स्वबळावर आर्थिक विकास साधण्यासाठी प्रयत्न करावे लागणार आहेत.

१०. तांत्रिक संशोधनावर भर :-

सहकारी संस्थांना जागतिकीकरणाच्या टप्प्यात शेतमाल प्रक्रिया, पतपुरवठा आणि विपणन

कार्यापुरते आपले लक्ष मर्यादित न ठेवता तांत्रिक संशोधनावर भर देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सहकारी संस्थांत अशा प्रकारचे संशोधन झाल्यास आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये सहभागी होता येईल.

वरीलप्रमाणे जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवर परिणाम होत आहेत. जागतिकीकरण हा धोरणात्मक निर्णयाचा भाग असल्याने त्याला टाळता येणे शक्य नाही. सभासदांचे कल्याण व बाजाराभिमुख व्यवहार यांची योग्य सांगड घालावी लागेल. तरच सहकारी संस्थांना भविष्यात स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवू शकेल.

३.३ सारांश

सन १९८८ नंतर मुक्त आयात व निर्यात अभिवृद्धीतील अपयश यामुळे महसुली खात्यावरील तूट सतत वाढत गेली. त्यानुसार भारतात जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उदय झाला. जागतिकीकरण ही मार्मिक एकीकरणाची प्रक्रिया आहे. जॉर्ज बुश अमेरिकेचे अध्यक्ष असताना १९९१ साली नव्या जागतिक व्यवस्थेच्या विचारांची मांडणी झाल्याने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा आराखडा डंकल प्रस्तावाद्वारे मांडण्यात आला होता. या प्रस्तावात मांडलेल्या प्रमुख बाबी हाच जागतिकीकरणाचा गाभा आहे. भांडवलांचा मुक्त संचार आणि बाजारपेठांचा विस्तार या दोन प्रमुख बाबी त्यांच्यापुढे होत्या आणि त्यातूनच जागतिकीकरणाचे धोरण पुढे आले.

१९०४ च्या कायदानुसार सहकारी संस्थेचा प्रमुख हा निबंधक आहे. १९१९ पासून सहकार हा विषय राज्यांच्या अखत्यारित गेला आहे. प्रत्येक राज्याने स्वतंत्र कायदे केले आहेत. राज्यातील सहकारी खात्याचा प्रमुख निबंधक असतो. त्यानंतर उपनिबंधक, सहाय्यक निबंधक व कार्यालयीन अधिकक्ष, मुख्य लिपिक, वरिष्ठ लिपिक, कनिष्ठ लिपिक व इतर सेवक अशी असते.

सहकारी न्यायव्यवस्थांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वादांची छाननी करून योग्य न्याय देण्यासाठी सहकार खात्याच्या बाहेरील तटस्थ व्यक्तीची नियुक्ती करण्याची प्रथा महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीत आधीपासून आहे. १९८२ पूर्वी सहकारी संस्था निबंधकांचे प्रतिनिधी किंवा विशेष कर्तव्य अधिकारी वादांबाबत छाननी करून निवाडा करण्याचे काम करित होते. आता सहकारी न्यायालये हा स्वतंत्र विभाग स्थापन करण्यात आल्याने त्रयस्थाच्या भूमिकेतून न्यायनिवाडा होणे आणि तो कमीतकमी वेळेत होणे शक्य झाले आहे.

सहकारी संस्थेचा निबंधक हा सर्वोच्च अधिकारी असतो. सहकारी संस्थेची नोंदणी करणे, देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, संस्थांना मार्गदर्शन करणे, ऑडिट वर्ग देणे, सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे इत्यादी प्रकारची कार्ये करतो. सहकारी संस्थांचे सर्व व्यवहार करण्याबरोबरच संस्थेचे पोटनियम मंजूर करणे, पोटनियम दुरुस्तीला मान्यता देणे, नोंदणी प्रमाणपत्र देणे, सहकारी संस्थांचा वर्ग ठरविणे, सभासदाबाबत

अंतिम निर्णय घेणे व वादविवादात समन्वय घडवून आणणे यासारख्या महत्त्वाच्या भूमिका निबंधकास कराव्या लागतात.

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडीची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची भूमिका बजावते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करण्याचे कार्य करते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकाराची भूमिका महत्त्वाची आहे. सहकारी व्यावसायिक कार्यक्षमता, बाजारपेठांचा विस्तार. विदेशी गुंतवणूकीत वाढ, व्यवस्थापकीय कौशल्य, उतपादन तंत्र, गुणवत्ता व दर्जा अशा अनेक दृष्टीने जागतिकीकरणात सहकाराची भूमिका बदलणे आवश्यक आहे.

३.४ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

□ पुढे दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१. पहिला सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा यावर्षी करण्यात आला.
अ) १९१९ ब) १९४७ क) १९०४ ड) १९५१.
२. सरकार विविध सहकारी संस्थांना देते.
अ) कर सवलती ब) सूट क) हमी ड) कर्जरोखे.
३. सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यासाठी व्यक्तीची गरज असते.
अ) दहापेक्षा कमी क) कमीतकमी दहा
ब) दहापेक्षा अधिक ड) यापैकी नाही.
४. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० च्या कलम मधील तरतुदीनुसार लवाद दावे दाखल होऊ शकतात.
अ) ७७ (अ) ब) ७७ (क) क) ९१ (ए) ड) ९१ (१).
५. सध्या महाराष्ट्रात सहकारी न्यायालये कार्य करतात.
अ) २० ब) २५ क) २४ ड) ३०.
६. सहकारी संस्थांचे आर्थिक वर्ष रोजी संपते.
अ) ३० जून ब) २८ फेब्रुवारी क) ३१ मार्च ड) १ एप्रिल.
७. जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठांवर चे वर्चस्व वाढत आहे.
अ) सहकारी संस्था क) बहुराष्ट्रीय कंपन्या
ब) सार्वजनिक संस्था ड) सहकारी संस्थांचे सभासद.

८. भारतात सन मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारण्यात आले.
 अ) १९८२ ब) १९९१ क) १९९५ ड) १९९९.
९. सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे हे निबंधकाचे कार्य आहे.
 अ) नियंत्रणात्मक ब) विकासात्मक क) वैधानिक ड) ऐच्छिक.
१०. हा सहकारी संस्थेची हिशेबपुस्तके तपासू शकतो.
 अ) निबंधक ब) लेखापाल क) आयुक्त ड) यापैकी नाही.
११. सहकारी प्रशासनाचा प्रमुख असतो.
 अ) सहनिबंधक ब) निबंधक क) सुपरवायझर ड) असहकारमंत्री.
१२. सहकारी संस्थांच्या उत्पन्न करात कडून सवलत दिली जाते.
 अ) बँका ब) सरकार क) केंद्र सरकार ड) राज्य सरकार.
१३. सहकारी न्यायालये निर्माण होण्यापूर्वी पध्दती अस्तित्वात होती.
 अ) तह ब) तडजोड क) समेट ड) लवाद.

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. क) १९०४.
२. अ) कर सवलती.
३. क) कमीतकमी दहा.
४. ड) ११ (१).
५. ब) २५.
६. क) ३१ मार्च.
७. क) बहुराष्ट्रीय कंपनी.
८. ब) १९९९.
९. क) वैधानिक.
१०. ब) लेखापाल.
११. ब) निबंधक.
१२. ब) सरकार.
१३. ड) लवाद.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. सहकारी चळवळीच्या विकासात सरकारची भूमिका स्पष्ट करा.
२. अपिलेट न्यायालयांची रचना व कार्यपद्धती चर्चा करा.
३. सहकारी न्यायालयांची स्थापना का व कशी करण्यात आली?
४. सहकारी चळवळीत निबंधकाची भूमिका स्पष्ट करा.
५. निबंधकाचे कार्ये स्पष्ट करा.
६. जागतिकीकरणात सहकाराची बदलती भूमिका स्पष्ट करा.
७. जागतिकीकरण म्हणजे काय? जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम स्पष्ट करा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. सहकारातील सरकारी सहभागाचे विपरित परिणाम.
२. सहकारी न्यायव्यवस्थेची रचना.
३. अपिलेट न्यायालयाची रचना.
४. निबंधकाचे अधिकार.
५. निबंधकाची कार्ये.
६. जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ.
७. सहकारी निबंधकांची भूमिका.
८. सहकारी न्यायव्यवस्था.

३.७ संदर्भ सूची

१. **Datt and Sundaran** : "Indian Economy", S. Chand and Company, New Delhi.

२. **Dr. C. N. Sontakki** : "*Co-operative Development*", Sheth Publication, Mumbai.
३. **Hajela, T. N.** : "*Principles, Problems and Practice of Co-operation*", Shivalal Agrawal Publication, Agra.
४. **Kamat, G. S.** : "*Principles, Practice and Management of Co-operation*".
५. **डॉ. कडवेकर** : 'विपणन व्यवस्थापन', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
६. **प्रा. जगत कराडे** : 'जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
७. **प्रा. डॉ. बी. एच. दामजी व डॉ. रूपा शहा** : 'सहकार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ऑगस्ट, २०१९.
८. **प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी व प्रा. के.सी. जोशी** : "सहकाराचा विकास", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. जून २०१५.
९. **व. शं. जोशी** : 'सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० व त्याखालील अद्ययावत सुधारित नियम', न्यायदीप प्रकाशन, पुणे, २००४.
१०. **डॉ. डी. व्ही. देशपांडे** : 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६०', हिंदी लॉ हाऊस, पुणे, १९९८.
११. 'सहकारीच तत्त्वे आणि भारतातील सहकारी संस्था', शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूरशिक्षण विभाग, बी.ए. भाग-२, २०१५.
१२. **प्रा. डॉ. माधव बिराजदार** : 'सहकार', तिर्थरूप प्रकाशन, मोकर, जून, २००२.

☆☆☆

सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण (Audit of Co-operative Societies)

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्ट्ये
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय विवेचन
 - ४.२.१ सहकारी अंकेक्षणाची व्याख्या, अर्थ आणि आवश्यकता
 - ४.२.२ सहकारी अंकेक्षणाचे प्रकार
 - ४.२.३ लेखा परीक्षकाची भूमिका
 - ४.२.४ सहकारी अंकेक्षणातील गुण व दोष
- ४.३ सारांश
- ४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न
- ४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.८ संदर्भ पुस्तके

४.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासामध्ये आपणांस पुढील बाबींचे आकलन होईल.

१. सहकारी अंकेक्षणाची व्याख्या आणि आवश्यकता समजून घेणे.
२. सहकारी अंकेक्षणाचे प्रकार समजून घेणे.
३. लेखा परीक्षकाची भूमिका माहित करून घेणे.
४. सहकारी अंकेक्षण पद्धतीतील गुण आणि दोष समजून घेणे.

४.१ प्रास्ताविक

प्रत्येक सार्वजनिक व खाजगी संस्थेला हिशेब ठेवावा लागतो व हे ठेवलेले हिशेब योग्य आहेत की नाही यासाठी सर्व संस्थांना अंकेक्षण करावे लागते. हे अंकेक्षण वर्षाच्या शेवटी केले जाते. अंकेक्षणामुळे हिशेबावर नियंत्रण राहते व संस्थांच्या व्यवहाराचे परीक्षण केले जाते व त्यातून संस्थांच्या कामाची गुणवत्ता कशी आहे हे लक्षात येते.

४.२ विषय विवेचन

प्रस्तुत घटकामध्ये सहकारी अंकेक्षण अर्थ, आवश्यकता, अंकेक्षणाचे प्रकार, लेखा परीक्षकाची भूमिका, सहकारी अंकेक्षणातील गुण, दोष इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

४.२.१ सहकारी अंकेक्षणाची व्याख्या, अर्थ आणि आवश्यकता

सहकारी संस्थेचे हिशेब तपासणे सहकारी कायदानुसार आवश्यक असते. सहकारी संस्थांचे सभासद हे अंकेक्षणाविषयी अज्ञानी असतात. त्यासाठी त्यांना लेखापरीक्षक नेमावा लागतो. हे लेखा परीक्षक सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण करतात.

□ अंकेक्षणाच्या व्याख्या :-

१. डॉ. ओ. आर. कृष्णस्वामी यांच्या मते, “ज्यामध्ये संस्थेच्या हिशेबाचा बिनचूकपणा पाहिला जातोय आणि त्याबरोबर संस्थेने पार पाडलेले व्यवहार, सहकारी तत्वानुसार आपल्या सभासदांच्या गरजा भागवून त्यांचे आर्थिक कल्याण वृद्धिंगत करण्यात कितपत

ERROR: syntaxerror
OFFENDING COMMAND: --nostringval--

STACK:

भारतातील सहकारी पतपुरवठा (Co-operative Credit in India)

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था : कार्ये, महत्त्व आणि समस्या

१.२.२ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका : कार्ये, महत्त्व आणि समस्या

१.२.३ राज्य सहकारी बँका : कार्ये, महत्त्व आणि समस्या

१.२.४ नागरी सहकारी बँका : कार्ये, समस्या आणि उपाय

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ संदर्भ सूची

१.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यामुळे आपणास पुढील बाबींची माहिती मिळेल.

१. भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थेची कार्ये, महत्त्व आणि समस्या स्पष्ट करता येईल.
२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची कार्ये, महत्त्व आणि समस्या स्पष्ट करता येईल.
३. राज्य सहकारी बँकांची कार्ये, महत्त्व आणि समस्या सांगता येईल.
४. नागरी सहकारी बँकांची कार्ये, समस्या आणि उपाय सांगता येतील.

१.१ प्रास्ताविक

प्रस्तुत घटकामध्ये आपण भारतातील सहकारी पतपुरवठा यंत्रणेचा अभ्यास करणार आहोत. यामध्ये भारतातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि नागरी भागात पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. आजही भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर आधारित आहे. भारतातील सहकारी पतपुरवठा हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक आहे. सध्या भारतातील ग्रामीण व शेती क्षेत्राच्या विकासामध्ये सहकारी पतपुरवठ्यास अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागातील आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व राज्य सहकारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. तसेच नागरी भागातील मध्यमवर्गीयांच्या व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. म्हणून या क्षेत्रांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१.२ विषय विवेचन

या घटकामध्ये आपण सहकार पतपुरवठा अर्थ, रचना, प्रकार याबरोबरच प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँका, राज्य सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँकांची कार्ये, महत्त्व, समस्या आणि उपायांचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२.१ भारतातील प्राथमिक शेती सह.पतपुरवठा संस्था : कार्ये, महत्त्व आणि समस्या

□ भारतातील सहकारी पतपुरवठा (Co-operative Credit in India) :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. देशात आजही ६५ टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय शेतकऱ्यांची सावकार, व्यापारी, जमीनदार व महाजन यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक पिळवणूक केली जात असे. भारतीय शेतकरी सावकारांच्या व महाजनांच्या विळख्यात सापडला होता. शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत बदल करण्यासाठी व सावकार व महाजनांच्या मगरमिठीतून सोडविण्यासाठी सन १९०४ साली सरकारने पहिला सहकारी कायदा संमत केला. तत्पूर्वी १८९५ मध्ये तत्कालीन मद्रास प्रांताच्या शासनाने कृषी बँक सुरू करण्यासाठी सर फेड्रीक निकोलसन यांचे अध्यक्षतेखाली समिती नियुक्त करण्यात आली होती. या समितीने सहकारी तत्त्वावर कृषी पतपुरवठा संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केलेली होती. सन १८९३ मधील फॅमीन कमिशन व एडवर्ड लॉ कमिशनने देखील याचे समर्थन केलेले होते. या सर्व शिफारशींच्या

अनुषंगाने सन १९०४ चा सहकारी कायदा करून सहकारी शेती पतपुरवठा संस्था व इतर सहकारी शेती संस्थांना कायदेशीर परवानगी देण्यात आली.

✿ सहकार पतपुरवठ्याचा अर्थ (Meaning of Co-operative Credit) :-

“समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक एकत्र येऊन आपल्याला कर्जपुरवठा व्हावा आणि आपले आर्थिक व्यवहार पूर्ण करता यावेत. या उद्देशाने सहकारी पतपुरवठा संस्थांची स्थापना करण्यात आली. सहकारी पतपुरवठ्याचा अर्थ खालील व्याख्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.”

१. हेन्री वूल्फ :-

“श्रीमंतीचा किंवा संपत्तीचा आधार न घेता दुर्बल व्यक्तीजवळ तारण स्विकारून आणि त्यांच्या सोयीस्कर अटीप्रमाणे त्यांच्याशी आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या संस्थांना पतपुरवठा संस्था असे म्हणतात.”

२. डेव्हार्न :-

“नियमित बचत करण्यास प्रोत्साहन देणे व सोयीस्कर परतफेडीच्या अटी व सवलतीचा व्याजदर ठरवून सभासदांना लहान रक्कमेची कर्जे देणे यासाठी कामे करणाऱ्या लोकांनी संघटित होऊन स्थापन केलेली व त्यातील नियंत्रित केलेली संस्था म्हणजे सहकारी पतपुरवठा संस्था होय.”

३. भारतीय सहकारी कायदा :-

“आपल्या सभासदांचे आर्थिक हितसंवर्धन व हितरक्षण करण्यासाठी सहकारी तत्त्वानुसार स्थापन करण्यात आलेली सहकारी संस्था म्हणजे सहकारी पतपुरवठा संस्था होय.”

वरील व्याख्यांवरून असे म्हणता येईल की, समाजातील ज्या लोकांना इतर व्यक्ती किंवा वित्तीय संस्था यांच्याकडून पतपुरवठा केला जात नाही अशा लोकांच्या आर्थिक गरजा पुरेशा प्रमाणात वेळेवर आणि कमी व्याजदराने पूर्ण करण्यासाठी सहकारी संस्थेमार्फत किंवा बँकेमार्फत जो पतपुरवठा केला जातो, त्याला सहकारी पतपुरवठा असे म्हणतात.

□ कालावधीवरून कर्जाचे प्रकार (Meaning of Co-operative Credit) :-

कर्जाच्या कालावधीवरून कर्जाचे तीन प्रकार पडतात.

अ) अल्पकालीन कर्ज :-

ज्या कर्जाचा कालावधी एक वर्ष ते १५ महिने मुदतीची असतात त्यांना अल्पकालीन कर्ज असे म्हणतात. ही कर्जे पेरणीच्या वेळी, बियाणे, खते, कीटकनाशके, जनावरे, अवजारे खरेदीसाठी आवश्यक असतात.

ब) मध्यमकालीन कर्जे :-

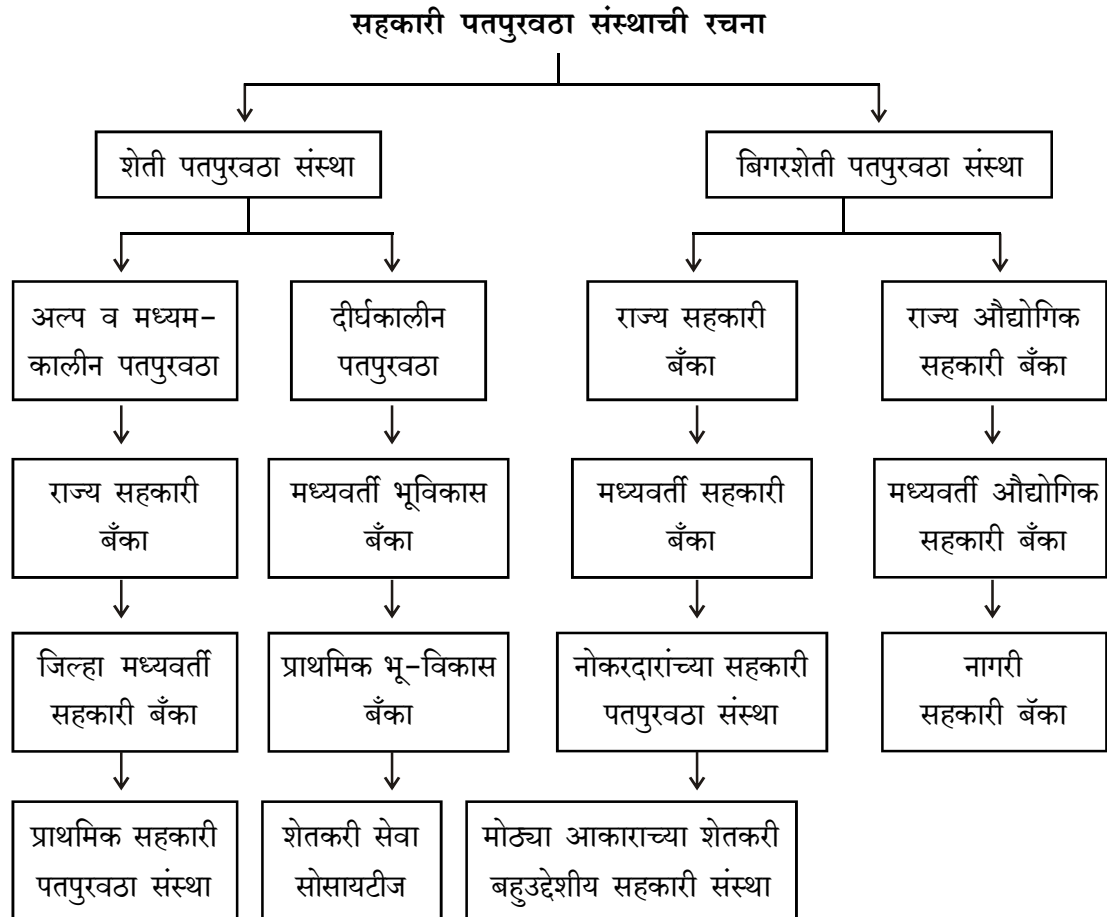
ज्या कर्जाचा कालावधी १५ महिने ते ५ वर्षाचा मुदतीचा असतो, त्याला मध्यमकालीन कर्ज असे म्हणतात. ही कर्जे जनावरे, शेती अवजारे, शेतीपंप खरेदी करण्यासाठी घेतली जातात.

क) दीर्घ मुदतीची कर्जे :-

ज्या कर्जाचा कालावधी ५ वर्ष ते २५ वर्षे मुदतीचा असतो, त्याला दीर्घकालीन मुदतीची कर्जे असे म्हणतात. शेतजमिनीत कायमस्वरूपी सुधारणा करण्यासाठी, विहीर खोदणे, पाईपलाईन टाकणे, ट्रॅक्टर, ट्रक खरेदी करणे इत्यादी कारणासाठी ही कर्जे घेतली जातात.

□ सरकारी पतपुरवठा संस्था रचना (Co-operative Credit Structure) :-

सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. अ) शेती कृषी पतपुरवठा संस्था, ब) बिगर शेती पतपुरवठा संस्था. या पतपुरवठा संस्थांची रचना पुढीलप्रमाणे :-

शेती पतपुरवठा संस्थाचे कालावधीनुसार दोन प्रकार दिसून येतात.

अ) अल्प व मध्यमकालीन पतपुरवठा :-

सहकारी क्षेत्रातील अल्प व मध्यमकालीन कर्जपुरवठा त्रिस्तरीय आहे.

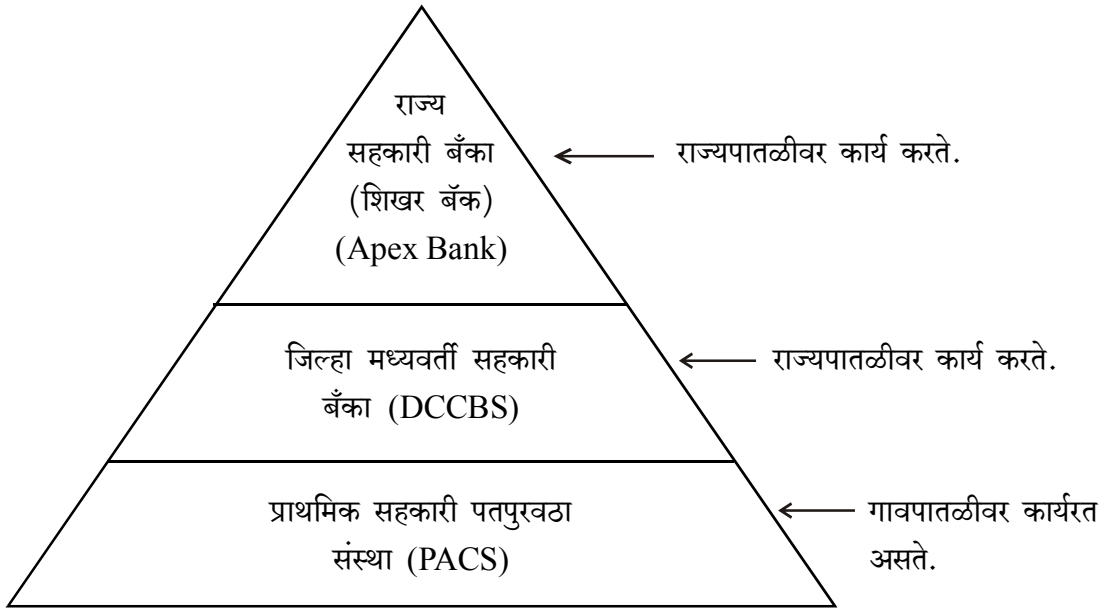
- १) राज्य सहकारी बँका (शिखर बँक) (Apex Bank)
- २) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCCBS)
- ३) प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था (PACS)

ब) दीर्घकालीन कर्जपुरवठा :-

द्विस्तरीय स्वरूपाची आहे.

- १) मध्यवर्ती भू-विकास बँका (CLDBS)
- २) प्राथमिक भू-विकास बँका.

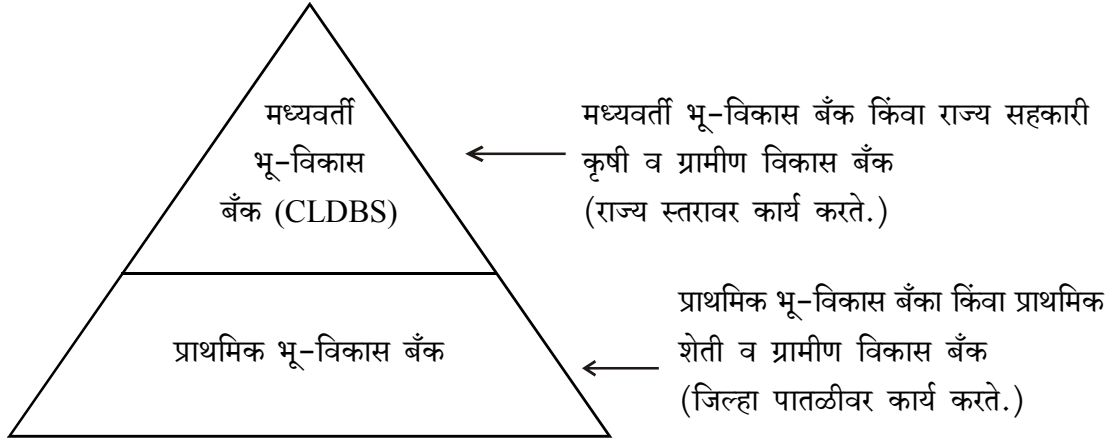
✿ अल्प व मध्यमकालीन पतपुरवठा :-

वरील सहकारी अल्पकालीन कर्जपुरवठा रचनेतून या बाबी स्पष्ट होतात की, भारतात शेतकऱ्यांना होणारा अल्पकालीन कर्जपुरवठा त्रिस्तरीय पद्धतीचा आहे. राज्य सहकारी बँक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका प्राथमिक पतपुरवठा संस्थेला कर्जपुरवठा करते. प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करतात.

✿ सहकारी दीर्घकालीन कर्जपुरवठा रचना :-

दीर्घकालीन पतपुरवठ्यात मध्यवर्ती भू-विकास बँक म्हणजेच राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. या बँका मुख्यतः भूतारण बँक म्हणून स्थापन करण्यात आल्या. शेतकऱ्याला शेतीत मुलभूत सुधारणा करण्यासाठी भू-विकास बँका मदत करतात. शेती क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक करण्याची गरज या बँकेकडून भागविली जाते. बहुतेक राज्यास या बँकेचे संघटन संघीय स्वरूपाचे आहे. या पतपुरवठ्याची रचना द्विस्तरीय असून ती खालील प्रमाणे दिसून येते.

सहकारी चळवळीच्या सुरुवातीपासून अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदत पतपुरवठा रचनेत सहकारी पतपुरवठा संस्था व शेती व ग्रामीण विकासासाठी पतपुरवठा करणारे मुख्य स्रोत म्हणून पाहिले जाते.

✿ प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था (Primary Agricultural Co-operative Credit Societies-PACCS) :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था ह्या सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा सर्वात महत्त्वाचा आधार असून भारतीय सहकारी पतयंत्रणेत त्यांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. भारतातील सहकारी पतपुरवठ्याची रचना संघीय पद्धतीची असून प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था स्थानिक म्हणजेच गावपातळीवर कार्य करतात. या पतपुरवठा संस्था शेतकऱ्यांना आवश्यक असलेला अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात, त्यामुळे शेती व्यवसायाला कर्जपुरवठा करणारी गावपातळीवरील महत्त्वाची संस्था म्हणून या संस्थेकडे पाहिले जाते. भारतातील पहिली प्राथमिक शेती पुरवठा संस्था सन १९०५ मध्ये पूर्वीच्या बॉम्बे प्रांतातील धारवाड येथे स्थापन झालेली होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत गेलेली असून सध्या देशात ९५५९५ संस्था कार्यरत आहेत.

अ) संघटन व स्वरूप :-

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था या सहकारी तत्त्वावर कार्य करणाऱ्या पतपुरवठा संस्था असून त्यांचे संघटन पूर्णतः लोकशाही पद्धतीचे असते.

१. सभासदत्व :-

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला सभासदत्व खुले असते. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थेच्या स्थापनेसाठी किमान १० सभासदांची आवश्यकता असते. कमीतकमी १० किंवा १० पेक्षा अधिक लोक स्वइच्छेने एकत्र येऊन अशा संस्थांची स्थापना करू शकतात. संस्थेची नोंदणी कार्यक्षेत्रातील सहकारी उपनिबंधकाकडे करणे आवश्यक असते.

२. संस्थेचे कार्यक्षेत्र :-

प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांच्या कार्यक्षेत्राबाबत सामान्यतः एक गाव असते. या संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम ठराव्यात यासाठी काही वेळा दोन किंवा तीन गावांचा गट तयार करून त्यासाठी एक संस्था स्थापन केली जाते.

३. भांडवलाची रचना :-

शेती व्यवसायाला कर्जपुरवठा करण्यासाठी या संस्थांना भांडवलाची आवश्यकता असते. या संस्थेच्या कारभारातील आवश्यक असणारे भांडवल विविध मार्गांनी उभारले जाते. (१) सभासदाकडून प्रवेश फी स्विकारून, २) पतपुरवठा संस्थेच्या भागांची विक्री करून, ३) सभासदाकडून ठेवीस्विकारून, ४) राखीव निधी, ५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून मिळणाऱ्या कर्जाचा समावेश यामध्ये केला जातो.

४. व्यवस्थापन :-

या संस्थेचे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते. 'एक व्यक्ती-एक मत' या तत्त्वाचा अवलंब करून निवडणूकीद्वारे संचालक मंडळाची निवड केली जाते. त्यात अध्यक्ष, सचिव व खजिनदारांचा समावेश असतो. संस्थेचा दैनंदिन कारभार पाहण्याची जबाबदारी निवडलेल्या संचालकांची असते.

✱ प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था उद्देश/कार्य :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांची उद्देश व कार्य पुढील प्रमाणे आहेत.

१) सभासदांना अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे.

- २) सभासदांना जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणे.
- ३) शेती उत्पादन व शेतीची उत्पादकता वाढीसाठी प्रयत्न करणे.
- ४) शेतमालाच्या खरेदी आणि विक्रीची व्यवस्था करणे.
- ५) सभासदांना शेतीमाल साठवणुकीच्या सुविधा पुरविणे.
- ६) सभासदांना तांत्रिक मार्गदर्शन व सल्ला देणे.
- ७) सभासदांच्या ठेवी स्वीकारणे.
- ८) सभासदांमध्ये सद्भावना वाढीस लावणे.
- ९) सभासदांना सहकाराचे शिक्षण देणे.
- १०) कर्ज वापरावर लक्ष देणे.

□ भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे महत्त्व (Importance of Primary Agricultural Credit Societies in India)

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे :-

१. कृषी विकास :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून कृषी क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतात आजही एकूण लोकसंख्येच्या ६५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर आधारित आहे. गेल्या ७० वर्षांत शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा सातत्याने घटत आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना वित्तीय सहाय्य करून कृषी विकास घडवून आणण्याचे कार्य प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था करताना दिसत आहेत.

२. स्वस्त कर्जपुरवठा :-

ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना स्वस्त व्याजदरात अल्प व मध्यमकालीन कर्ज उपलब्ध झाल्याने शेती उपयुक्त अशा बियाणे, खते, जंतूनाशके, अवजारे पशुखाद्य इत्यादी प्रकारच्या वस्तू वाजवी किंमतीत खरेदी करणे शक्य झाले आहे.

३. सावकारी पाशातून मुक्तता :-

कृषी क्षेत्रास कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थात व्यावसायिक सावकार, जमीनदार, व्यापारी व अडते, सरकार, व्यापारी बँका, नातेवाईक इत्यादी यंत्रणेचा समावेश पूर्वी मोठ्या प्रमाणात होता. सावकार,

जमीनदारी, व्यापारी या नेहमीच शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक करीत होते. ही पिळवणूक इतकी भयंकर होती की, जबरदस्त व्याजाच्या दरामुळे एका कर्जाची परतफेड शेतकरी पिढ्यान्पिढ्या करत होता. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या विकासामुळे ग्रामीण भागातील सावकार, जमीनदार, व्यापारी अडते यांचे अस्तित्व संपुष्टात आले व शेतकऱ्यांचे सावकारी पाशातून सुटका झाली.

४. शेतकऱ्यांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत :-

प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांमुळे शेतकरी वर्गांना त्यांनी उत्पादन केलेल्या शेतमालाचा साठा करण्यासाठी व शेतमाल बाजारपेठेत पाठविण्यासाठी, शेतमाल प्रक्रिया संस्थांपर्यंत पाठविण्यासाठी, शेतमाल विक्री बिलांची वसुली करण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणात मदत झाल्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक राहणीमान उंचाविण्यास मदत झाली आहे.

५. तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन :-

शेतकरी वर्गास शेतीबाबत तांत्रिक माहिती आणि सल्ला हवा असतो. या संस्था शेतकऱ्यांना नवीन सुधारित बी-बियाणांची माहिती देणे. खताचा वापर, जंतुनाशकांचा वापर, हत्यारे व अवजारे वापरण्याची पध्दती. पाण्याचा वापर, हवामानातील बदलांचे पिकांवर होणारे परिणाम आणि घ्यावयाची काळजी जमिनीचे पोत सुधारण्यासाठी करावयाचे प्रयत्न इत्यादीबाबत तांत्रिक माहिती देणे व सल्ला देण्याच्या कार्यात या संस्थांची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे.

६. जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा :-

जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा होण्याबाबतीत ग्रामीण जनतेपुढे बऱ्याच अडचणी येत असतात. पावसाळ्यात अशा अडचणींमुळे दुर्गम भागातील जनतेचे जीवन कष्टमय बनते. प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था ग्रामीण जनतेला अन्नधान्य, रॉकेल, मीठ, आगपेटी इत्यादीसारख्या वस्तूंचा पुरवठा नियमितपणे आणि वाजवी किंमतीत करतात.

७. अवजारांची उपलब्धता :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था शेती व शेतकरी वर्गास लहान-मोठ्या अवजारांची गरजेनुसार वाजवी भाड्याने उपलब्ध करून देतात. परिणामी ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना शेतीची कामे करणे सुसह्य होते.

८. शेतमाल खरेदी-विक्रीस मदत :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतकऱ्यांना शेतमालाची साठवण करणे, शेतमाल

बाजारपेठेत पाठविणे, मालाची खरेदी-विक्री, माल खरेदी-विक्रीच्या नोंदी ठेवणे, विक्री मालाचे पैसे वसूल करून शेतकऱ्यांना दिल्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक हिताचे रक्षण होण्यास मदत झाली आहे.

१. शेतीपूरक सुविधा देणेस मदत :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था ग्रामीण भागात बियाणे तयार करणे, बियाणांचे वाटप करणे तसेच कंपोस्ट खते तयार करण्यास शेतकऱ्यास मदत करतात.

१०. सभासदांना शिक्षण :-

सभासदांना परस्पर सहकार्य, स्वावलंबन, बचत करणे इत्यादीचे महत्त्व समजावून सांगणे, नवीन शेती तंत्राची व पध्दतीची माहिती देणे, शेती अवजाराचे व यंत्राच्या वापराचे शिक्षण देणे, सभासदांना शेती समस्यांसंबंधी मार्गदर्शन करणे इत्यादीद्वारे शिक्षण देण्याचे महत्त्वाचे प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था करतात.

□ भारतातील प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची प्रगती :-

सन १९०४ मध्ये सहकारी कायदा करून सहकारी पतपुरवठा संस्थांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे व कायदेशीर तरतूदी करून त्यांच्या सक्षमीकरणाचे प्रयत्न केल्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकारी पतपुरवठा संस्थांची प्रगती लक्षणीयरीत्या घडून आल्याचे दिसून येते.

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांची प्रगती

(रक्कम कोटी रुपयांमध्ये)

वर्ष	संस्था	सभासद (हजारात)	कर्जदार भांडवल	वसूल निधी	राखीव	ठेवी	कर्जपुरवठा
२००८-०९	४६,२२२	६५,८२१	२७,३१७	२,७८६	२,२५२	१३,३७५	२७,४६५
२००९-१०	८९,५२३	१,२२,२२६	५७,८०२	६,८२८	५,३५०	३५,६८०	७२,८८२
२०१०-११	९०,२७९	१,०६,१३६	४७,७१४	७,००५	६,४१७	३७,२८२	८२,२९५
२०११-१२	१,०९,२९७	१,२७,६४६	५२,३७४	९,४६७	८,५६५	५४,७६३	१,२२,८२६
२०१२-१३	९०,९५८	१,१०,०६८	४२,६२९	८,००८	६,६६८	३७,५६१	९८,४४०
२०१३-१४	९३,०४२	१,३०,१२०	४८,०८१	९,७८९	९,१३५	८१,८९५	१,७१,४२०
२०१४-१५	९२,७८९	१,२१,०८८	४९,८५८	११,०६८	१०,६०७	८४,६१६	१,५९,०५०
२०१५-१६	९९,३६७	१,२७,३२२	४६,२१४	१२,२८१	१२,१६२	१,०१,०६५	१,८०,८३४
२०१६-१७	९५,५९५	१,३१,२३५	५२,०१७	१४,१२२	१८,८६०	१,१५,८८४	२,००,६७८
२०१७-१८	९५,२३८	१,३०,५४७	५०,६९०	१४,१४२	१६,८००	१,१९,६३२	२,०७,३२२
स्रोत : NAFSCOB (www.nafscob.org).							

१. संस्थांची संख्या :-

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येत सातत्याने चढउतार झालेले दिसून येतात. सन २००८-२००९ मध्ये संस्थांची संख्या ४६२२२ होती, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जावून सन २०११-२०१२ मध्ये १०१२९७ इतकी झाली, त्यानंतर सहकारी संस्था संथ गतीने कमी होताना दिसून येते.

२. सभासद संख्या :-

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थामधील सभासदांच्या संख्येत सातत्याने चढउतार दिसून येत असले तरीही. सभासदांच्या संख्येत संथ गतीने वाढ होताना दिसून येते. सन २००९-१० मध्ये सभासदांची संख्या १२२२२६ इतकी होती, त्यामध्ये संथ गतीने वाढ होत जाऊन सन २०१७-१८ मध्ये १३०५४७ इतकी झाली.

३. कर्जदारांच्या संख्येत वाढ :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी आपल्या कार्यक्षेत्रातील जास्तीत जास्त सभासदांना कर्जपुरवठा करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. सन २००९-२०१० मध्ये या ५७८०२ कर्जदारांना सन २०११-१२ मध्ये ५२३७४ हजार अर्जदारांना व सन २०१७-२०१८ मध्ये ५०६९० कर्जदारांना कर्जपुरवठा केला होता.

४. वसूल भांडवल :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या वसूल भागभांडवलातही सातत्याने वाढ होताना दिसून येते. सन २००९-२०१० मध्ये या संस्थांचे वसूल भांडवल ६८२८ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन १४१४२ कोटी रुपये इतके झाले. यावरून या संस्थांचे वसूल भांडवल सातत्याने वाढताना दिसून येते.

५. राखीव निधी :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या राखीव निधीला संथ गतीने पण सातत्याने वाढ होताना दिसून येतो. सन २००९-१० मध्ये या संस्थांचे राखीव निधीचे प्रमाण ५३५० कोटी रुपये होते. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१७-१८ मध्ये १६८०० इतके झाले यावरून गेल्या ८ ते १० वर्षांत या संस्थांच्या राखीव निधीत तिप्पटीने वाढ झाली आहे.

६. ठेवी :-

या संस्थांच्या ठेवीतही मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेलेली दिसून येते. सन २००८-०९ या वर्षात

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्याकडे १३३७५ कोटी रुपयांच्या ठेवी होत्या, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१७-२०१८ मध्ये १,१९,६३२ कोटी रुपये झाले. म्हणजेच गेल्या १० वर्षात या संस्थांच्या ठेवीच्या प्रमाणात १० पटीने वाढ झाली.

७. कर्जपुरवठा :-

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला दिसून येतो. सन २००९-१० मध्ये या संस्थांनी ७२८८२ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. त्यामध्ये सातत्याने वाढकरीत जाऊन सन २०१७-१८ मध्ये या संस्थांनी २०७३२२ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला होता.

✿ प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था कार्यातील दोष :-

भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थांनी आर्थिक विकासात महत्वाचे योगदान दिले असले तरी त्यांच्या कार्यात पुढीलप्रमाणे दोष किंवा समस्या दिसून येतात.

१. अकार्यक्षम संस्थांच्या संख्येत वाढ :-

भारतातील प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांच्यामध्ये संख्यात्मक वाढघडून आली असली तरीही कार्यक्षम व सक्षम संस्थांची संख्या खूप कमी आहे. भारतातील बऱ्याच संस्था अकार्यक्षम असलेले दिसून येतात.

२. वित्तीय सहाय्याचा अभाव :-

या संस्थांना विविध वित्तीय संस्थांकडून अर्थसहाय्य मिळत असले तरी ते पुरेसे ठरत नाही; यामुळे भांडवली अडचणींना सामोरे जावे लागते. सभासदांच्या सर्व गरजा भागविता येत नाहीत.

३. व्यवस्थापकीय समस्या :-

या संस्थांची भांडवली कुवत कमी असल्याने त्या हुशार, अनुभवी व प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करू शकत नाहीत. तज्ञ अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करता येत नाही. त्यामुळे व्यवस्थापकीय कार्यक्षमता वाढविणे कठिण जाते.

४. कर्जपुरवठ्याचे भेदभावांचे धोरण :-

सहकारी पतपुरवठा संस्थांमध्ये सर्व सभासदांना समान दर्जा व महत्त्व असले तरी प्रत्यक्षात या संस्था कर्जपुरवठा करताना भेदभावाचे धोरण अवलंबून आहेत. गरीब व गरजू सभासदांस पर्याप्त

कर्जपुरवठा करण्याऐवजी नातेवाईक, मित्र व संबंधित व्यक्तीनाच अधिक कर्जपुरवठा होत आहे. त्यामुळे इतर सभासदांना भेदभावाची वागणूक मिळत आहे.

५. अनावश्यक राजकीय हस्तक्षेप :-

गावपातळीवर कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्थेत राजकारण विरहित संघटनांची आवश्यक असते, परंतु स्थानिक पातळीवर काम करणाऱ्या प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था ह्या ग्रामीण राजकारणाचे अड्डे बनले आहेत. राजकीय हेतू, मतभेद, हेवेदावे यामुळे या संस्थांची प्रगती खुंटलेली आहे.

६. वाढती थकबाकी :-

वाढती थकबाकी ही प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था समोरील अत्यंत गंभीर समस्या असून थकबाकीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. सन २००८-०९ मध्ये देशातील सर्व प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी ९२१९ कोटी रुपये होते, त्यामध्ये सातत्याने वाढत गेली. सन २०१६-२०१७ मध्ये थकबाकीचे प्रमाण ५३२९३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले, यावरून फक्त ८ वर्षांत या संस्थांच्या थकबाकीचे प्रमाण ४ पटीने वाढलेले दिसून येते.

७. असमतोल विकास :-

भारतात प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा विकास असमतोल पद्धतीने झालेला दिसून येतो. गुजरात, गोवा, महाराष्ट्र या राज्यात मोठ्या प्रमाणात तर आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मणीपूर, मेघालय, त्रिपुरा, मिझोराम, नागालँड यासारख्या राज्यात अजूनही या संस्थांचा विकासाचा अभाव दिसून येतो.

८. मोठ्या प्रमाणात तोट्यातील संस्था :-

भारतातील एकूण प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था तोट्यात असल्याचे दिसून येते. सातत्याने होणाऱ्या तोट्यामुळे या संस्था मोठ्या प्रमाणात अडचणीत आहेत.

९. व्यापारी बँकांशी स्पर्धा :-

भारतातील राष्ट्रीयकृत बँका, प्रादेशिक ग्रामीण विकास बँका यासारख्या मोठ्या बँकांशी प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थांना स्पर्धा करावी लागत आहे. परंतु या बँकांशी स्पर्धा करणे या संस्थांना शक्य नाही.

१०. अपुरा निधी :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था स्थानिक पातळीवर शेतकरी, ग्रामीण कारागीर व कृषी संलग्न

व्यवसायासाठी प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा करीत असल्यामुळे त्यांच्याकडे येणारी कर्जाची मागणी मोठी असते, मात्र निधीच्या टंचाईमुळे या संस्था सभासदांना पुरेशा प्रमाणात कर्जपुरवठा करू शकत नाहीत. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून प्राप्त होणारा निधीही अत्यंत अपुरा असतो.

११. मोडकळीस आलेली यंत्रणा :-

सहकारी संस्थेचा सभासद हा आपल्या संस्थेच्या प्रगतीशी फारसा जागृत नसल्याचे संस्थेचा कारभार, संस्थेची ध्येय धोरणे, भ्रष्टाचार इत्यादी बाबींची चौकशी करीत नाही. परिणामी संस्थाशी आपुलकीची नाते न राहिल्याने संस्था मोडकळीस आलेली आहे.

१२. अतिरिक्त व्याजदर :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांना नाबार्डकडून राज्य सहकारी बँका, त्यानंतर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांच्या माध्यमातून कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. कर्जाच्या प्रत्येक टप्प्यावर व्याजदर वाढत गेल्याने पतसंस्था आपल्या सभासदांना अल्प व्याजदराने कर्जपुरवठा करू शकत नाहीत.

□ प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था सुधारण्यासाठी उपाययोजना :-

प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांमधील वरील त्रुटी दूर करून त्यांच्यात सुधारणा करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे उपाय सुचविले आहेत.

१. भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मक वाढीच्या बाबींमध्ये वाढ घडवून आणली पाहिजे.
२. भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी भागभांडवल, राखीव निधी, ठेवी स्विकारून भांडवल वाढविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
३. शेतकऱ्यांना कर्जाचा योग्य पुरवठा व्हावा यादृष्टीने भारतातील प्राथमिक शेती सहकारी पुरवठा संस्थांचे धोरण असले पाहिजे.
४. सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग योग्य कारणासाठीच होतो की नाही हे पाहणारी यंत्रणा या संस्थाकडे असली पाहिजे.
५. या संस्थानी पात्र व्यक्तीनाच कर्जपुरवठा केला पाहिजे. तसेच दिलेले कर्जाची वसुलासाठीही प्रयत्न केले पाहिजेत.
६. प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थांमधील निष्क्रिय संस्थांचे एकत्रीकरण करून त्यांना सक्षम बनविले पाहिजे.

७. या संस्थांनी प्रत्यक्षात बँकींग व्यवसाय व सहकारी पतपुरवठ्याबाबत प्रशिक्षण व शिक्षण घेतलेल्या प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढविली पाहिजे.
८. प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थांची प्रभावी नियंत्रण मार्गाचा स्विकार करून काटेकोरपणे व तटस्थपणे हिशोब तपासणी केली पाहिजे.

□ सारांश :-

शेती क्षेत्राला सवलतीच्या दराने पतपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. सहकाराच्या तत्वावर एकत्र येऊन अशा संस्थांची स्थापना केली जाते. सभासदांना कर्जे देणे, खते, बी-बियाणे यांच्या खरेदीसाठी भांडवल पुरविणे. सभासदांच्या बचतीस प्रोत्साहन देणे, यासारखी कार्ये या संस्था करतात. प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने गाव किंवा तालुका पातळीवर कार्य करतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने या संस्थांना अधिक उत्तेजन दिले आहे. ग्रामीण भागातील सावकारांचे महत्त्व कमी करणे, शेती व ग्रामीण विकासाला पुरेसा वित्तपुरवठा करणे, शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण थांबविणे, ग्रामीण जनतेला बचतीस प्रवृत्त करणे इत्यादी दृष्टीकोनातून प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थांची भूमिका महत्त्वाची ठरत आहे.

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

☆ अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. सरकारने पहिला सहकारी कायदा संमत केला.
 अ) १९१२ ब) १९०४ क) १९०९ ड) १९११.
२. बँकेस शिखर बँक म्हणून ओळखले जाते.
 अ) जिल्हा मध्यवर्ती बँका ब) प्रादेशिक ग्रामीण विकास बँका
 क) राज्य सहकारी बँक ड) अग्रणी बँक.
३. प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था पातळीवर कार्य करतात.
 अ) राज्य पातळीवर ब) जिल्हा पातळीवर
 क) गाव व तालुकापातळीवर ड) यापैकी नाही.
४. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे संघटन पद्धतीचे असते.
 अ) लोकशाही ब) हुकूमशाही क) भांडवलशाही ड) समाजवादी.

५. प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था कार्य करतात.
 अ) अर्धनागरी ब) नागरी क) ग्रामीण ड) नागरी व ग्रामीण.
६. प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था पतपुरवठा करतात.
 अ) अल्प व मध्यम कालीन ब) फक्त अल्पकालीन
 क) दीर्घकालीन ड) फक्त मध्यमकालीन.
७. प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थांचे दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी हा पगारी नोकर कार्यरत असतो.
 अ) संचालक ब) 'अ' वर्ग सभासद क) गुंतवणूक ड) सचिव.
८. भारतातील सर्व प्राथमिक शेती पतपुरवठा संस्थामधील ठेवी आहेत.
 अ) घटत ब) वाढत क) स्थिर ड) कमी-अधिक होत.

☆ ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. १८९५ मध्ये तात्कालीन मद्रास प्रांताच्या शासनाने कृषी बँक सुरू करण्यासाठी कोणाच्या अध्यक्षतेखाली समिती नियुक्त करण्यात आली?
२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कोणत्या पातळीवर कार्य करतात?
३. सहकारी दीर्घकालीन कर्जपुरवठा रचना किती स्तरीय आहे?
४. शेती पतपुरवठा स्थापनेसाठी किमान किती सभासदांची आवश्यकता असते?
५. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था कोणकोणत्या मार्गांनी निधी उभारतात?
६. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थेचे व्यवस्थापन कोणत्या पद्धतीने चालते?

१.२.२ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (District Central Co-operative Banks)

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका जिल्हा पातळीवर कार्य करतात. संपूर्ण जिल्ह्याची प्रमुख अर्थवाहिनी म्हणून या बँकांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा संघ म्हणून ही बँक कार्य करते. नाबार्ड व राज्यसहकारी बँका यांच्याकडून होणारा पतपुरवठा प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य ही बँक करते. जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विकास प्रामुख्याने जिल्हा मध्यवर्ती बँकेवर अवलंबून असतो. भारतात सर्वप्रथम १९०६

मध्ये उत्तर प्रदेशात पहिली जिल्हा मध्यवर्ती बँक स्थापन झाली. मात्र १९०४ च्या कायदानुसार तिला मान्यता देण्यात आलेली नव्हती, पुढे १९१२ मध्ये सहकार कायद्यात सुधारणा केल्यानंतर प्राथमिक सहकारी शेती पतसंस्थांना आपली मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली. त्यानंतर भारतातील अनेक राज्यांमध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCCB) ची स्थापना होऊ लागली. सध्या मार्च २०१९ अखेर देण्यात एकूण ३६३ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व त्यांच्या १४२९३ शाखा कार्यरत आहेत.

□ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक : अर्थ व व्याख्या :-

१. महाराष्ट्र राज्य सहकार संस्था कायदा :-

‘जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे अशी बँक जी विशिष्ट जिल्ह्यात स्थापन झालेली असते. जी बँक आपल्या जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना आपल्या भांडवलाच्या कुवतीनुसार कर्ज देते आणि सहकारी कायद्याच्या व बँकिंग कायद्याच्या चौकटीत राहून इतर बँकिंगचा व्यवहार करते.’

२. श्री. जे. पी. नियोगी :-

‘जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक म्हणजे अशी सहकारी बँक जी जिल्ह्यातील इतर सहकारी संस्थांना कर्जे देण्यासाठी फंड गोळा करते, अशी बँक प्राथमिक नागरी सहकारी बँक नसते.’

□ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे प्रकार :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे दोन प्रकार आहेत.

१. शुद्ध सहकारी संघ (Co-operative Banking Union) :-

या प्रकारात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे सदस्यत्व फक्त प्राथमिक सहकारी संस्थानांचे देण्यात येते. म्हणजेच फक्त सहकारी संस्थांना सभासदत्व देणाऱ्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना ‘शुद्ध सहकारी मध्यवर्ती बँक’ असे म्हणतात. हरियाणा, पंजाब, राजस्थान, ओरिसा आणि केरळ या राज्यांमध्ये असा प्रकार दिसून येतो.

२. मिश्र मध्यवर्ती सहकारी बँका (Mixed Central Co-operative Banks) :-

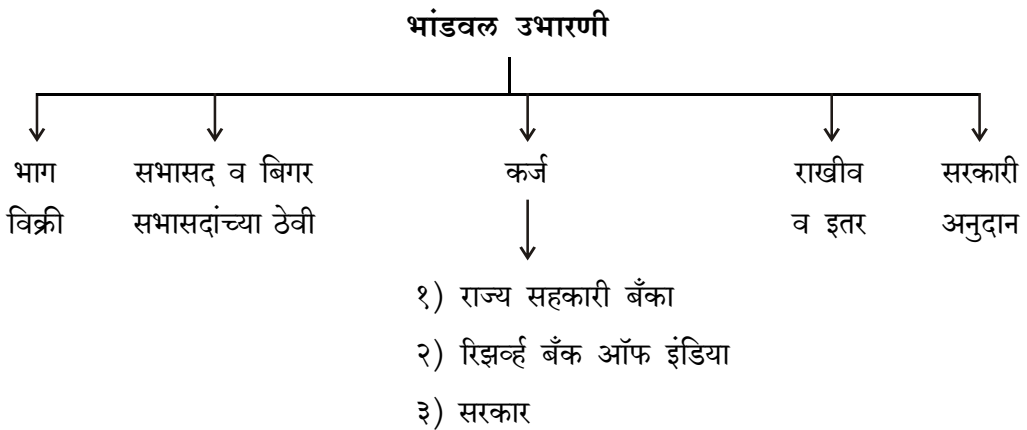
सहकारी संस्था आणि व्यक्तींना सभासदत्व देणाऱ्या जिल्हा सहकारी बँकांना मिश्र सहकारी मध्यवर्ती बँका असे म्हणतात. म्हणजेच या प्रकारच्या बँकेचे सदस्यत्व सहकारी संस्था तसेच, व्यक्तींना सुद्धा खुले असते. इतर सर्व राज्यांतील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या प्रकारच्या आहेत.

□ **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे स्वरूप (Nature of DCC Bank) :-**

१. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या १९१२ च्या सहकार कायदानुसार स्थापन होणाऱ्या बँकींग संस्था आहेत. सध्या राज्य सहकारी कायद्यामध्येही त्यांच्यासाठी तरतूद करण्यात आल्या आहेत. उदा. महाराष्ट्र सहकार अधिनियम, १९६०.
२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या एका विशिष्ट जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था व इतर सहकारी संस्थांची मध्यवर्ती संस्था असते.
३. जिल्हा मध्यवर्ती बँकेच्या संघटनात प्राथमिक पतपुरवठा संस्था, सहकारी संस्थांना सदस्यत्व दिले जाते. पूर्वी वैयक्तिक सभासदत्व दिले जात होते.
४. जिल्हा मध्यवर्ती बँक, राज्य सहकारी बँका व प्राथमिक पतपुरवठा संस्था यांच्यातील मध्यस्थ किंवा दुवा म्हणून काम करतात.
५. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन मंडळ हे सभासदांनी निवडून दिलेले असते, त्याचे कार्य लोकशाही तत्वाने चालते.
६. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची मार्गदर्शक व समन्वयक बँकींग संस्था असते.

□ **भांडवल उभारणी :-**

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका पुढील मार्गांनी भांडवल उभारणी करतात.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक वरील सर्व मार्गांनी भांडवल उभारणी करते.

□ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे व्यवस्थापन संचालक मंडळामार्फत लोकशाही पध्दतीने चालविले जाते. संचालक मंडळात १० ते १५ प्रतिनिधींचा समावेश असतो. बँकेतील सभासद संस्थांकडून या संचालकांची निवड केली जाते. संचालक आपल्यातील एकाची अध्यक्ष व उपाध्यक्ष म्हणून निवड करतात. ही बँक जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी संस्थांची देखरेख करते. त्याकरिता साधारणपणे प्रत्येक २० प्राथमिक संस्थांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक पर्यवेक्षक असतो. अशा ८० पर्यवेक्षकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक विशिष्ट पर्यवेक्षक नेमला जातो. बँकेच्या अंतर्गत भागात व्यवस्थापनासाठी कृषी विभाग, बिगर कृषी विभाग, हिशोब विभाग, प्रशासन विभाग, तपासणी विभाग आणि अन्य विभाग असतात. या विभागातून आवश्यक तेवढा कर्मचारी वर्ग आणि विभाग प्रमुख नेमलेला असतो.

□ सभासदत्व :-

जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्था या बँकेचे सभासद असतात. तसेच सहकारी विपणन संस्था, सहकारी ग्राहक संस्था, औद्योगिक सहकारी संस्था, नागरी सहकारी बँका या बँकेच्या सभासद होऊ शकतात. पूर्वी खाजगी व्यक्तीला सहकारी बँकेचे भाग भांडवल खरेदी करून सभासदत्व मिळविता येत होते. परंतु सध्या रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणानुसार व्यक्तीला व्यक्तीगत सभासदत्व दिले जात नाही. परंतु ज्या व्यक्ती पूर्वीपासून जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे सभासद आहेत त्यांचे सभासदत्व अबाधित ठेवण्यात आले आहे.

□ कार्यक्षेत्र :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्य हे एका जिल्ह्यापुरते मर्यादित असते. जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांचा विकास घडवून आणण्याचे कार्य ही बँक करते.

□ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची उद्दिष्टे आणि कार्ये :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँका या जिल्ह्यातील सहकारी संस्था व सहकारी पतपुरवठा संस्थांची, मार्गदर्शक, नियामक, धनको मध्यस्थ अशा विविध प्रकारच्या भूमिका पार पाडत असते. तिची या संबंधीची प्रमुख उद्दिष्टे व कार्याची रूपरेषा पुढीलप्रमाणे आहे.

१. जिल्ह्यातील सर्व सहकारी संस्थांची मध्यवर्ती किंवा केंद्रीय बँक म्हणून कार्य करणे.
२. प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना भांडवल पुरवठा करणे.
३. सभासद व बिगर सभासद यांच्याकडून ठेवी स्विकारणे.

४. जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना मध्यम मुदती कर्जपुरवठा करणे.
५. प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था व राज्य सहकारी बँका यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे.
६. ग्रामीण भागात बँकांचा प्रसार करणे.
७. जेथे बँकींग शाखा नाहीत अशा ठिकाणी शाखा सुरू करून बँकींग सेवा देणे.
८. शेती व्यवसायासाठी पिक कर्ज व सामान्य कर्ज देणे.
९. जिल्ह्यातील पतपुरवठ्यात संतुलन साधणे.
१०. जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी संस्थावर देखरेख ठेवणे.
११. राज्य सहकारी बँकेचे जिल्हा प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे.
१२. ग्रामीण उद्योग, लघुउद्योग व कृषीमाल प्रक्रिया उद्योगांना अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे.
१३. प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना संशोधनाच्या सुविधा देणे.
१४. सहकार क्षेत्र व नाणेबाजार यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे.
१५. जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे, सहकाराचा प्रसार करणे.
१६. जिल्ह्यात सरकारी धोरणाची अंमलबजावणी करणे.
१७. प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांना मार्गदर्शन व सल्ला देणे.
१८. शासनाच्या कृषी व ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत पतपुरवठा करणे.
१९. स्वयंरोजगारासाठी पतपुरवठा करून बेरोजगारी कमी करणे.

□ **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे महत्त्व (Importance of District Central Co-operative Banks) :-**

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, सहकारी पतपुरवठा रचनेत दुसऱ्या स्तरावरून म्हणजेच जिल्हा पातळीवर कार्य करतात. या बँकांचे महत्त्व खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. ग्रामीण जनतेला बँकींग सेवांचा लाभ :-

भारतातील ग्रामीण भागात पूर्वी बँकांचा प्रसार न झाल्याने शेतकरी वर्गास बचतीसाठी प्रोत्साहन मिळत नव्हते. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांकडे पडून राहणारा निधी देशाच्या विकास कार्यासाठी वापरता

येत नव्हता. व्यापारी बँका ग्रामीण भागात जाण्यास तयार नसल्याने बँकींग सेवांपासून वंचित राहिला होता. परंतु १९७९ नंतर व्यापारी बँकांप्रमाणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकांनीही ग्रामीण भागात शाखा उघडण्याचे धोरण आरंभले. त्यामुळे ग्रामीण जनतेला बँकींग सेवांचा लाभ घेता येणे शक्य झाले.

२. जिल्ह्याचा आर्थिक विकास आराखडाच्या माध्यमातून मदत :-

शासन दरवर्षी प्रत्येक जिल्ह्याचा विकास आराखडा तयार करते. जिल्ह्यातील आर्थिक तज्ज्ञ या नात्याने जिल्हा बँकेची आर्थिक योजना तयार करण्यास मदत घेतली जाते. शासनाने तयार केलेल्या जिल्हा आर्थिक विकास कार्यक्रमासाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करण्याच्या कार्यात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने सहकार्य करावे लागते.

३. बचतीची सवयी :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँकांमुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात बचतीची सवयी वाढविण्यास यश आले आहे. सन १९५०-५१ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे एकूण ३७.३८ कोटी रुपयांच्या ठेवी होत्या. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जावून सन २०१७-२०१८ मध्ये ३,४०,७३७ कोटी रुपये ठेवी आल्या. यावरून जिल्ह्यातील ग्रामीण जनतेला बचतीची सवय लावण्यात जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची भूमिका महत्त्वपूर्ण दिसून येते.

४. शेतकऱ्यांना व ग्रामीण जनतेला कर्जपुरवठा :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँक आपल्या सभासद संस्थांना कर्जपुरवठा करतात, त्या संस्थांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना व ग्रामीण जनतेला कर्जपुरवठा करतात. शेतीतील हंगामी कामासाठी, शेती उपयुक्त साधनांच्या खरेदीसाठी, विहिरी दुरुस्ती, पंपसेटची खरेदी, जनावरांची खरेदी यासाठी अल्प व मध्यमकालीन कर्जपुरवठा केल्यामुळे शेतकऱ्यांचा परिणाम ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.

५. मोबाईल बँकींग सुविधा :-

अलिकडील काळात कांही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी मोबाईल बँकींग सुविधा सुरू केल्यामुळे शेतकऱ्यांना बांधावर, पारावर बसून बँकींग व्यवहार करता येणार आहे. या सुविधांमुळे सभासदांना कोठूनही बँक व्यवहार करता येईल. परिणामी मोबाईल बँकींगमुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे वेळ, पैसा व श्रम यांची बचत होण्यास मदत होत आहे.

६. उत्पादक कर्जे :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कर्ज देताना उत्पादक स्वरूपाची कर्जे देतात. परिणामी शेती व्यवस्थेत बदल घडून येण्यास मदत होते.

७. आधुनिक शेती पध्दतीची ओळख :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँका जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती पध्दती ओळख करून देण्यासाठी प्रयत्नशील राहतात. आधुनिक बियाणे, रासायनिक खते, आधुनिक यंत्र व तंत्र, खरेदी करण्यासाठी कर्ज उपलब्ध करून देतात. जिल्हा मध्यवर्ती बँक जिल्ह्यातील खरेदी-विक्री संस्थांच्या माध्यमातून ही साधने शेतकऱ्यांना स्वस्त दरात उपलब्ध करून देतात व शेतीमध्ये उत्पादन झालेले शेतमाल विक्री करण्यासही मदत करतात. यावरून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती पध्दतीची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका करताना दिसून येतात.

८. आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन :-

ग्रामीण भागाच्या आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या शेतकरी व दुर्बल घटकांना अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जाचा पुरवठा करून आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासोबतच ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, वाहतूक यासारख्या सुविधांसाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत करून ग्रामीण भागाचा आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

□ भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती अथवा कार्य :-

सन १९१२ मध्ये भारतात मध्यवर्ती सहकारी बँका स्थापन करण्याची परवानगी मिळाल्यानंतर देशातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या, शाखा विस्तार, कर्जपुरवठा इत्यादी बाबतीत उल्लेखनीय प्रगती केल्याचे दिसून येत आहे.

भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची प्रगती

(रक्कम कोटी रु.मध्ये)

वर्ष	२००५	२००६	२००७	२००८	२०१६-१७	२०१७-१८
संख्या	३६८	३७०	३७१	९७२	३६३	३६३
शाखा	१२८५८	१२९९१	१२९२८	१३२०८	१४२५२	१४२१९
वसूल भागभांडवल	४३४२	४८११	५०९८	५८४५	१४६९५	१५९०७
राखीव निधी	१२६७२	१४०८२	१५५०५	१६४३५	३३४४४	३५३२१
एकूण ठेवी	८०४७६	८६६५२	९२०८१	१०६७९२	३११८५७	३४०९३७
एकूण कर्जपुरवठा	७२०८९	७६७३७	७६७३७	९५९७४	२५९२८२	२४२०५८
कर्मचारी	२११७७०	१८३५३६	९००३५	८९२५९	८३१५९	८२९३९
स्रोत : NAFSCOB (www.nafscob.org).						

१. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या :-

सन १९५०-५१ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या ५०५ इतकी होती. ही संख्या २००६-०७ मध्ये ३७० पर्यंत घटली ती आणखी घटून २०१७-१८ पर्यंत ३६३ झाली. याचे कारण “एक जिल्हा एक बँक” हे तत्त्व स्विकारल्यामुळे झाली.

२. शाखा विस्तार :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या प्रामुख्याने विशिष्ट जिल्ह्यातील जनतेस बँकींग सेवा देण्यासाठी प्रयत्न करीत असल्याने त्यांना हक्काची बँक उपलब्ध करून देण्यासाठी या बँकांनी मोठ्या प्रमाणात शाखा विस्तार केलेला दिसून येत आहे. सन १९५०-५१ मध्ये देशात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या ७५९ शाखा कार्यरत होत्या. सध्या २०१८ मध्ये त्यांच्या संख्या १४२९३ वर पोहचलेली आहे.

३. वसूल भागभांडवल वाढ :-

सहकारी संस्थेच्या विकासाकरिता भागभांडवल वृद्धी व त्याची वसुली अत्यंत महत्त्वाची असते. देशातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी विक्री केलेल्या भांडवलाची वसुलीही मोठ्या प्रमाणात केलेली असून सन २००५ मध्ये देशातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे वसूल भागभांडवल ४३४२ कोटी रुपये होते. तर ते सन २०१७-१८ मध्ये १५९०७ कोटी रुपये झालेले आहे.

४. राखीव निधीत वाढ :-

इतर सहकारी संस्था प्रमाणेच जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनाही आपल्या नफ्यातून विशिष्ट रक्कम राखीव निधीमध्ये वर्ग करावी लागत असते. तसेच भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या नियमानुसार राखीव निधी ठेवावा लागत असतो, असा एकूण राखीव निधी सन २००५ मध्ये १२६७२ कोटी रुपये होता. तर सन २०१७-२०१८ मध्ये तो ३५३२१ कोटी रुपये झालेला आहे.

५. एकूण ठेवी संकलनात वाढ :-

आपल्या कार्यक्षेत्रातील सभासद, बिगर सभासद व्यक्ती व संस्थांनी बचतीसाठी प्रवृत्त करण्याचे कार्य जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका करत असतात. सन १९५०-५१ मध्ये अशा बचतीमधून देशातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांकडे ३७.७९ कोटी रुपयांच्या सन २००५ मध्ये ८०४७६ कोटी रु.च्या ठेवी संकलित झालेल्या होत्या. तर सन २०१७-१८ मध्ये या बँकांकडील ठेवीमध्ये ३४०७३७ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झालेली आहे.

६. एकूण कर्जपुरवठा :-

जिल्हा कार्यक्षेत्रातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था, सामान्य नागरिक, छोटे व्यावसायिक यांना अल्पमुदतीची कर्जे तसेच जिल्ह्याच्या कार्यक्षेत्रातील शेतकरी, व्यावसायिक व प्रक्रिया संस्थांना आपल्या भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका मध्यम मुदतीची कर्जपुरवठा केलेली आहे. सन २००५ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी पतपुरवठा बँकांनी ७२०८९ कोटी रुपयांचा केला होता. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१७-२०१८ मध्ये २४२०५८ कोटी रुपये इतका झाला.

७. कर्मचारी :-

सार्वजनिक व व्यापारी बँकांबरोबर आपल्या ग्राहकांना संगणकीकृत बँकींग सेवा देण्यासाठी देशातील जिल्हा मध्यवर्ती बँकांनी आपल्या शाखांचे व कार्यालयाचे संगणकीकरण केल्याने जिल्हा मध्यवर्ती बँकेतील कर्मचाऱ्यांनी संख्या घटत गेलेली दिसून येते. सन २००५ मध्ये भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या २११७७० इतकी होती, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन २०१७-१८ मध्ये ८२९३९ इतकी झाली.

□ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे दोष :-

भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी विविध जिल्ह्यातील सहकारी पतपुरवठ्यामध्ये मार्गदर्शक नेता, मध्यस्थ म्हणून अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडली असली तरी त्यांच्या कार्यामध्ये पुढील दोष दिसून येतात.

१. दोषपूर्ण कर्जव्यवहार :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका ह्या रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड, राज्य सहकारी बँक यांना ठरवून दिलेल्या विषयांचे पालन करता प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना कर्जपुरवठा करतात की नाही यावर नियंत्रण नसल्यामुळे या बँकांच्या थकबाकीचे प्रमाण वाढून कर्ज बुडण्याची शक्यता असते.

२. कर्जाचे विषम वाटप :-

भारतात सर्वच राज्यात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा समान विकास झाला नाही. महाराष्ट्र गुजरात यासारख्या राज्यामध्ये या बँकांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. परंतु आसाम, बिहार, राजस्थान यासारख्या राज्यामध्ये बँकांचा विकास फारसा झाला नाही. ज्या राज्यामध्ये या बँकांचा विकास झाला त्या ठिकाणी कर्जपुरवठा मोठ्या प्रमाणात झाला नाही. ज्या ठिकाणी बँकांचा विकास झाला नाही

तेथे कर्जपुरवठा योग्य प्रमाणात होत नाही. त्यामुळे सहकारी चळवळीच्या प्रगतीत असमतोल निर्माण होऊन विकासातील समतोल बिघडतो.

३. नियोजनाचा अभाव :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कोणत्या क्षेत्राला किती कर्ज पुरवठा व्हावा, त्याची गरज किती आहे. याबाबतची पुरेशी माहिती न घेता कर्ज पुरवठा करतात, कर्ज पुरवठा करताना नियोजनाचा अभाव असल्यामुळे कर्ज बुडण्याचा धोका जास्त असतो.

४. भांडवलाची कमतरता :-

अनेक जिल्हा मध्यवर्ती बँकांकडे पुरेशा प्रमाणात भांडवल असत नाही. या बँकांना राज्य सहकारी बँका व इतर संस्थांकडून केलाजाणारा भांडवल पुरवठाही अपुरा असतो. त्यामुळे या बँकेला आपले हेतू साध्य करता येत नाहीत.

५. पक्षपातीपणा व राजकारण :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँका कर्जाचे वाटप करताना पक्षपातीपणा करतात. काही विशिष्ट संस्थानाच झुकते माप देतात. या बँका ग्रामीण भागातील राजकारणाचे अड्डे बनले आहेत. राजकारणाचा परिणाम कर्ज मंजूरीवर होतो, त्यामुळे पात्र व गरजू व्यक्तींना या बँकेकडून कर्जे मिळू शकत नाही. अपात्र व्यक्तींना कर्ज दिले जातात, त्यामुळे त्याचा कर्ज वसुलीवर अनिष्ट परिणाम होतात.

६. राखीव निधीचा गैरवापर :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेजवळ जो राखीव निधी असतो, त्या निधीचा वापर या बँका कर्जपुरवठ्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी करतात. त्यामुळे अडचणीच्यावेळी या बँका धोक्यात येतात.

७. ठेवीकडे दुर्लक्ष :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका ठेवी गोळा करण्यासाठी फारसे प्रयत्न करीत नाहीत. या बँकांना नाबार्ड, राज्य सहकारी बँका, राज्य सरकार यांच्याकडून निधी उपलब्ध होत असल्याने ठेवी गोळा करून स्वतःचे भांडवल निर्माण करावे अशी प्रवृत्ती दिसून येत नाही.

८. अकार्यक्षम व्यवस्थापन :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत हुशार व अनुभवी कर्मचारी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे व्यवस्थापकीय अडचणी सोडविण्यात व समजावून घेण्यात अडचणी निर्माण होतात. तसेच बँकेत

कर्मचाऱ्यांची भरती करताना राजकीय हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणात होतो. त्यामुळे गुणवत्तेपेक्षा आपल्या जवळच्या व्यक्तींची नेमणूक केली जाते.

९. थकबाकीचे वाढते प्रमाण :-

वाढती थकबाकी ही ह्या बँकेसमोरील डोकेदुखी बनली आहे. सन २००१-२००२ मध्ये थकबाकीचे प्रमाण २० टक्के होते. सन २०१७-२०१८ मध्ये ३१.२ टक्के इतके वाढले.

१०. अपूरी निरीक्षण व देखरेख यंत्रणा :-

कर्जदार, प्राथमिक पतपुरवठा संस्था यांच्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी योग्य व पुरेशी देखरेख यंत्रणा दिसत नाही. त्यामुळे कर्जदाराकडून कर्जाचा अनुत्पादक वापर केला जात आहे. तसेच प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांमध्ये अनेक गैरव्यवहार घडत आहेत.

११. जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांमध्ये समन्वय प्रस्थापित करण्यात अपयश :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँका जिल्ह्यातील मध्यवर्ती संस्था असल्याने सहकार चळवळीचे नियंत्रण करणे, जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांमध्ये समन्वय प्रस्थापित करून त्यांच्या साहाय्याने जिल्ह्याच्या विकासाला चालना देण्याची जबाबदारी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांवर आहे. मात्र प्रत्यक्षात या कार्यामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका अपयशी ठरत आहेत.

□ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कार्यात सुधारणा करण्यासाठी उपाय :-

जिल्ह्याच्या विकासाचा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू असलेल्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कार्यात असणारे दोष घालविण्यासाठी त्यांच्या प्रगतीला चालना देण्यासाठी पुढील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१. ठेवी आकर्षित करणे :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी आपल्याकडील ठेवी वाढवावाव्यात यासाठी वेगवेगळ्या योजना आखल्या पाहिजेत. मोठ्या प्रमाणात ठेवी असतील तर त्यांना अधिक प्रमाणात व्यवहार करता येईल.

२. कर्ज वापरावर लक्ष :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी कर्ज मंजूर केल्यानंतर त्या कर्जाचा योग्य वापर होतो आहे का? याकडे लक्ष दिले पाहिजे. कर्ज देताना शक्यतो बी-बियाणे, खते, किटकनाशके इत्यादी स्वरूपात कर्ज द्यावे.

३. प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची भरती :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी नोकरभरती करताना अनुभवी तज्ज्ञ व प्रशिक्षित कर्मचारी

वर्गाची नेमणूक करावी. कर्मचाऱ्यांच्या भरतीमध्ये राजकीय हस्तक्षेप होऊ देता कामा नये. कोणाचेही हितसंबंध लक्षात न घेता गुणवत्तेच्या आधारावर कर्मचाऱ्यांची भरती करावी.

४. प्रशिक्षण :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी आपल्या संचालक, व्यवस्थापक व कार्यकारी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गावरच कोणत्याही बँकेचा विकास अवलंबून असतो.

५. निःपक्षपातीपणा :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँकांनी आपला दैनंदिन व्यवहार करताना पक्षपातीपणा टाळला पाहिजे. कोणत्याही गटातटाचा विचार न करता पात्र व्यक्तीला योग्य कारणासाठी कर्ज दिले पाहिजे. यातूनच ग्रामीण विभागाचा विकास होण्यास मदत होईल.

६. योग्य गुंतवणूक धोरण :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँकांनी गुंतवणूकीविषयी धोरण राबविताना सुरक्षितता, रोखता व लाभता या तत्वाची सांगड घालूनच गुंतवणूक करावी. गुंतवणूकविषयक धोरण योग्य आखल्यास बँकेला स्थैर्य प्राप्त होण्यास मदत होते.

७. थकबाकी वसुली :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा थकबाकीचा प्रश्न अत्यंत गंभीर आहे. तेव्हा या बँकांनी थकबाकी वसूल करण्यासाठी निश्चित असे धोरण आखले पाहिजे. कायदेशीर, प्रभावी व कार्यक्षमतेने कर्जाची वसुली केली पाहिजे.

८. भांडवलात वाढ केली पाहिजे :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी भांडवलाच्या बाबतीत स्वावलंबी होण्यासाठी समभाग व कर्जरोखे विक्रीस काढावेत.

९. समतोल कर्ज वाटपाचे धोरण :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी जिल्ह्यातील सर्व भागाचा विकास साधण्यासाठी कर्जवाटपाचे समतोल धोरण आखले पाहिजे. ज्या भागाचा विकास झाला नाही, अशा भागांना अधिक कर्जपुरवठा करून त्या भागाचा विकास घडवून आणला पाहिजे.

१०. कर्जपुरवठ्यात सुधारणा :-

शेतीच्या हंगामाच्या काळात कर्जपुरवठा करावा त्यामुळे कर्जाचा योग्य वापर होण्यास मदत होईल. तसेच कर्ज देताना एक रकमी न देता हप्त्या-हप्त्याने कर्जाचे वाटप करावे. दिलेल्या कर्जाचा योग्य कारणासाठीच वापर होतो किंवा नाही याची पाहणी करावी.

११, रोख राखीव निधी :-

मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी पुरेशी रोख रक्कम जवळ बाळगावी. काही रक्कम कर्जरोख्यात गुंतवावी, त्यामुळे बँकेची आर्थिक स्थिती भक्कम होण्यास मदत होईल.

□ सारांश :-

संपूर्ण जिल्ह्याची प्रमुख अर्थवाहिनी म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा संघ म्हणून ही बँक कार्य करते. जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विकास प्रामुख्याने जिल्हा मध्यवर्ती बँकेवर अवलंबून असतो. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्था या बँकेचे सभासद असतात. या बँकेचे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालविले जाते. एक जिल्हा एक बँक या तत्वामुळे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या ३६३ इतकी आहे. दोषपूर्ण कर्ज व्यवहार कर्जाचे विषम वाटप, नियोजनाचा अभाव, भांडवलाची कमतरता, पक्षपातीपणा व राजकारण, अकार्यक्षम व्यवस्थापन यासारखे दोष जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत दिसून येतात. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने ठेवी आकर्षित केल्यास, कर्जवाटपावर लक्ष दिल्यास, प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची भरती केल्यास, योग्य गुंतवणूक धोरण स्विकारल्यास जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका अधिक कार्यक्षमपणे कार्यरत राहून जिल्ह्यांचा सर्वांगीण विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात.

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

☆ अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका पातळीवर कार्य करतात.
अ) प्राथमिक ब) जिल्हा क) राज्य ड) केंद्र.
२. फक्त सहकारी संस्थांना सभासदत्व देणाऱ्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना सहकारी मध्यवर्ती बँका असे म्हणतात.
अ) शुध्द ब) मिश्र क) अशुध्द ड) अशक्त.

३. सहकारी संस्था आणि व्यक्तींना सभासदत्व देणाऱ्या जिल्हा सहकारी बँकांना सहकारी मध्यवर्ती बँका असे म्हणतात.
अ) मिश्र ब) शुध्द क) अशक्त ड) सशक्त.
४. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या च्या सहकार कायदानुसार स्थापन होणाऱ्या बँकींग संस्था आहेत.
अ) १९०४ ब) १९१२ क) १९१९ ड) १९२१.
५. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन तत्त्वाने चालते.
अ) हुकूमशाही ब) भांडवलशाही क) लोकशाही ड) साम्यवादी.
६. सन २०१७-१८ यावर्षी भारतात जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची संख्या इतकी होती.
अ) ३८२ ब) ३९० क) ३६३ ड) ४२०.
७. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे थकबाकीचे प्रमाण आहे.
अ) स्थीर ब) घटत क) वाढत ड) यापैकी नाही.
८. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत व्यक्तीगत सभासदत्व
अ) दिले जाते ब) गरजेनुसार दिले जाते
क) दिले जात नाही ड) शासनाच्या परवानगीने दिले जाते.
९. सध्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही व राज्य सहकारी बँक यांच्यातील दुवा आहेत.
अ) शासन ब) उद्योग
क) प्राथमिक शेती सह.पतपुरवठा संस्था ड) भारतीय रिझर्व्ह बँक.
१०. देशातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या आहे.
अ) घटत ब) वाढत क) स्थीर ड) कमी-अधिक होत.

☆ ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- भारतात पहिली जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची स्थापना कोणत्या राज्यात झाली?
- संपूर्ण जिल्ह्याची प्रमुख अर्थवाहिनी म्हणून कोणती बँक कार्य करते?
- जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा अर्थ सांगा.

४. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची स्थापना कोणत्या सहकार कायद्यानुसार झाली आहे?
५. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे भांडवलाचे स्रोत कोणते आहेत?
६. प्रत्येकी २० प्राथमिक सहकारी संस्थांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किती परिवेक्षक असतात?
७. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र किती असते?
८. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांना कशा प्रकारच्या कर्ज पुरवठा करतात?
९. सन २०१७-१८ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या किती होती?
१०. सन २०१७-१८ मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या किती शाखा होत्या?

१.२.३ राज्य सहकारी बँका (State Co-operative Banks)

राज्य सहकारी बँकांना शिखर बँका म्हणून संबोधले जाते. राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास करण्याची महत्वाची भूमिका राज्य सहकारी बँकांना पार पाडावी लागते. राज्यातील सर्व मध्यवर्ती बँकांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे व त्यांना मार्गदर्शन करणे तसेच त्यांच्या कारभारात सुसूत्रता साधणे ही महत्वाची जबाबदारीही या बँकांना निभवावी लागते. जिल्ह्यातील मध्यवर्ती सहकारी बँका व भांडवल बाजार यामध्ये योग्य समन्वय साधण्याचे कार्य ही बँक करते.

भारतातील विविध राज्यात स्थापन झालेल्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका, प्राथमिक शेती, पतपुरवठा संस्था व इतर सहकारी संस्थावर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांना पतपुरवठा करण्यासाठी केंद्रीय सहकारी बँकेची आवश्यकता निर्माण झाल्यामुळे ८ ऑक्टोबर १९१४ मध्ये एडवर्ड मॅक्लेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने शिखर सहकारी बँका (प्रांतवार केंद्रीय सहकारी बँका) स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. या शिफारशीच्या अनुबंधानेच स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक प्रांतात/राज्यात शिखर बँकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

भारतात सर्वप्रथम मुंबई प्रांतात १९११ मध्येच 'मुंबई सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँकेची' स्थापना झालेली होती. १६ जून १९२३ मध्ये तिचे नामकरण 'बॉम्बे प्रोव्हिन्शियल को-ऑपरेटिव्ह बँक' असे करून जिल्हा राज्य सहकारी बँकेचा दर्जा देण्यात आला. हीच भारतातील पहिली राज्य सहकारी बँक मानली जाते. पुढे १९५२ मध्ये तीचे नाव 'मुंबई राज्य सहकारी बँक' असे करण्यात आले आणि मे १९६० नंतर 'विदर्भ को-ऑपरेटिव्ह बँकेचे या बँकेत विलीनीकरण करून महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक असे नामकरण करण्यात आले. स्वातंत्र्योत्तर काळात इतर राज्यातही राज्य सहकारी बँकांची स्थापना झाली. आज भारतात एकूण ३२ राज्य सहकारी बँका कार्यरत आहेत.

□ राज्य सहकारी बँकेचा अर्थ :-

१. जे. पी. नियोगी :-

“राज्य सहकारी बँक म्हणजे राज्यातील सहकारी चळवळीला अर्थ पुरवठा करणारी राज्यातील सर्वोच्च सहकारी बँक होय. भांडवलाचे एकीकरण करून निरनिराळ्या क्षेत्रामध्ये आवश्यकतेप्रमाणे निधी खेळवून तेथील मागासलेपणा दूर करणे, विकासाला चालना देणे व संपूर्ण राज्यातील सहकारी क्षेत्राचा समतोल विकास घडवून आणणे या उद्देशाने ही बँक कार्य करते.”

राज्य सहकारी बँकांना शिखर बँका असेही म्हणतात. या बँका मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि रिझर्व्ह बँकेचा दुवा म्हणून कार्य करतात. अर्थ पुरवठा आणि नियंत्रण या दृष्टीकोणातून या बँका प्रत्येक राज्याच्या पतपुरवठा रचनेतील सर्वोच्च किंवा शिखर बँका म्हणून कार्य करतात. या बँकेचे स्वतःचे भांडवल असते. त्याखेरीज अंतर्गत निधी, ठेवी व रिझर्व्ह बँकेकडून होणारा कर्ज पुरवठा यांच्या आधारावर मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कर्ज पुरवठा करतात.

□ राज्य सहकारी बँकांचे सभासदत्व :-

अ) व्यक्ती :-

कांही व्यक्ती पूर्वीपासून राज्य सहकारी बँकेचे सभासद आहेत. अशा व्यक्तींचे सभासदत्व अबाधित राखण्यात आले आहे. परंतु सध्या नव्याने कोणत्याही व्यक्तीला सभासदत्व दिले जात नाही.

ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक :-

राज्याती सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या बँकेचे सभासद असतात.

क) इतर संस्था :-

ग्राहक सहकारी संघ, जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघ, विणकर सहकारी संघ, नागरी सहकारी बँक, साखर कारखाने, सूतगिरण्या यासारख्या इतर प्रकारच्या संस्था या बँकेचे सभासद असतात.

□ राजस सहकारी बँकेचे व्यवस्थापन :-

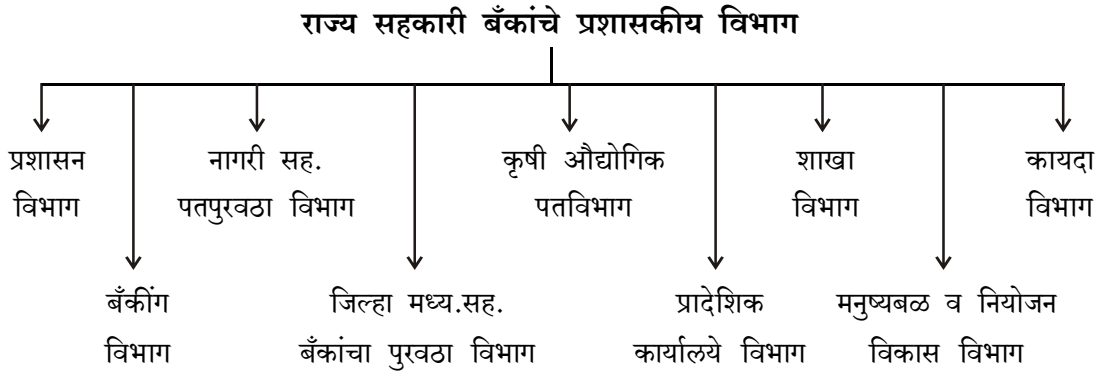
राज्य सहकारी बँकेचे व्यवस्थापन संचालक मंडळामार्फत चालते. या संचालकात २० ते २५ संचालक असतात. संचालकातून एक अध्यक्ष, एक उपाध्यक्ष नेमला जातो. बँकेचे दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी व्यवस्थापक संचालक असतो. प्रशासकीय कामकाज पाहण्यासाठी महाव्यवस्थापक असतो. संचालक मंडळाची सर्वसाधारण सभा वर्षातून एकदा भरते. या सभेत वार्षिक व्यवस्थापन व अहवालाला मंजूरी दिली जाते.

❑ भांडवली उभारणी :-

राज्य सहकारी बँका भाग विक्री, राखीव निधी, ठेवी, कर्जे, कर्जरोखे विक्री इत्यादीच्या माध्यमातून भांडवल उभारणी करतात.

❑ राज्य सहकारी बँकांची शाखा व कार्यालये :-

राज्यातील नियंत्रण व नियमनाच्या सोयीसाठी राज्य सहकारी बँका आपल्या राज्य कार्यक्षेत्रात विविध ठिकाणी प्रादेशिक कार्यालये , विभागीय कार्यालये व शाखा सुरू करतात. सामान्यतः प्रत्येक प्रादेशिक कार्यालयाच्या अधिपत्याखाली ४ विभागीय कार्यालये उघडली जातात व विभागीय कार्यालये आपल्या विभागातील शाखांवर नियंत्रण ठेवतात. तसेच राज्य सहकारी बँकांमधील प्रशासकीय सोयीसाठी पुढील विभाग निर्माण केलेले असतात.

❑ राज्य सहकारी बँकांची कार्ये :-

कृषी क्षेत्रात अर्थपुरवठा करण्याच्या कार्यात राज्य सहकारी बँकांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. एक प्रकारे रिझर्व्ह बँक आणि जिल्हा सहकारी बँका यांच्यात दुवा निर्माण करण्याचे कार्य ही बँक करते. तसेच राज्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्वही करते. राज्य सहकारी बँक पुढील कार्ये करित असते.

- १) राज्य सहकारी बँकांची बँक म्हणून कार्य करणे.
- २) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कारभारावर देखरेख ठेवणे व मार्गदर्शन करणे.
- ३) राज्यातील सहकारी बँका व इतर सहकारी संस्थांना भांडवल पुरवठा करणे.
- ४) राज्यातील सर्व बँकांना व्यवहारांमध्ये संतुलन साधणे.
- ५) रिझर्व्ह बँक व नाणेबाजार यांच्यामध्ये समन्वय साधणे.

- ६) सहकारी बँकविषयक धोरण प्रभावीपणे राबविणे.
- ७) राज्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे.
- ८) राज्यातील सहकारी संस्थांचा मित्र, तत्त्वज्ञ व मार्गदर्शक म्हणून कार्य करणे.
- ९) राज्यात शाखा व विभागीय कार्यालय स्थापन करणे.
- १०) सहकारी भांडवलाचा वापर आर्थिक विकासासाठी करणे.
- ११) राज्यातील जिल्हा बँकांचे गुंतवणूक प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे.
- १२) राज्यातील पतपुरवठा संस्थांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय सुचविणे.

□ राज्य सहकारी बँकांचे महत्त्व (Importance of State Co-operative Banks) :-

राज्यातील सरकारी चळवळीचे नेतृत्व करणारी बँक म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय. राज्यातील सर्व सहकारी संस्थांच्या कारभारात सुसूत्रता साधणे, त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे, त्यांना मार्गदर्शन करणे यासारखी कार्ये राज्य सहकारी बँकांना करावी लागतात. राज्य सहकारी बँकांचे महत्त्व पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. राज्यातील सहकार चळवळ आर्थिकदृष्ट्या सदृढ बनविणे :-

राज्य सहकारी बँक ही सहकारी पतपुरवठा यंत्रणेत समतोल निर्माण करणारी ही एक संस्था आहे की, जी ग्रामीण भागातील प्राथमिक सहकारी संस्था आणि नाणेबाजार यात सुसंवाद निर्माण करते. भांडवलाची मागणी आणि पुरवठा या दोहोतील संतुलन साध्य करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या बँका करतात. सहकारी संस्थास आवश्यक निधी कमी व्याजदराने आकर्षित करून राज्यातील सहकार चळवळ आर्थिकदृष्ट्या सदृढ बनविण्याचे कार्य राज्य सहकारी बँका करतात.

२. राज्यातील सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा :-

राज्य सहकारी बँका आपल्या राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती बँका, औद्योगिक सहकारी बँका, खते कारखाने, सहकारी कापड गिरण्या, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी इंजिनिअरिंग संस्था यांना मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा उपलब्ध करून देऊन सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात.

३. सहाय्यभूत उद्योगास वित्तपुरवठा :-

राज्य सहकारी बँकेने सहकार क्षेत्राला आणि सहाय्यभूत उद्योगास शेतीसाठी लागणारे साहित्य निर्मितीसाठी उदा.खते व यंत्रसामग्री, ऑईल इंजिन्स, पंप सेट्स, ट्रॅक्टर्स इत्यादी तसेच बँकेने दुय्यम आणि

तृतीय उद्योग उभारणीस सहाय्य केले आहे. ज्यामध्ये कागद उद्योग, मद्य आणि इथेनॉल इत्यादींचा समावेश आहे. सद्यस्थितीत साखर कारखान्यांना विज निर्मिती प्रकल्प उभारणीसाठीही सहाय्य केले आहेत. परिणामी देशात तसेच राज्यात शेती बरोबर शेती आधारित उद्योगांचा विकास घडून येण्यास मदत झाली आहे.

४. शासनास मार्गदर्शन :-

राज्य सहकारी बँकांचा संबंध सर्व सहकारी बँका, पतसंस्था प्रक्रिया संस्था, विपणन संस्था यांच्याशी येत असल्याने राज्यातील सहकारी चळवळीसंबंधी ध्येय धोरणे निश्चित करण्यामध्ये व योग्य आराखडा तयार करण्यासाठी शासनास मार्गदर्शन करण्यामध्ये राज्य सहकारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे.

५. सामाजिक बांधिलकी :-

राज्य सहकारी बँकांनी मोठ्या प्रमाणात सामाजिक बांधिलकी जपलेली दिसून येते. बँकांनी नैसर्गिक आपत्तीस समर्थपणे तोंड देता यावे यासाठी पत स्थिरता निधी आणि मत्स्य व शेती सहकारी संस्थांकरिता खास पत स्थिरता निधी निर्माण केला आहे. या निधीचा वापर गरीब शेतकऱ्यांच्या पुनर्वसनाकरिता प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थाव जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या माध्यमातून केला जातो. एकूणच नैसर्गिक आपत्तीच्यावेळी गरीब शेतकऱ्यांचे पुनर्वसन करून सामाजिक बांधिलकी जपण्याचे कार्य या बँका करीत असलेले दिसून येते.

६. सहकार चळवळीस प्रोत्साहन :-

राज्यातील सहकार चळवळीस योग्य दिशा देण्यासाठी सहकार चळवळीस नेता म्हणून या बँका महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. तसेच विविध प्रकारचे कायदे विषयक, वित्तीय, व्यवस्थापकीय मदत उपलब्ध करून देऊन सहकार चळवळीस प्रोत्साहन देतात. सहकारी औद्योगिक संस्था स्थापन करणे यासाठी आवश्यक असणारी मदत करतात.

७. राज्यातील सहकारी पतपुरवठ्यात सुसूत्रता :-

राज्यात कार्य करणाऱ्या विविध सहकारी बँका व पतपुरवठा संस्था यांच्या पतपुरवठ्यामध्ये एकवाक्यता व सुसूत्रता निर्माण करून राज्याचा समतोल विकास घडवून आणण्यासाठी राज्य सहकारी बँका प्रयत्न करीत असतात. त्यासाठी राज्यातील पतपुरवठा विषयक धोरणाचा समग्र आराखडा तयार करून आणि निधीचे न्याय वाटप करून सुसूत्रता निर्माण करण्याचे कार्य राज्य सहकारी बँका करीत असतात.

८. शिखर बँक म्हणून महत्त्व :-

प्रत्येक राज्यातील सहकारी बँकांची बँक म्हणून राज्य सहकारी बँका कार्य करीत असतात. त्यांना पतपुरवठा करणे, मार्गदर्शन करणे, सल्ला देणे, त्यांच्या विकासासाठी प्रोत्साहन देणे, अशा विविध कार्यांच्या माध्यमातून राज्य सहकारी बँक प्रत्येक राज्यात सहकारी चळवळीचा विकास आणि विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

□ राज्य सहकारी बँकांची प्रगती :-

भारतीय सहकारी चळवळीमध्ये राज्य पातळीवर नेतृत्व करून सहकार चळवळीच्या प्रगतीसाठी योग्य दिशा देण्याचे कार्य करणाऱ्या राज्य सहकारी बँकांनी देशाच्या सहकार चळवळीमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे योगदान दिलेले आहे. खालील तक्त्याच्या आधारे भारतातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती स्पष्ट करता येईल.

भारतातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती

(रक्कम कोटी रु.मध्ये)

वर्ष	२००३	२००५	२००८	२०१५	२०१८
संख्या	३०	३०	३१	३१	३२
शाखा	९३१	९५३	९८६	११३१	१२१९
सभासद	१,३३,६८८	१,५६,६२३	१,५०,९१७	५,५५,४७९	६,७६,००६
भांडवल	८९७	१,०१२	१,४६८	४,४१८	५,५४२
राखीव निधी	७,०८१	८,४३३	९,२५०	११,९८५	११,२४०
ठेवी	३९,३३६	४४,३१६	५२,९७६	१,००,७९१	१२०,६००
कर्जे	३२,७९८	३७,३४६	४८,२२८	६८,५५२	७१,२२४

स्रोत : NABARD Annual Report, 2017-18.

NAFSCOB (www.nafscob.org).

१. संख्या :-

भारतातील राज्य सहकारी बँकांच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत जावून २०१८-१९ मध्ये ३२ इतकी झाली आहे.

२. शाखा :-

भारतातील राज्य सहकारी बँकांच्या शाखेत ही सातत्याने वाढ होताना दिसून येते. सन २००३ मध्ये भारतातील राज्य सहकारी बँकांच्या शाखांची संख्या ९३१ होती, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१८ मध्ये १२१९ इतकी झाली.

३. सभासद संख्या :-

राज्य सहकारी बँकांची सभासद संख्या २००३ मध्ये १३३६८८ इतकी होती, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१८ मध्ये ६,७६,००६ इतकी झाली. यावरून गेल्या १५ वर्षांत राज्य सहकारी बँकेच्या सभासद संख्येत ५ पटीपेक्षा अधिक वेगाने वाढ झालेली दिसून येते.

४. भागभांडवल :-

राज्य सहकारी बँकांच्या भाग भांडवलातही गेल्या १५ वर्षांत सातत्याने वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. सन २००३ मध्ये राज्य सहकारी बँकेचे भाग भांडवल ८९७ कोटी रुपयाचे होते, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१८ मध्ये ५५४२ कोटी रुपये इतके झाले.

५. राखीव निधी :-

राज्य सहकारी बँकांनी आल्या नफ्यातून ठेवलेल्या राखीव निधीमध्ये सातत्याने वाढ घडून येताना दिसून येते. सन २००३ मध्ये एकूण राखीव निधी ७०८१ कोटी रुपये होता. तर तो २०१८ मध्ये ११२४० कोटी रुपयांवर पोहचला आहे. यावरून राज्य सहकारी बँकांची कार्यक्षमता दिसून येते.

६. ठेवीतील वाढ :-

राज्य सहकारी बँकांच्या ठेवीमध्येही सातत्याने वाढ झालेली दिसून येते. सन २००३ मध्ये राज्य सहकारी बँकांच्या ठेवी ३९३८६ कोटी रुपये होते, त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१८ मध्ये १,२०,६०० कोटी रुपये इतके झाले.

७. कर्ज पुरवठ्यात वाढ :-

राज्य सहकारी बँका आपल्या कार्यक्षेत्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्रक्रिया संस्थांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर्ज पुरवठा करीत असतात. असा कर्ज पुरवठा सन २००३ मध्ये ३२७९८ कोटी रुपये होता. तर सन २०१८ मध्ये ७१२२४ कोटी रुपये झाले.

□ राज्य सहकारी बँकांच्या कार्यातील समस्या :-

भारतातील राज्य सहकारी बँकांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी केलेली असली तरी त्यांच्या कार्यपद्धतीत ध्येय धोरणात व व्यवस्थापनापुढे अनेक समस्या आहेत, त्यापुढील प्रमाणे :-

१. भांडवलाचा अभाव :-

राज्य सहकारी बँकांच्या भाग भांडवलात वाढ झाली असली तरी ती वाढ समाधानकारक नाही. भांडवल बाजारातून भांडवल उभारण्यात या बँकांना यश आले नाही. भांडवलाच्या अभावामुळे सह. बँका नाबार्ड कडून कर्ज घेतात. आपल्या सभासद संस्थांमध्ये वितरीत करतात. या बँका स्वतः अर्थक्षम होण्यासाठी फारसे प्रयत्न करीत नाहीत. त्यामुळे भांडवलाचा अभाव दिसून येतो.

२. अयोग्य गुंतवणूक :-

अनेक राज्य सहकारी बँका आपले गुंतवणूक विषयक धोरण राबविताना गुंतवणूकविषयक तत्वांचे पालन करीत नाहीत. या बँका आवश्यकता नसताना सहकारी संस्थांच्या भागभांडवल गुंतवणूक करतात. तसेच सहकारी संस्थांच्या परतफेडीची क्षमता विचारात न घेता पतपुरवठा करतात, त्यामुळे अशा बँका अनेकवेळा अडचणीत येतात.

३. कर्ज वसुलीत दोष :-

राज्य सहकारी बँका जिल्ह्यातील मध्यवर्ती सहकारी बँकांमार्फत प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांना कर्जपुरवठा करतात. प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था कर्जवसुली कार्यक्षमपणे करीत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या थकबाकीत वाढ होते. त्याचा परिणाम जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची थकबाकी वाढते व राज्य सहकारी बँकेच्या थकबाकीतही वाढ होते.

४. प्रभावी नियंत्रणाचा अभाव :-

जिल्हा मध्यवर्ती बँका व इतर प्रकारच्या कर्ज देणाऱ्या संस्थांवर राज्य सहकारी बँका प्रभावी नियंत्रण ठेवण्यात अपयशी ठरल्या आहेत. दिलेल्या कर्जावर व त्यांच्या कारभारावर कार्यक्षम नियंत्रण नसल्यामुळे कर्जाचा दुरुपयोग होऊन थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे.

५. हिशोबामध्ये फेरफार :-

राज्य सहकारी बँकांनी कर्जाची परतफेड झालेली नसताना त्याची परतफेड झाल्याची फक्त कागदोपत्री नोंद दाखविल्यामुळे या बँकांच्या हिशोबात मोठ्या प्रमाणात फेरफार असल्याचे दिसून येते.

६. सदोष कर्जपध्दती :-

राज्य सहकारी बँकांची कर्ज मंजूर करण्याची पध्दती ही वेळ खावू स्वरूपाची आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या सुचना विचारात न घेता या बँकांनी कर्जपुरवठा केला आहे. या दोषपूर्ण कर्ज पध्दतीमुळे या बँका अडचणीत येत आहेत.

७. वैयक्तिक कर्जपुरवठा :-

राज्य सहकारी बँकांना रिझर्व्ह बँकेने वैयक्तिक कर्जपुरवठा करू नये अशा वेळोवेळी सुचना देवूनही या बँकांनी रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनांकडे दुर्लक्ष करून कर्जपुरवठा चालू ठेवला आहे.

८. विषम प्रगती :-

देशातील सर्व राज्यांमध्ये या बँकांचा विकास सारखा झाला नाही. महाराष्ट्र, पंजाब, गुजरात, तामिळनाडू, केरळ यासारख्या राज्यांमध्ये या बँकांचा विकास झाला. पण इतर राज्यांमध्ये या बँकांची असमाधानकारक प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

९. अपुऱ्या ठेवी :-

राज्य सहकारी बँकांकडे कर्जाच्या मागणीच्या तुलनेने या बँकांकडे असणाऱ्या ठेवीचे प्रमाण अल्प आहे. या बँका ठेवी आकर्षित करण्यामध्ये यशस्वी झाल्या नाहीत.

१०. थकबाकीचे वाढते प्रमाण :-

अयोग्य गुंतवणूक व सदोष कर्ज पध्दतीमुळे कर्जवसुलीचा प्रश्न गंभीर होतो. त्यामुळे या बँकांचे थकबाकीचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. सन १९५०-५१ मध्ये थकबाकीचे प्रमाण १२ टक्के होते, त्यामध्ये वाढ होत जाऊन सध्या १४.३ टक्के इतके आहे.

□ उपाययोजना :-

राज्य सहकारी बँकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी तसेच त्यांच्या कार्यपध्दतीतील त्रुटी किंवा समस्यांचे निवारण करण्यासाठी पुढील प्रमाणे उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

- १) राज्य सहकारी बँकांनी ठेवी वाढविण्यावर भर द्यावा.
- २) दिलेल्या कर्जाची वसुली नियमित व वेळेवर व्हावी याची दक्षता बँकांनी घ्यावी.
- ३) राज्य सहकारी बँकांनी आपल्या शाखांवर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांवर कार्यक्षमपणे नियंत्रण ठेवावे.

- ४) राज्य सहकारी बँकांनी गुंतवणूक करताना आपले भांडवल कुठे, कसे व किती प्रमाणात गुंतवावे याबाबत निश्चित धोरण आखावे.
- ५) राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास हा या बँकेवर अवलंबून असल्याने या बँकांनी प्रगतीसाठी तज्ज्ञ व अनुभवी कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करावी.
- ६) राज्य सहकारी बँकांनी कर्ज प्रकरणे लवकरात लवकर निकाली काढली पाहिजेत. कर्ज वेळेत संस्थांना उपलब्ध झाले तर संस्थांचा विकास होण्यास मदत होईल.
- ७) राज्य सहकारी बँकांची कार्यक्षमता प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यावर अवलंबून असते, त्यामुळे कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.
- ८) राज्य सहकारी बँकांना आर्थिक बळकटी येण्यासाठी या बँकांनी राज्य सरकारला भाग भांडवलात सहभागी करून घ्यावेत.
- ९) राज्य सहकारी बँकांनी कर्ज वसुलीबाबत कार्यक्षमपणे यंत्रणा राबवावी, त्यामुळे थकबाकीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.
- १०) राज्य सहकारी बँकांना भांडवल बाजारातून मोठ्या प्रमाणात निधी संकलित करण्याची परवानगी द्यावी.
- ११) राज्य सहकारी बँकांवरील बहुविध नियंत्रण कमी करून एकमेव नाबार्डचे नियंत्रण ठेवावे.
- १२) राज्य सहकारी बँका व राज्यातील सहकारी संस्था यांच्यातील परस्पर समन्वय वाढविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.
- १३) राज्य सहकारी बँकांनी जिल्हा मध्यवर्ती बँकांमार्फत प्राथमिक सहकारी संस्थांना निधी देण्यापेक्षा थेट प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांना निधी उपलब्ध करून द्यावा.

□ सारांश :-

राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास आणि विस्तार घडवून आणण्यामध्ये राज्य सहकारी बँकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. राज्यातील सहकारी बँकांची बँक म्हणून कार्य करते. त्यांना भांडवल उपलब्ध करून देवून सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करण्याचे कार्य राज्य सहकारी बँका करतात. राज्य सहकारी बँकेचे व्यवस्थापन संचालकामार्फत लोकशाही पद्धतीने चालविले जाते. राज्य सहकारी बँकांची प्रगती पाहिल्यास या बँकांची संख्या, भागभांडवल, राखीव निधी, आर्थिक उलाढाल लक्षणीय स्वरूपात वाढलेली दिसून येते. राज्यातील सहकार चळवळीचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यामध्ये राज्य सहकारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते.

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

☆ अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. राज्य सहकारी बँकांना बँका म्हणून संबोधले जाते.
अ) जिल्हा ब) शिखर क) प्राथमिक ड) प्रादेशिक बँका.
२. जिल्ह्यातील मध्यवर्ती सहकारी बँका व भांडवल बाजार यांच्यामध्ये समन्वय साधण्याचे कार्य बँक करते.
अ) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी ब) प्राथमिक सहकारी पतसंस्था
क) राज्य सहकारी ड) अग्रणी.
३. भारतात राज्य सहकारी बँका कार्यरत आहेत.
अ) २९ ब) ३० क) ३२ ड) ४०.
४. भारतात सर्वप्रथम प्रांतात १९११ मध्येच 'मुंबई सेंट्रल को-ऑप.बँकेची स्थापना झालेली होती.
अ) मद्रास ब) कलकत्ता क) मुंबई ड) हैद्राबाद.
५. राज्य सहकारी बँकेला स्थापनेपासूनच बँकेचा दर्जा असतो.
अ) अनुसूचित ब) राष्ट्रीयकृत क) खाजगी ड) आंतरराज्य.
६. राज्य सहकारी बँकेचे संचालक मंडळाचा कार्यकाल वर्षांचा असतो.
अ) २ वर्ष ब) ३ वर्ष क) ५ वर्ष ड) ६ वर्ष.
७. सन २०१८ मध्ये राज्य सहकारी बँकांच्या शाखा इतक्या आहेत.
अ) ७२० ब) ९३१ क) १२१९ ड) २०१८.

☆ ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. राज्य सहकारी बँकांना कोणत्या नावांनी संबोधले जाते?
२. भारतातील पहिली राज्य सहकारी बँक म्हणून कोणत्या बँकेला ओळखली जाते?
३. राज्य सहकारी बँकेचा अर्थ विशद करा.
४. राज्य सहकारी बँकेचे भांडवल उभारणीचे मार्ग कोणते?
५. राज्य सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र किती असते?

१.२.४ नागरी सहकारी बँका (Urban Co-operative Banks)

ग्रामीण भागातील लहान व दुर्बल शेतकऱ्यांच्या आर्थिक हितांचे रक्षण करण्याच्या भूमिकेतून ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा उदय झाला, परंतु सहकारी पतपुरवठ्याची गरज फक्त ग्रामीण भागातील व्यक्तींनाच असते असे नाही. तर शहरी भागात राहणाऱ्या मध्यमवर्गीय व गरीब कामगारांना लहान व्यापाऱ्यांना देखील असते. त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठीच्या दृष्टीकोनातून बिगरशेती पतपुरवठा संस्थांचा उदय झालेला दिसतो. यामध्ये नागरी सहकारी संस्था, पगारदारांच्या सहकारी संस्थांचाही समावेश होतो. नागरी सहकारी बँका या प्रामुख्याने शहरी भागातील लहान व्यापारी कारागीर, व्यावसायिक, पगारदार नोकर, लहान उद्योजक, मध्यम व गरीब व्यक्ती यांच्या कर्जाच्या गरजा भागविण्यासाठी स्थापन झाल्या आहेत. शहरी भागातील या घटकांना सावकारी पाशातून मुक्त करण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांची आवश्यकता निर्माण झाली आणि यातून नागरी सहकारी बँका अस्तित्वात आल्या.

□ नागरी सहकारी बँकांचे स्वरूप :-

भारतात शहरी/नागरी भागातील जनतेच्या कर्जविषयक गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य नागरी सहकारी बँका करतात. या बँका शेतीसाठी कर्जपुरवठा करीत नाहीत. शहरी भागातील लोकांना ठेवी आणि बचतीची सवय लावून त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक त्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करणे हे या बँकेचे ध्येय असते. या बँका तारण कर्ज देतात. ही कर्जे सामान्यतः चैनीच्या वस्तूंची खरेदी, घर खरेदी, घर बांधणी, शैक्षणिक व धार्मिक कारणांसाठी देतात. नागरी भागापुरतेच या बँकांचे कार्य मर्यादित असते. समाजातील मध्यमवर्गीय व पगारदार व्यक्ती या बँकेचे सभासद असतात.

□ नागरी सहकारी बँकांची पार्श्वभूमी :-

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस भारतात सहकारी क्षेत्राचा विकास सुरू झाला. पतपुरवठा रचनेचा सहकारी तत्त्वावर विकास झाला आणि त्यांनी कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण भागाकडे आपले लक्ष केंद्रीत केले. परंतु नागरी भागातील जनतेच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्वतंत्र अशी व्यवस्था नव्हती. नागरी क्षेत्रातील मध्यमवर्गीय आणि बिगर शेतकरी वर्गाच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्वतंत्र अशी व्यवस्था नव्हती. नागरी क्षेत्रातील मध्यमवर्गीय आणि बिगर शेतकरी वर्गाच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्वतंत्र व्यवस्थेची गरज भासत होती. त्यास अनुसरून नागरी बँका स्थापन करण्याची कल्पना पुढे आली. या नागरी सहकारी बँकांची संकल्पना जर्मनीमधून भारतात आलेली आहे. जर्मनीमधील निवृत्त न्यायाधिश श्री. हर्बल शुल्टझ यांनी तर इटलीमध्ये लुईशी लुझाही यांनी नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था सुरू केल्या. अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून शहरी भागातील दुर्बल घटकांची समस्या सोडविता येते याची जाणीव झाल्याने १८८२ साली न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी सासवड येथे तर

होळकरांनी इंदूरला आणि फ्रेबुवारी १८८९ मध्ये सयाजी गायकवाड यांच्या मदतीने श्री. विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर यांनी बडोदा मध्ये “अन्योन्य सहाय्यकारी मंडळ, बडोदा” ची स्थापना केली. या बँकेलाच भारतातील पहिली नागरी सहकारी बँक असे समजले जाते. सन १९१५ च्या सर एडवर्ड मॅग्लेशन समितीच्या शिफारशीने नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या विकासाला चालना मिळाली. सन १९३१ च्या इंडियन सेंट्रल बँकींग कमिटीने शहरी भागात नागरी सहकारी बँक स्थापन करण्याची शिफारस केली. १९५० मधील ए.डी. गोरवाला कमिशनने नागरी सहकारी बँकेचे महत्त्व मान्य केले. १९६५ नंतर रिझर्व्ह बँकेने नागरी सहकारी बँकांना शाखा सुरू करण्याची परवानगी देण्याचे धोरण स्विकारल्याने या बँकांच्या विकासास चालना मिळाली.

□ नागरी सहकारी बँकेचा अर्थ (Definations of Urban Co-operative Banks) :-

नागरी सहकारी बँका म्हणजे काय ते पाहण्यासाठी पुढील व्याख्या अभ्यासता येतील.

१. मेहता-भन्साळी समिती (१९३९) :-

“ज्या नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे भागभांडवल २०,००० रुपये किंवा त्याहून जास्त आहे व ती संस्था बचत चालू करून ठेव खात्यावर ठेवी स्विकारणे आणि चेक व ड्राफ्टद्वारे परत करते. अशा संस्थेस नागरी सहकारी बँक असे म्हणतात.”

२. बँकींग नियमन कायदा, १९४९ :-

नागरी सहकारी बँक म्हणजे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या व्यतिरिक्त अशी प्राथमिक सहकारी पतसंस्था की, जिचा प्राथमिक उद्देश बँकींग व्यवसाय करणे हा असतो. जिचे भागभांडवल व राखीव निधी एकूण किमान एक लाख रुपयांपेक्षा कमी नाही. जिच्या पोटनियमात इतर सहकारी संस्थांना सभासदत्व देण्याची तरतूद नाही अशा बँकेस नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात.”

३. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९६१ :-

“किमान २०००० रुपये भागभांडवल असणारी, सामान्य बँक व्यवसाय (चेक, ड्राफ्ट, स्थलांतर, ठेवी, कर्जे) करणारी आवश्यकतेनुसार रोखता निधी ठेवणारी संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय.”

४. माधवदास समिती, १९७९ :-

मोठ्या शहरात किमान ४ लाख रुपये, नागरी भागात किमान ३ लाख, तर अर्धनागरी भागात १.५ लाख रुपये भागभांडवल असणारी व बँकींग व्यवसाय करणारी संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय.”

५. सर्वसाधारण व्याख्या :-

“नागरी किंवा शहरी नागरिकांना विविध बँकींग सोयी आणि सुविधा देण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या बँकांना नागरी बँका असे म्हणतात.”

□ नागरी सहकारी बँकेचे सभासदत्व :-

शहरी भागात राहणाऱ्या लहान व्यावसायिक, लहान व्यापारी, पगारी नोकरदार, रिकोळ दुकानदार इत्यादी व्यक्तींना नागरी सहकारी बँकांचे सभासदत्व दिले जाते, या बँकांच्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला सभासद होता येते.

□ कार्यक्षेत्र :-

नागरी सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र नागरी भागापुरते मर्यादित असते. पूर्वी या बँकांचे कार्यक्षेत्र नगरपालिका किंवा तालुक्यापुरते मर्यादित होते. अलीकडे रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणानुसार मोठ्या नागरी बँकांना इतरत्र शाखा उघडण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.

□ व्यवस्थापन :-

नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन संचालकामार्फत चालते. संचालकांची निवड सभासदांमधून होते. संचालक मंडळ बँकांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवते. व्यवस्थापकीय निर्णय घेण्याच्या दृष्टीकोनातून संचालकांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. संचालकांची नेमणूक पाच वर्षांसाठी केली जाते.

□ भागभांडवल :-

नागरी सहकारी बँका भांडवलाची उभारणी, भागांची विक्री, राखीव निधी, ठेवीच्या माध्यमातून करतात. १ मार्च १९६६ च्या बँकिंग नियमन कायदानुसार या बँकांना बँक व्यवसाय करताना भाग भांडवल व राखीव निधी मिळून एकूण रक्कम एक लाख रुपयांपेक्षा अधिक असावी, अशी अट होती. या भागांच्या दर्शनी भागांची किंमत पूर्वी १० रुपये होती. आता ती १०० रुपये करण्यात आली आहे.

□ नागरी सहकारी बँकांचे प्रकार :-

भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे प्रामुख्याने तीन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते.

- १) सर्व साधारण नागरी सहकारी बँका (General Urban Co-operative Banks)
- २) पगारदार नोकरांच्या पतसंस्था (Employees Co-operative credit Societies).

१. सर्व साधारण नागरी सहकारी बँका (General Urban Co-operative Banks) :-

नागरी किंवा अर्धनागरी भागात विविध बँकींग सोयी आणि सुविधा देण्याच्या उद्देशाने स्थापन झालेल्या बँकांना सर्वसाधारण नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात.

या बँका सभासद आणि बिगरसभासदांकडून ठेवी स्विकारतात, कर्जे देतात, सभासदांच्या मौल्यवान वस्तूसाठी लॉकरची सुविधा देतात, हुंडी वटवणुकीचे कार्य करतात, नागरी भागात सहकार चळवळीचा व बँकांचा विकास व्हावा यासाठी चर्चासत्रे, कार्यशाळेचे आयोजन करतात.

२. पगारदार नोकरांच्या पतसंस्था (Employees Co-operative credit Societies) :-

“एकाच आस्थापनेत तथा विभागात काम करणाऱ्या पगारदारांनी सहकार तत्त्वावर स्थापन केलेली सहकारी पतसंस्था म्हणजे पगारदार नोकरांची सहकारी पतसंस्था होय.” पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था हे एक ऐच्छिक संघटन आहे. ठराविक आस्थापनातील पगारदार नोकर एकत्र येऊन स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी सहकार तत्त्वावर पतसंस्था स्थापन करतात. भाग भांडवल व ठेवीच्या रूपाने बचती एकत्र करतात व गरजेनुसार वेतनाच्या ठराविक प्रमाणात कर्जे घेतात. मासिक हप्तेवारी प्रमाणे ठराविक व्याजदराने परतफेड करतात.

३. काटकसर पतसंस्था :-

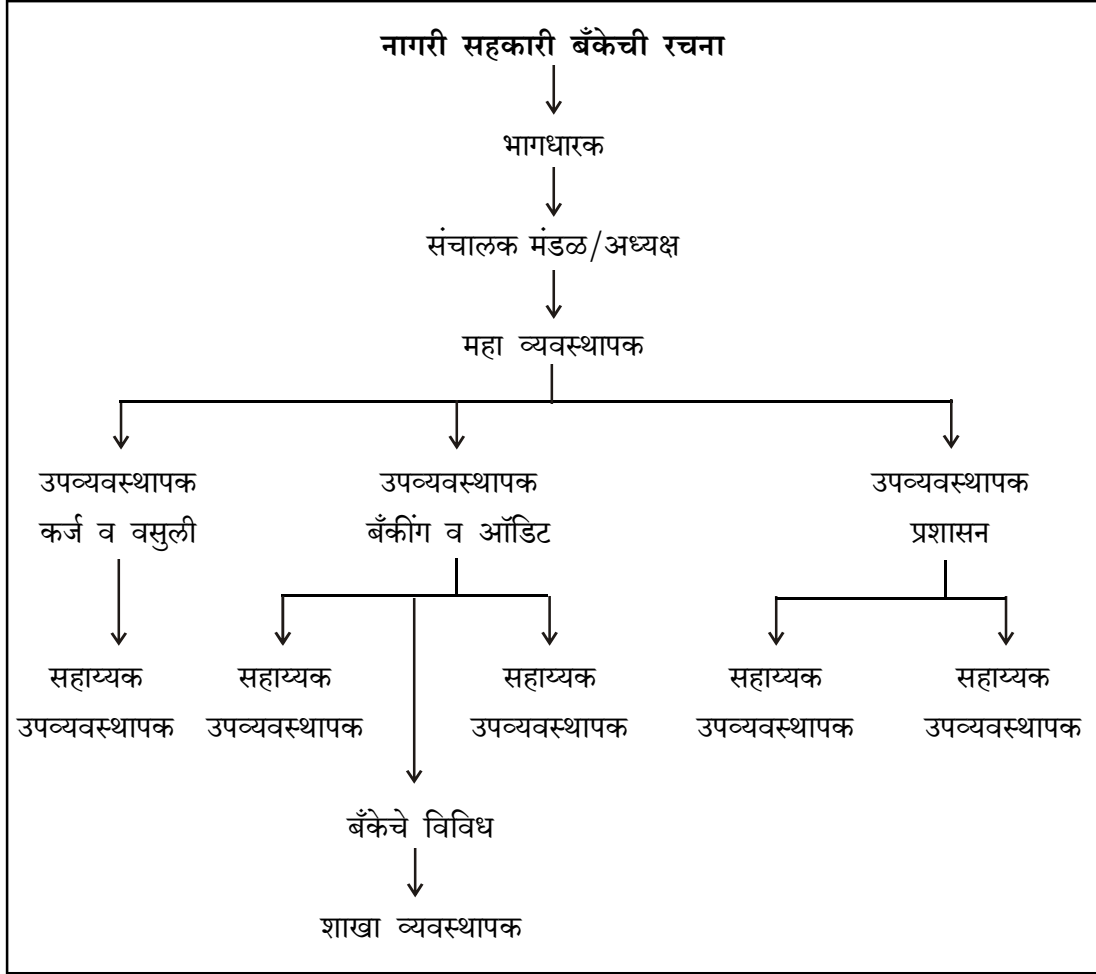
“नागरी किंवा अर्धनागरी परिसरातील मर्यादित उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन सहकारी तत्त्वावर स्थापन केलेली व बँक व्यवसाय करणारी आणि २०००० रुपयांपेक्षा अधिक भाग भांडवल असणारी सहकारी संस्था म्हणजे काटकसर पतसंस्था होय.” या संस्था विशिष्ट वर्गाच्या असतात. त्यामध्ये विशिष्ट वर्षाचे व्यापारी, व्यावसायिक, कारागीर इत्यादींना सभासदत्व दिले जाते. व्यवसायिक व व्यापारांना ठेवी ठेवण्यासाठी प्रवृत्त करणे, काटकसर करून बचत करण्याची सवयी लावणे व त्यांना व्यवसायासाठी पतपुरवठा करण्याच्या उद्देशाने ह्या पतसंस्था बँकींग व्यवसाय करतात.

□ नागरी सहकारी बँकेची कार्ये (Functions of Urban Co-operative Banks) :-

नागरी सहकारी बँका पुढील कार्ये करतात.

१. ठेवी स्विकारणे :-

नागरी सहकारी बँका, नागरी, अर्धनागरी आणि शहरी भागात कार्य करणाऱ्या या बँका सभासद तसेच समाजातील व्यापारी, लहान व मोठे व्यावसायिक, लघु उद्योजक, पगारी नोकर इत्यादींकडून ठेवी स्विकारतात. व्यापारी बँका प्रमाणे चालू ठेवी, बचत ठेवी, मुदत ठेवी, आवर्ती ठेव, चिटफंड इत्यादी प्रकारच्या ठेवीचा स्विकार करतात. याद्वारे या बँका लोकांमध्ये बचतीची व काटकसरीची सवय लावतात.

२. कर्ज पुरवठा करणे :-

नागरी सहकारी बँका प्रामुख्याने सभासदांना कर्ज पुरवठा करतात. तर काही बँका बिगर सभासदांना सुद्धा कर्ज पुरवठा करतात. नोकरदार, व्यापारी, व्यावसायिक, विविध क्षेत्रातील कारागीर आदींना त्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन कार्ये दिली जातात. या बँका कर्ज देताना पुरेसे तारण स्विकारतात. सोन्या, चांदीचे दागिने, जमिनीची कागदपत्रे आणि इतर मालमत्तेच्या तारणावरही कर्जे दिली जातात. या बँका कर्ज देताना पुरेसे तारण स्विकारतात. सोन्या-चांदीचे दागिने, जमिनीची कागदपत्रे किंवा इतर मालमत्तेच्या तारणावरही कर्जे दिली जातात. या बँका व्यक्तिगत जमिनीच्या तारणावर कर्ज पुरवठा करतात. याबाबतीत जमीनदार व्यक्ती, बँकेचा सभासद असणे बंधन असते.

३. फेर कर्ज पुरवठा :-

रिझर्व्ह बँकेने १९६८ साली श्री. उमरी यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारी बँकांमार्फत औद्योगिक

पतपुरवठा कार्यकारी गट नियुक्त केला होता. या गटाने रिझर्व्ह बँक कायदा कलम १७(१) (ब) खालील तरतुदीप्रमाणे राज्य सरकारची हमी व त्याखेरीज दोन लायक जामीन असतील तर कुटीर उद्योग व लघुउद्योगांचे उत्पादन व विक्री व्यवहारासाठी कर्जाची मदत देता येईल असे म्हटले. या तरतुदीचा विचार करून फेर कर्ज देणेबाबत व्यवस्था करण्यात आली. अशा स्वरूपाचे कर्ज देण्याची व्यवस्था फक्त नागरी सहकारी बँकांसाठीच उपलब्ध केली आहे.

४. सामाजिक बांधिलकी :-

वास्तविक सहकारी संस्थांची निर्मिती हीच मुळात सामाजिक बांधिलकीतून झालेली आहे. ही गोष्ट लक्षात ठेवून या बँका आपल्यावरील कार्याबरोबरच इतर सार्वजनिक कार्याला विविध प्रकारे सहाय्य करित असतात. उदा. (१) कार्यक्षेत्रातील ग्रंथालय व वाचनालये यांना मदत करणे. २) शैक्षणिक संस्थांना इमारत बांधणी व शैक्षणिक सेवा सुविधा यात वाढ करण्यासाठी सहाय्य देणे, ३) नैसर्गिक आपद्ग्रस्तांना सहाय्य देणे, ४) गुणी व हुशार मुलांचे सत्कार करणे, ५) स्वस्त दराने वही पुस्तक योजना राबविणे, ६) सांस्कृतिक समारंभ कार्यासाठी स्वतःचे सभागृह मोफत उपलब्ध करून देणे इत्यादी.

५. अग्रक्रम कर्ज पुरवठा :-

बँक नियमन कायदा १९४९ च्या कलम २१ आणि ३५ ए अन्वये कर्ज व्यवहारासंबंधी रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशानुसार सामाजिक जाणीवेतून नागरी सहकारी बँका अनुसूचित जाती, जमाती, स्त्रिया, आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत या मंडळींना कर्जपुरवठा करतात. अशा कर्जपुरवठ्यामुळे या घटकांचा आर्थिक, सामाजिक विकास घडून येण्यास मदत झाली आहे.

६. हुंड्या वटविणे :-

नागरी सहकारी बँका व्यापार-व्यवहारातून निर्माण झालेल्या हुंड्या या बँका वटवून देतात, त्यासाठी या बँका ठराविक प्रमाणात शुल्क आकारतात.

७. सामान्य बँकींग कार्ये :-

नागरी सहकारी बँका सामान्य बँकींग कार्ये सुध्दा करतात. यामध्ये सभासदांना इतर बँकेप्रमाणे बँकींग सुविधा उपलब्ध करून देणे, सभासदामध्ये बचत व काटकसरीची प्रवृत्ती निर्माण करणे, निवृत्ती वेतन, विजेची बिले, कर भरणे यासारखी कार्ये या बँका करित असतात.

८. सुरक्षित खणाची (लॉकर) सोय :-

नागरी सहकारी बँका, व्यापारी बँका प्रमाणे आपल्या सभासदांना सुरक्षित खणाची (लॉकर) सोय

(Safe Deposit Vall) उपलब्ध करून देतात. सभासदांकडील मौल्यवान दागिने, महत्वाची कागदपत्रे, प्रमाणपत्रे आदीचा सुरक्षित सांभाळ केला जातो. या सेवेच्या बदल्यात या बँका विशिष्ट शुल्क आकारतात.

९. सभासदांचा प्रतिनिधी म्हणून कार्य :-

नागरी सहकारी बँका सभासदांचा प्रतिनिधी म्हणून विविध कार्ये पार पाडीत असतात. उदा. पैसा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविणे, पैशाची वसुली करणे, पैसे देणे, चेक, ड्राफ्ट, हुंडी आदीचे पैसे वसूल करणे यासारखी कार्ये या बँका करतात.

१०. स्वयंरोजगारासाठी आर्थिक मदत :-

दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या कुटुंबियांच्या स्वयंरोजगारासाठी आर्थिक मदत उपलब्ध करून देणे, त्यांना व्यवसाय शोधण्यासाठी मार्गदर्शन करणे. या प्रकारची कामे नागरी सहकारी बँका करीत असतात. सामान्यपणे पान दुकाने, फिरते उपहार गृह, सायकल दुरुस्तीची दुकाने, हातगाडीवर भाजी व फळे विकणे, वृत्तपत्र विक्री दुकाने, फोटो, प्रेस दुकाने, टंकलेखन इत्यादी व्यवसाय यात अंतर्भूत असतात. तारणापेक्षा कारण महत्वाचे मानून या उद्योगांना अशी कर्जे दिली जातात.

□ नागरी सहकारी बँकांची भूमिका व महत्त्व (Importance of Urban Co-operative Banks) :-

नागरी सहकारी बँकांच्या कृषी सहकारी बँका प्रमाणेच जुन्या आहेत. कृषी सहकारी बँक स्थापनेमागचा उद्देश हा ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना सावकारांच्या कचाट्यातून मुक्त करून स्वयंपूर्ण बनविणे हा होता. तर नागरी सहकारी बँकेचा स्थापनेचा मुख्य हेतू नागरी भागातील कमी उत्पन्न, दुर्बल घटकांच्या कर्जाच्या गरजा भागवून त्यांना सावकारांच्या पाशातून मुक्त करणे हा होता. नागरी सहकारी बँकांचे महत्त्व यासाठी आहे की, या बँका दुर्बल घटकांना उत्पादक कारणांसाठी कर्ज देतात. जसे बांधकाम, घर दुरुस्ती, शिक्षण, व्यवसाय, लघुउद्योग इत्यादी नागरी सहकारी बँका, सामाजिक जाण ठेवून लग्न समारंभ, मृत्यू कार्य, धार्मिक कार्य, जुनी देणी देण्यासाठी कर्जपुरवठा करतात.

बिगरशेती क्षेत्रात आवश्यक असलेल्या सुलभ व वाजवी पतपुरवठ्यासारखे नागरी सहकारी बँकांचा सिंहाचा वाटा आहे, याचा अनुभव पुढील घटकांच्या आधारे येईल.

- १) शहरी व निमशहरी भागातून नागरी सहकारी बँका बचत गोळा करून त्या भागातील लोकांना स्वावलंबी बनविण्यात मोलाची मदत करतात.
- २) नागरी सहकारी बँका सभासद व इतर ग्राहकांना आपल्या कार्यप्रणालीतून बँकींग व्यवसायाची माहिती देतात.

- ३) शहरी भागात जुजबी उत्पन्न असणाऱ्यांना आवश्यकतेनुसार सुलभ व सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा या बँकेद्वारे केला जातो. त्यामुळे खाजगी कर्जाचे वर्चस्व कमी होण्यास मदत झाली. हे सत्य नजरेआड करता येणार नाही.
- ४) उपयोगी व अनुत्पादक कर्जाबरोबरच या बँकांनी उत्पादक स्वरूपाचे कर्ज देण्यास सुरुवात केल्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळत आहे.
- ५) छोटे कारागीर व कारखानदारांना कर्जपुरवठा करीत असल्यामुळे औद्योगिक विकासात या बँकांचे स्थान महत्त्वपूर्ण बनले आहे.
- ६) ज्या भागात बँकींग सोयी उपलब्ध नाहीत त्या भागात आपल्या शाखा सुरू करून ती उणीव भरून काढण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका या बँका पार पाडतात.
- ७) नागरी सहकारी बँका, मध्यवर्ती बँकेच्या सदस्य असतात. आपल्या परीने मध्यवर्ती बँकेच्या संचालक मंडळावर प्रतिनिधीत्व मिळवून सहकारी चळवळीसाठी तज्ज्ञ व अनुभवी नेतृत्व मिळवून देतात. या सर्व बाबींचा परिणाम म्हणून नागरी सहकारी बँकांचे महत्त्व वाढत असल्याचे दिसून येते.

भारतातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती

(रक्कम कोटी रु.मध्ये)

वर्ष	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९
संख्या	१८७२	१५७९	१५७४	१५६२	१५५१	१५४४
भांडवल	८९७२	९९५४	११००७	१२१००	१२९७०	१३५८३
राखीव निधी	२४३५३	२७३७५	२९५८०	३३५००	३५२८९	३७७६९
ठेवी	३१७७६९	३५५१३४	३९२१७८	४५६५००	४५६५०७	४८४३१६
गुंतवणूक	११५३१०	१२३१०७	१२०९११	१४२४५०	१४९८३४	१५६९४३
कर्जवाटप	२००३५२	२२४३४९	२४४९३६	२०१२००	२३०४६०	३०३०१३
संदर्भ : Report on Trade and Progress of Banking 2019-20.						

१. संख्यात्मक घट :-

भारतातील नागरी बँकांच्या विलीनीकरणामुळे देशातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या सातत्याने घटत गेलेली दिसून येते. सन २०१४ मध्ये भारतात १८७२ नागरी सहकारी बँका कार्यरत होत्या, त्यामध्ये सातत्याने घट होत जाऊन सन २०१९ मध्ये १५४४ इतक्या झाल्या.

२. भागभांडवल :-

भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या भाग भांडवलात सातत्याने वाढ होताना दिसून येते. सन २०१४ मध्ये या बँकांचे भाग भांडवल ८९७२ कोटी रुपये होते. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१९ मध्ये १३५८३ कोटी रुपये इतके झालेल्या आहेत.

३. राखीव निधी :-

नागरी सहकारी बँकांनी आपल्या नफ्यातून ठेवलेल्या राखीव निधीमध्ये सातत्याने वाढ होताना दिसून येते. सन २०१४ मध्ये भारतातील नागरी सहकारी बँकांची राखीव निधी २४३५३ कोटी रुपये आहे. त्यामध्ये वाढ होत जाऊन सन २०१९ मध्ये ३७७६९ कोटी रुपये इतकी झालेल्या आहेत.

४. ठेवी :-

नागरी सहकारी बँका ठेवीच्या अनेक आकर्षक व सोयीस्कर योजना राबवित असल्याचे सामान्य ठेवीदारांच्या ठेवी मोठ्या प्रमाणात या बँकांना प्राप्त होत आहेत. सन २०१४ मध्ये नागरी सहकारी बँकांच्याकडे ३.१७,७६९ कोटी रुपये इतक्या होत्या. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन सन २०१९ मध्ये ४.८४,३१६ कोटी रुपये इतके झालेल्या आहेत.

५. गुंतवणूक :-

नागरी सहकारी बँकांच्या गुंतवणूकीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसून येते. सन २०१४ मध्ये या बँकांची गुंतवणूक १,१५,३१० ची होती ती वाढत जावून सन २०१९ मध्ये १५६९४३ इतकी झाली.

६. कर्ज वाटप :-

नागरी सहकारी बँका उत्पादक व उपभोग्य अशा अनेक कारणासाठी, व्यापारी, व्यावसायिक, उत्पादक, सामान्य नागरिकांना कर्जपुरवठा करीत असल्याने त्यांच्या कर्ज पुरवठ्यातही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. सन २०१४ या काळात २,००,३५२ कोटी रुपयांवरून ३,०३,०१८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढल्या.

□ नागरी सहकारी बँकेच्या समस्या/दोष :-

भारतातील नागरी सहकारी बँकेमध्ये पुढीलप्रमाणे दोष/समस्या दिसून येतात.

१. व्यवस्थापकी समस्या :-

नागरी सहकारी बँकांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व व्यवस्थापन करण्यासाठी कार्यक्षम

व्यवस्थापकांची गरज असते. परंतु अशा व्यक्तींचा अभाव असल्याने या बँका कार्यक्षमपणे कार्य करू शकत नाहीत.

२. अयोग्य गुंतवणूकविषयक धोरण :-

नागरी सहकारी बँकांना १ मार्च १९६६ पासून बँकिंग नियमन कायदा लागू केल्याने रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे गुंतवणूक नियमही लागू ठरतात. मात्र काही नागरी बँका या विषयाचे पालन करीत नाहीत व परिणामी त्यांची धोकादायक गुंतवणूक वाढून बँका अडचणीत येत आहेत. अनेक बँका गुंतवणूकीचे मुल्य कमी झाल्यामुळे अडचणीत आलेल्या आहेत.

३. गैरव्यवहार :-

नागरी सहकारी बँकांचे वेळेवर ऑडिट होत नाही. त्यामुळे अनेक गैरव्यवहार होण्याची शक्यता असते. या बँकांच्या प्रशासनावर ठराविक सभासदांचे वर्चस्व असते. त्यामुळे हे सभासद आपल्या मित्रांना व नातेवाईकांनाच कर्ज मंजूर करतात. त्यामुळे बँकांच्या व्यवहारात गैरव्यवहार होतो.

४. ठेवी विम्याकडे दुर्लक्ष :-

ठेवी विमा व पतहमी मंडळाच्या अनुभवानुसार नागरी सहकारी बँका आपल्याकडील ठेवीवरील ठेव विम्याचा हप्ता भरण्यास सतत टाळाटाळ करत असतात तसेच वेळेवर हप्ते भरत नसल्यामुळे ठेवी मिळण्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत.

५. निधीची कमतरता :-

नागरी सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र मर्यादीत असते. त्यांचे व्यवहारही कमी असतात. ठेवीचे प्रमाणही फार कमी असते. नफाही कमी असतो, त्यामुळे बँकांच्या व्यवहारात गैरव्यवहार होतो.

६. शिखर बँकेचा अभाव :-

नागरी सहकारी बँकांची स्वतंत्र अशी शिखर बँक नाही, शिवाय राज्य सहकारी बँकाही त्यांना सभासदत्व देत नसल्याने शिखर बँकेच्या निधीविषयक मदतीचा लाभ त्यांना मिळत नाही व प्रभावी नियंत्रणही राहत नाही.

७. बँकांशी स्पर्धा :-

१९९१ नंतर देशात बँकींग क्षेत्राचा विकास मोठ्या प्रमाणात होत आहे. राष्ट्रीयकृत बँका, व्यापारी बँका, खाजगी बँका, परराष्ट्रीय बँका इत्यादी बँकांशी या बँकेला स्पर्धा करावी लागत आहे. परंतु या

बँकांशी तुलना करता नागरी सहकारी बँका आर्थिकदृष्ट्या कमी सक्षम असल्यामुळे स्पर्धेचा प्रतिकूल परिणाम या बँकांवर होत आहे.

८. अप्रशिक्षित कर्मचारी :-

नागरी सहकारी बँकेतील बहुतांशी कर्मचारी वर्ग गुणवत्ता निकषावर निवडलेला दिसत नाही तर राजकीय लागेबांधे असणाऱ्या व्यक्तींकडून जवळच्या व्यक्तींनाच नेमणूक दिल्या जात असल्याने अनेक कर्मचारी सहकारी बँकींग व्यवसायाबाबत अप्रशिक्षित आहेत.

९. विषम विकास :-

भारतात नागरी सहकारी बँकांचा असमतोल विकास झालेला दिसून येतो. महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश या राज्यात नागरी सहकारी बँकांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे. पण इतर राज्यांमध्ये या बँकांचा फारसा विकास झालेला नाही. अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, सिक्कीम, अंदमान-निकोबार, लक्षद्वीप, दादरा नगरहवेली या ठिकाणी एकही नागरी सहकारी बँक नाही.

१०. दुहेरी नियंत्रण :-

नागरी सहकारी बँकांवर भारतीय रिझर्व्ह बँक व सहकार खाते यांचे दुहेरी नियंत्रण असल्याने नियंत्रण विषयक नियमन एकसूत्रता नसल्याने या बँकेचे प्रभावी नियंत्रण होत नाही. त्यामुळे अनेक बँकांमध्ये गैरव्यवहार घडत आहेत. कांही बँका बुडीत निघत आहेत. दुहेरी नियंत्रणाचा फायदा मिळविण्याऐवजी त्याचे तोटेच अधिक दिसत आहेत.

११. अधिक व्याजदर :-

राष्ट्रीयकृत बँका व इतर प्रकारच्या बँकांच्या तुलनेने या बँकांचे व्याजदर जास्त असल्यामुळे उद्योगांना या बँकांकडून कर्ज घेणे परवडत नाही.

१२. थकबाकीचे वाढते प्रमाण :-

नागरी सहकारी बँकांना थकबाकीच्या समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे. या बँका कर्ज देताना पुरेशी काळजी घेत नाहीत. संचालकांच्या प्रभावामुळे कर्जवसुलीच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. कर्जाच्या वसुलीसाठी परिणामकारक यंत्रणा राबविली जात नाही, त्यामुळे थकबाकीच्या प्रमाणात सातत्याने वाढ होताना दिसते.

□ **नागरी सहकारी बँकेतील समस्या/दोष दूर करण्यासाठी उपाय योजना :-**

नागरी सहकारी बँकेतील दोष दूर करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे उपाय योजना करता येईल.

१. उत्पादक स्वरूपाची कार्ये :-

नागरी सहकारी बँकांनी अनुत्पादक कर्जे देण्याचे टाळावे, त्यांना उत्पादक स्वरूपाची कर्जे देण्यावर भर द्यावा, त्यामुळे कर्जाची परतफेड होईल व थकबाकी कमी होण्यास मदत होईल.

२. ठेवी वाढविण्यासाठी प्रयत्न :-

या बँकांनी आपल्या ठेवीमध्ये वाढ करण्यासाठी ठेवीच्या आकर्षक योजना राबवाव्यात. सभासद, बिगर सभासदाकडून अधिकाधिक ठेवी कशा वाढतील इकडे लक्ष द्यावे. ठेवीमुळे भांडवलात वाढ होऊन अधिकाधिक गरजा भागविणे शक्य होईल.

३. सरकारी सहाय्य :-

नागरी सहकारी बँकांच्या सुरुवातीच्या काळात सरकारने भांडवल पुरवठा करावा त्यामुळे बँकांची आर्थिक परिस्थिती भक्कम होईल.

४. मागास भागातील बँकांच्या विकासाचा चालना :-

भारतात नागरी सहकारी बँकांचा विकास काही राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात तर काही राज्यांमध्ये या बँकांचा म्हणावा तसा विकास झाला नाही. असा विकास न झालेल्या राज्यांमध्ये बँकांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

५. कार्यक्षम कर्जवसुली :-

या बँकांनी थकबाकीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कर्जाची कार्यक्षमतेने वसुली केली पाहिजे. कर्ज देतानाच योग्य व्यक्तीला योग्य कारणासाठी कर्ज द्यावे. कर्जाच्या परतफेडीकडे सातत्याने लक्ष द्यावे, त्यामुळे कर्जाची वसुली होण्यास मदत होईल.

६. आधुनिक बँकींग सुविधा :-

नागरी सहकारी संस्थांनी बदललेल्या जागतिक स्पर्धेत टिकून स्वतःचा व्यवसाय वाढविण्यासाठी आधुनिक बँकींग प्रणालीचा स्विकार करावा. जेणेकरून ग्राहकांना अधिकाधिक आकर्षक सेवा दिल्याने ग्राहक आकर्षित होऊन बँकांची उलाढाल वाढण्यास मदत होईल.

७. कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण :-

अलिकडे बँकींग व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. बँकींग व्यवसायातील नवीन बदल, नवीन तंत्रज्ञान, नवीन आव्हाने यांची कर्मचारी वर्गास माहिती व्हावी यासाठी कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

८. कर्ज देताना काळजी :-

नागरी सहकारी बँकांनी कर्ज मंजूर करताना आवश्यक कागदपत्रांची योग्य छाननी करावी. पुरेसे तारण स्विकारावे. अयोग्य व अपात्र व्यक्तींना कर्जे देण्याचे टाळावे.

९. भाग भांडवलात वाढ :-

नागरी सहकारी बँकांनी मोठ्या प्रमाणात भाग भांडवलात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी बँकांच्या व्यावसायिक गरजांचा व बदलत्या बाजार व्यवस्थेचा विचार करता त्यांच्याकडील भागभांडवल अपुरे आहे. त्यासाठी नागरी सहकारी बँकांनी आपल्या सभासद संख्येत वाढ करून भाग भांडवलात वाढ घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

१०. व्याजदरात घट :-

नागरी सहकारी बँकांकडील ठेवींवरील व्याजदर अधिक असल्याने मोठ्या प्रमाणात ठेवी गोळा होतात, परंतु त्यामुळे कर्जावरही व्याजदर अधिक आकारावे लागते. परिणाम या बँकांकडून कर्ज घेणाऱ्यांची संख्या कमी राहते. हे प्रमाण वाढविण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांनी आपले कर्जांवरील व्याजदर कमी करावेत.

११. बँकांचे विलीनीकरण :-

जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी काही नागरी बँकांनी एकमेकांत विलीन व्हावी त्यामुळे भांडवलातील सबलतेवर इतर बँकांबरोबर स्पर्धा करून ग्राहकांना अद्ययावत सेवा देतील व स्वतःच्या नफ्यात वाढ करता येईल.

□ सारांश :-

नागरी भागातील मध्यमवर्गीय व गरीब कामगारांच्या आर्थिक हिताचे रक्षण करण्यासाठी त्यांना सावकारांच्या पाशातून मुक्त करण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांची स्थापना करण्यात आली. नागरी भागातील लोकांना बचतीची सवय लावणे व त्यांच्या कर्जविषयक गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य नागरी

सहकारी बँका करीत असतात. सन १८८९ मध्ये बडोदा संस्थांमध्ये पहिली नागरी सहकारी बँक अस्तित्वात आली. त्यानंतर विविध तज्ज्ञ समितीच्या शिफारशीमुळे भारतात नागरी सहकारी बँकांची संख्या वाढत गेली. सन २०१९ मध्ये भारतात नागरी सहकारी बँकांची संख्या १५४४ पर्यंत वाढली. नागरी भागात राहणाऱ्या लहान व्यावसायिक, व्यापारी, पगारी नोकरदार, किरकोळ दुकानदार यांना नागरी सहकारी बँकेचे सभासदत्व दिले जाते. नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र नागरी भागापुरतेच मर्यादित असते. या बँकेचे व्यवस्थापन संचालकामार्फत लोकशाही पद्धतीने चालते. नागरी सहकारी बँका दुर्बल घटकांना उत्पादक कारणासाठी कर्ज देतात. सभासदांना बचतीची सवय लावतात. सभासदांना बँकींग व्यवसायाची माहिती देतात, स्वयंरोजगारासाठी कर्जपुरवठा करून सभासदांचा आर्थिक विकास घडवून आणतात. भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या प्रगतीचा आढावा घेतल्यास या बँकांचे भागभांडवल, राखीव निधी, ठेवी, गुंतवणूकीचे प्रमाण, कर्जवाटप यामध्ये सातत्याने वाढ होताना दिसून येते. या बँकांची आर्थिक प्रगती होत असताना काही दोषही आहेत. या दोषांवर/मर्यादांवर योग्य उपाय योजना केल्यास नागरी भागातील दुर्बल घटकांसाठी या बँका जीवनदायनी ठरू शकतात.

□ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

☆ अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. नागरी सहकारी बँकांची संकल्पना मधून भारतात आली.
अ) अमेरिका ब) जर्मनी क) स्वित्झर्लंड ड) कॅनडा.
२. भारतातील पहिली नागरी सहकारी बँक साली स्थापन झाली.
अ) १९११ ब) १९१९ क) १८८९ ड) १९९९.
३. नागरी सहकारी बँकेतील संचालकांची नियुक्ती वर्षासाठी असते.
अ) ५ ब) ३ क) ७ ड) ९.
४. पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था हे संघटन आहे.
अ) सक्तीचे ब) ऐच्छिक क) साम्यवादी ड) भांडवलशाही.
५. रिझर्व्ह बँकेने १९६८ साली यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकार बँकांमार्फत औद्योगिक पतपुरवठा कार्यकारी गट नियुक्त केला होता.
अ) ए. डी. गोरवाला ब) मॅकलेगन
क) रफायझन ड) डमरी.

☆ ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र किती असते?
२. नागरी सहकारी बँकांचे सभासद कोण असतात?
३. नागरी सहकारी बँकेचा अर्थ सांगा.
४. कोणत्या समितीच्या शिफारशीमुळे नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थेच्या विकासाला चालना मिळाली?
५. नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन कोणामार्फत चालते?
६. नागरी सहकारी बँका भांडवलाची उभारणी कशी करतात?
७. सर्वसाधारण नागरी सहकारी बँकांचा अर्थ सांगा.
८. पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था म्हणजे काय?
९. काटकसर पतसंस्थेचा अर्थ विशद करा.
१०. नागरी सहकारी बँकेची दोन कार्ये सांगा.
११. नागरी सहकारी बँकेचे महत्त्व सांगा.
१२. नागरी सहकारी बँकेचे दोन दोष सांगा.
१३. नागरी सहकारी बँकांतील दोष दूर करण्यासाठी दोन उपाय सांगा.

१.३ सारांश

शेती क्षेत्राला सवलतीच्या दराने पतपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. सहकाराच्या तत्वावर एकत्र येऊन अशा संस्थांची स्थापना केली जाते. सभासदांना कर्ज देणे, खते, बियाणे यांच्या खरेदीसाठी भांडवल पुरविणे, सभासदांच्या बचतीस प्रोत्साहन देणे, यासारखी कार्ये या संस्था करतात. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने गाव व तालुका पातळीवर कार्य करतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने या संस्थांना आधिकाधिक उत्तेजन दिले आहे. ग्रामीण भागातील सावकारांचे महत्त्व कमी करणे, शेती व ग्रामीण विकासाला वित्तपुरवठा करतो, शेतकऱ्यांचे शोषण थांबविणे, ग्रामीण जनतेला बचतीस प्रोत्साहित करणे इत्यादी दृष्टीकोनातून या संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

संपूर्ण जिल्ह्याची प्रमुख अर्थवाहिनी म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा संघ म्हणून ही बँक कार्य करते.

जिल्ह्यातील सहकार चळवळीचा विकास प्रामुख्याने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेवर अवलंबून असतो. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्था या बँकेचे सभासद असतात. या बँकेचे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते. एक जिल्हा, एक बँक या तत्त्वामुळे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संख्या ३६३ इतकी झाली आहे. दोषपूर्ण कर्ज व्यवहार, कर्जाचे विषम वाटप, नियोजनाचा अभाव, भांडवलाची कमतरता, पक्षपातीपणा व राजकारण, कार्यक्षम व्यवस्थापन यासारखे दोष जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत दिसून येतात. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने ठेवी आकर्षित केल्यास, कर्ज वापरावर लक्ष दिल्यास, प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाची भरती केल्यास, योग्य गुंतवणूक धोरण स्विकारल्यास, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका अधिक कार्यक्षमतेने कार्यरत राहून जिल्ह्यांचा सर्वांगीण विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात.

राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास आणि विस्तार घडवून आणण्यामध्ये राज्य सहकारी बँकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. राज्यातील सहकारी बँकांची बँक म्हणून कार्य करते, त्यांना भांडवल उपलब्ध करून देऊन सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करण्याचे कार्य राज्य सहकारी बँका करतात. राज्य सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन संचालकामार्फत लोकशाही पद्धतीने चालविले जाते. राज्य सहकारी बँकांची प्रगती पाहिल्यास या बँकांची संख्या भागभांडवल, राखीव निधी, आर्थिक उलाढाल यामध्ये लक्षणीय स्वरूपात वाढ झालेली दिसून येते. राज्यातील सहकार चळवळीचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याकडे राज्य सहकारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते.

नागरी भागातील मध्यमवर्गीय व गरीब कामगारांच्या आर्थिक हिताचे रक्षण करण्यासाठी त्यांना सावकारांच्या पाशातून मुक्त करण्यासाठी नागरी सहकारी बँकेची स्थापना करण्यात आली. नागरी भागातील लोकांना बचतीची सवय लावणे व त्यांच्या कर्जविषयक गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य नागरी सहकारी बँका करीत असतात. सन १८८९ मध्ये बडोदा संस्थानमध्ये पहिली नागरी सहकारी बँक अस्तित्वात आली. त्यानंतर विविध तज्ज्ञ समितीच्या शिफारशीमुळे भारतात नागरी सहकारी बँकांची संख्या वाढत जाऊन सन २०१९ मध्ये १५४४ इतकी झाली. नागरी भागात राहणाऱ्या लहान व्यावसायिक, व्यापारी, पगारी नोकरदार, किरकोळ दुकानदार यांना नागरी सहकारी बँकेचे सभासदत्व दिले जाते. नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र नागरी भागापुरतेच मर्यादित असते. या बँकेचे व्यवस्थापन संचालकामार्फत लोकशाही पद्धतीने चालते. नागरी सहकारी बँका दुर्बल घटकांना उत्पादक कारणासाठी कर्जे देतात. सभासदांना बचतीची सवय लावतात. सभासदांना बँकींग व्यवसायाची माहिती देतात. स्वयंरोजगारासाठी कर्जपुरवठा करून सभासदांचा आर्थिक विकास घडवून आणतात. भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या भागभांडवल, राखीव निधी, ठेवी, गुंतवणूक, कर्जपुरवठा यांच्यामध्ये सातत्याने वाढ होताना दिसून येते. नागरी सहकारी बँकांच्या कार्यपद्धतीत काही दोष असले तरी त्या दोषावर योग्य उपाय योजना केल्यास नागरी भागातील दुर्बल घटकांसाठी या बँका जीवनदायनी ठरू शकतात.

१.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. सहकारी पतपुरवठा संस्था : समाजातील दुर्बल घटकांना एकत्र घेऊन आपल्याला कर्जपुरवठा व्हावा. आपले आर्थिक व्यवहार पूर्ण करता यावेत या उद्देशाने स्थापन केलेल्या संस्थांना सहकारी पतपुरवठा संस्था असे म्हणतात.
२. शिखर बँक : बँकांची सर्वोच्च बँक.
३. भू-विकास बँक : शेतकऱ्यांना शेतीत मूलभूत सुधारणा करण्यासाठी दीर्घकालीन कर्ज पुरवठा करणाऱ्या बँका.
४. भाग भांडवल : सहकारी संस्था स्थापनेच्यावेळी अनेक लोक एकत्र येऊन भांडवल गोळा करतात व संस्था सुरू करतात. प्रत्येकांच्या हिश्याला भाग भांडवल असे म्हटले जाते.
५. वसूल भाग भांडवल : विक्री केलेल्या एकूण भाग भांडवलापैकी प्रत्यक्षात वसूल केलेली भांडवलाची रक्कम.
६. राखीव निधी : नफ्यातून बाजूला ठेवला जाणारा निधी.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

- अ) १. ब) १९०४.
२. क) राज्य सहकारी बँक.
३. क) गाव व तालुकापातळीवर.
४. अ) लोकशाही.
५. क) ग्रामीण.
६. अ) अल्प व मध्यम कालीन.
७. ड) सचिव.
८. ड) कमी-अधिक होत.
- ब) १. १८९५ मध्ये तात्कालीन मद्रास प्रांताच्या शासनाने कृषी बँक सुरू करण्यासाठी सर फेड्रीक निकोलसन समिती नियुक्त करण्यात आली.

२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका जिल्हा पातळीवर कार्य करतात.
३. सहकारी दीर्घकालीन कर्जपुरवठा रचना किती तीन स्तरीय आहे?
४. शेती पतपुरवठा स्थापनेसाठी किमान १० सभासदांची आवश्यकता असते.
५. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था भांडवल पुढील मार्गांनी उभारला जातो.
(१) सभासदाकडून प्रवेश फी स्विकारून, (२) पतपुरवठा संस्थेच्या भागांची विक्री करून,
(३) सभासदाकडून ठेवीस्विकारून, (४) राखीव निधी, (५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून मिळणाऱ्या कर्जाचा समावेश यामध्ये केला जातो.
६. प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थेचे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

- अ) १. ब) जिल्हा.
२. अ) शुध्द.
३. अ) मिश्र.
४. ब) १९१२.
५. क) लोकशाही.
६. क) ३६३.
७. क) वाढत.
८. क) दिले जात नाही.
९. क) प्राथमिक शेती सह.पतपुरवठा संस्था.
१०. अ) घटत.
- ब) १. भारतात सर्वप्रथम उत्तर प्रदेशात पहिली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक स्थापन झाली.
२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक.
३. “जी विशिष्ट जिल्ह्यात स्थापन झालेली असते, जी बँक आपल्या जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना आपल्या भांडवलाच्या कुवतीनुसार कर्ज देते आणि सहकारी कायद्याच्या व बँकींग कायद्याच्या चौकटीत राहून इतरबँकिंगचा व्यवहार करते.”

४. सन १९१२ च्या सहकारी कायद्याने.
५. भाग भांडवल, राज्य सहकारी बँकांचे कर्ज, ठेवी व स्वतःचा राखीव निधी.
६. एक पर्यवेक्षक.
७. एका जिल्ह्यापुरते मर्यादित.
८. अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा.
९. ३६३.
१०. १४२९३.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

- अ) १. ब) शिखर.
२. क) राज्य सहकारी.
३. क) ३२.
४. क) मुंबई.
५. अ) अनुसूचित बँकेचा.
६. क) ५ वर्ष.
७. क) १२१९.
- ब) १. राज्य सहकारी बँकांना शिखर बँक या नावांनी संबोधले जाते.
२. भारतातील पहिली राज्य सहकारी बँक म्हणून मुंबई सेंट्रल को-ऑपरेटीव्ह बँकेस ओळखले जाते.
३. राज्य सहकारी बँके म्हणजे राज्यातील सहकारी चळवळीला अर्थपुरवठा करणारी राज्यातील सर्वोच्च सहकारी बँक होय.
४. राज्य सहकारी बँका भाग विक्री, राखीव निधी, ठेवी, कर्जे, कर्जरोखे विक्री इत्यादीच्या माध्यमातून भांडवल उभारणी करतात.
५. राज्य सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र एका राज्यापुरते मर्यादित असते.

☆ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

अ) १. ब) जर्मनी.

२. क) १८८९.

३. अ) ५.

४. ब) ऐच्छिक.

५. ड) डमरी.

ब) १. नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र नागरी भागापुरते मर्यादित असते.

२. नागरी भागात राहणारे दुर्बल व मध्यमवर्गीय घटक नागरी सहकारी बँकेचे सभासद असतात.

३. नागरी भागात नागरिकांना विविध बँकींग सेवा सुविधा देण्यासाठी स्थापन झालेल्या बँकेला नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात.

४. १९१५ च्या मॅकलेगन समितीच्या शिफारशीमुळे नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या विकासाला चालना मिळाली.

५. नागरी सहकारी बँकेचे व्यवस्थापन संचालकांमार्फत चालविले जाते.

६. नागरी सहकारी बँका भांडवलाची उभारणी भागांची विक्री करून, राखीव निधी, ठेवी इत्यादींच्या माध्यमातून करतात.

७. नागरी व अर्धनागरी भागात विविध बँकींग सोयी-सुविधा देण्याच्या उद्देशाने स्थापन झालेल्या बँकांना सर्वसाधारण नागरी सहकारी बँक असे म्हणतात.

८. एकाच आस्थापनेत काम करणाऱ्या पगारदारांनी सहकार तत्त्वावर स्थापन केलेली सहकारी पतसंस्था म्हणजे पगारदार नोकरांची सहकारी पतसंस्था होय.

९. नागरी किंवा अर्धनागरी परिसरातील मर्यादित उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन सहकारी तत्त्वावर स्थापन केलेली पतसंस्था म्हणजे काटकसर पतसंस्था होय.

१०. अ) ठेवी स्विकारणे व २) कर्ज देणे.

११. अ) नागरी भागातील लोकांना स्वावलंबी बनविण्यात मोलाची मदत. ब) नागरी भागातील लोकांच्या आर्थिक विकास होण्यास मदत.

१२. अ) व्यवस्थापकीय समस्या,
ब) अयोग्य गंतवणूक धोरण.
१३. अ) उत्पादक स्वरूपाच्या कर्जाचे वाटप.
ब) ठेवी वाढविण्यासाठी प्रयत्न आवश्यक.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न सोडवा/लिहा.

१. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे महत्त्व विशद करा.
२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची समस्या स्पष्ट करा.
३. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची कार्ये, महत्त्व विशद करा.
४. राज्य सहकारी बँकांची कार्ये सांगून समस्या विशद करा.
५. नागरी सहकारी बँकांची कार्ये सांगून समस्या विशद करा.

☆ ब) थोडक्यात टिपा लिहा.

१. सहकारी पतपुरवठा संस्थांची रचना.
२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची कार्ये.
३. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची समस्या.
४. राज्य सहकारी बँकांची कार्ये.
५. नागरी सहकारी बँका.
६. नागरी सहकारी बँकांचे प्रकार.

१.७ संदर्भ सूची

१. **Bedi R. D.** (2001) : *"Theory, History and Practice of Co-operation"*, Loyal Books Depot. Meerat.
२. **Madan G. R.** (2007) : *"Co-operative Movement in India"*, Mittal Publication, Delhi.

୩. **Hajala T. N.** (2002) : *"Co-operation, Principles, Problems and Practice"*, Konark Publishers Pvt. Ltd.,
୪. **Richard C. William** (2012) : *"The Co-operative movement Globalisation from Below"*, Ashgate Publishing Ltd., Hamshire, England.
୫. **Tyagi R. B.** (1968) : *"Recent Trends in the Co-operative movement in India"*, Asia Publishing House, Bombay.
୬. www.rbi.crpi.in
୭. www.nabard.org
୮. www.nafscob.org

☆☆☆

भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्था
(Co-operative Marketing Societies in India)

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्था

२.२.१.१ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे उद्देश

२.२.१.२ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची गरज

२.२.१.३ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे महत्त्व

२.२.१.४ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना

२.२.१.५ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची कार्ये

२.२.१.६ भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची प्रगती

२.२.१.७ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या दोष/समस्या

२.२.१.८ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांतील दोष/समस्या कमी करण्यासाठी उपाय योजना

२.२.२ राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ

२.२.२.१ नाफेडचे उद्देश

२.२.२.२ नाफेडची कार्ये

२.२.२.३ नाफेडची प्रगती

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

२.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

२.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ वाचनासाठी अधिक पुस्तके/संदर्भ सूची

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासात आपल्याला,

- ☐ भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्था अभ्यासता येतील.
- ☐ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे उद्देश अभ्यासता येतील.
- ☐ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची गरज पाहता येईल.
- ☐ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना अभ्यासता येईल.
- ☐ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची समस्या अभ्यासता येईल.
- ☐ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची समस्या दूर करण्यासाठीच उपाय पाहता येतील.
- ☐ नाफेडचे उद्देश पाहता येतील.
- ☐ नाफेडची कार्ये अभ्यासता येतील.

२.१ प्रास्ताविक

या घटकामध्ये आपण सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचा अभ्यास पाहणार आहोत. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांमध्ये रचना, उद्देश, कार्य, गरज, महत्त्व, समस्या, उपाय या संदर्भात चर्चा करणार आहोत. याबरोबरच या घटकामध्ये नाफेडचे उद्देश व कार्य पध्दती जाणून घेणार आहोत.

२.२ विषय विवेचन

या घटकामध्ये आपण सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची संपूर्ण पार्श्वभूमी, उद्देश, कार्ये, रचना, समस्या व उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करणार आहोत. या संस्थेची संघ संस्था म्हणून ओळखली जाणारी नाफेड संघाची सविस्तर माहिती, कामगिरी पाहणार आहोत.

२.२.१ भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्था

शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या शेतमालाला वाजवी किंमत मिळावी, व्यापारी व व्यावसायिक व

दलालांच्याकडून होणारी पिळवणूक व फसवणूक थांबावीया उद्देशाने भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे. शेतकऱ्यांच्याकडे साठवणूकीच्या सुविधांपासून वाहतूक सुविधा पर्यंतचा विचार करता त्याची कमतरता आहे. शेतमालाला कमी भाव मिळत असल्याने शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. या सर्वातून मार्ग काढण्यासाठी सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे.

□ सहकारी खरेदी-विक्री संस्था : व्याख्या :-

साधारणपणे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सहकारी तत्वावर आधारित करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकारी खरेदी-विक्री संस्था होय. हे जरी खरे असले तरी काही सहकारी तज्ज्ञांनी केलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

१. मागरिट दिग्बी :-

“सहकारी खरेदी-विक्री संस्था म्हणजे अशी व्यवस्था की, ज्यामध्ये उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत खरेदी-विक्री विषयक प्रक्रिया शेतकरी एकत्र येवून पार पाडतात.

२. रिझर्व्ह बँकेने केलेली व्याख्या :-

“खाजगी व्यापाऱ्यांपेक्षा अधिक किफायतशीरपणे शेतमालाची खरेदी-विक्री करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी एकत्र येवून स्थापन केलेली संस्था होय.”

२.२.१.१ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे उद्देश

१. शेतकऱ्यांची सौदाशक्ती वाढविणे.
२. किंमतींचे स्थिरीकरण करणे.
३. शेतमालाची प्रतवारी करणे.
४. विपणन व पतपुरवठा कार्यात सांगड घालणे.
५. ग्रामीण भागात जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणे.
६. शेतमालाला योग्य किंमत मिळवून देणे.
७. शेतमालाची विक्रीव्यवस्था करणे.
८. शेतकऱ्यांना आवश्यक असणाऱ्या शेतीविषयक सुविधा पुरविणे.

९. शेतमालविक्रीतील मध्यस्थांना आळा घालणे.
१०. शेतमालाचे संग्रहण, साठा, वाहतूक करणे.
११. शेतकऱ्यांना स्वावलंबन व काटकसरीची सवय लावणे.
१२. सभासदांना कर्जाचा पुरवठा करणे.
१३. दर्जेदार उत्पादनासाठी सभासद शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देणे.
१४. शेतमालावर प्रक्रिया करणे.
१५. धान्यवसुली कार्यात सरकारच्या वतीने शेतकऱ्यांकडून शेतमालाची वसुली करणे.

२.२.१.२ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची गरज

१. साठवणुकीच्या सोयी.
२. सौदाशक्तीच्या क्षमतेत वाढ.
३. शेतकऱ्यांची फसवणूक थांबविणे.
४. मध्यस्थांचा शेवट.
५. विपणन खर्चात बचत.
६. इतर सहकारी संस्थांशी संपर्क.

१. साठवणुकीच्या सोयी :-

भारतीय शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला असल्याने शेतमालाची साठवणूक करण्यासाठी त्याच्याकडे पुरेशी सुविधा उपलब्ध नसते. त्यामुळे तो शेतकरी उत्पादित केलेला शेतमाल लगेच बाजारात विकत असतो. त्याचा परिणाम असा होतो की, मागणी-पुरवठ्याच्या अनुषंगाने विचार करता मागणीच्या मानाने पुरवठा वाढतो. मागणीपेक्षा पुरवठा वाढल्याने त्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण होते, ही बाब लक्षात घेता खरेदी-विक्री संस्थांच्या माध्यमातून साठवणुकीच्या सुविधा उपलब्ध केल्या जावून मागणीनुसार पुरवठा करता येतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य किंमत मिळण्यास मदत होऊ शकते. तेव्हा सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची आवश्यकता किंवा गरज आहे.

२. सौदाशक्तीच्या क्षमतेत वाढ :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांची सौदाशक्ती वाढण्यास मदत होते.

त्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळते. थोडक्यात सहकारी खरेदी-विक्री संस्था ह्या शेतकऱ्यांचे ऐच्छिक संघटन असल्याने त्यांची सौदाशक्ती वाढण्यास मदत होत असते आणि त्यासाठी सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची गरज आहे.

३. शेतकऱ्यांची फसवणूक थांबविणे :-

विपणनाच्या कार्यात मध्यस्थ किंवा दलाल यांच्याकडून शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात फसवणूक होत असते. ती फसवणूक प्रामुख्याने खोटी वजने, मापे, कमी किंमत, देण्या अशा अनेक पद्धतीने ते फसवणूक करतात. ही होणारी फसवणूक थांबविण्यासाठी म्हणजेच शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळवून देण्यासाठी सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची गरज आहे.

४. मध्यस्थांचा शेवट :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था स्थापन झाल्यास या कार्यातील दलाल किंवा मध्यस्थ यांना आळा बसण्यास मदत होते. त्याचा फायदा शेतकऱ्यांची व ग्राहक वर्ग या दोन्ही वर्गांचा फायदा होण्यास मदत होते. म्हणजेच उत्पादकापासून, उपभोक्त्यापर्यंत शेतमालावर प्रक्रिया करण्याचे काम या संस्थेकडून केले जात असल्याने मधला गाळा कमी होऊन दोन्ही घटकाचे हित होण्यास मदत होते.

५. विपणन खर्चात बचत :-

शेतमालाचे एकत्रीकरण करणे, प्रतवारी करणे, साठवणूक करणे, वाहतूक करणे अशी सर्व कार्ये सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेमार्फत मोठ्या प्रमाणावर केली जात असल्याने विपणन खर्चात बचत होऊन नफ्याचे प्रमाण वाढण्यास मदत होते.

६. इतर सहकारी संस्थांशी संपर्क :-

सहकारांतर्गत सहकार ह्या तत्वानुसार प्रत्येक संस्था कार्य करीत असते. त्याचा फायदा शेतकरी वर्गाला होतो. समजा शेतकऱ्याने खरेदी-विक्री संस्थेत आपल्या शेतमालाची विक्री केली असल्यास त्याला त्याने पतपुरवठा संस्थेतून घेतलेले कर्ज फेडण्यास मदत होते. म्हणजेच शेतकरी इतर संस्थांशी संपर्क साधू शकतो.

अशा वरील अनेक कारणासाठी सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची अत्यंत गरज आहे.

२.२.१.३ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे महत्त्व

सहकारी विपणन संस्थांचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. शेतमालाला योग्य किंमत मिळते.
 २. सौदाशक्तीत वाढ होते.
 ३. विपणन खर्चात बचत होते.
 ४. आर्थिक पिळवणूक थांबविली जाते.
 ५. किंमतीतील चढ-उतार थांबविणे शक्य होते.
 ६. पतपुरवठ्याच्या सोयी उपलब्ध होतात.
 ७. उत्पादनाचा दर्जा वाढविणे शक्य होते.
 ८. उपभोक्त्यांचा फायदा होतो.
 ९. नफ्याचे योग्य वाटप होते.
 १०. सहकाराची तत्त्वे रुजविली जातात.
 ११. शेतकऱ्यांना सेवासुविधा उपलब्ध होतात.
 १२. बाजारातील अनिष्ट प्रथांना आळा बसतो.
 १३. शेतमालाच्या तारणावर कर्जे मिळतात.
 १४. शेतकऱ्यांची भांडवलाची गरज सोडविली जाते.
 १५. शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन व सल्ला मिळतो.
 १६. शेतकऱ्यांना उत्पादनवाढीसाठी प्रोत्साहन व प्रेरणा मिळते.
 १७. शेतकऱ्यांना आवश्यक शेती साहित्य मिळते.
 १८. ग्राहकांना दर्जेदार वस्तू वाजवी दरात उपलब्ध होतात.
 १९. साठवणुकीच्या सोयी उपलब्ध होतात.
 २०. शेतमालावर प्रक्रिया केल्यामुळे अधिक किंमत मिळण्यास मदत होते.
 २१. शेतमालाला योग्य बाजारपेठ उपलब्ध होते.
- अशा अनेक मुद्यांच्या आधारे सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे महत्त्व सांगता येते.

२.२.१.४ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना

भारतात सहकारी संस्थांची रचना ही संघीय स्वरूपाची आहे. मात्र या संघीय स्वरूपामध्ये देखील

भिन्नता आहे म्हणजे ही संघीय रचना काही राज्यात द्विस्तरीय तर काही राज्यात त्रिस्तरीय आहे. तेव्हा ही संघीय रचना पिरॅमिडप्रमाणे आहे ती आपल्याला पुढीलप्रमाणे दाखविता येईल.

- १) प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था :-
- २) जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघ.
- ३) राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ.
- ४) राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ.

१. प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था :-

प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेचे कार्यक्षेत्र साधारणतः एका तालुक्यापुरते असते. या संस्थेचे सभासद प्रामुख्याने त्या कार्यक्षेत्रात राहणारे शेतकरी व कुटीरोद्योग करणारे कारागिर असतात. या संस्था प्रामुख्याने सभासद शेतकऱ्यांच्या शेतमालाची विक्री करण्यासाठी, तो माल एकत्रित करणे, प्रतवारी करणे, साठा करणे, प्रक्रिया करणे, वाहतूक करणे, विक्री व्यवस्था करण्याचे काम करीत असते. या कार्याबरोबरच सभासद शेतकऱ्याला शेती उत्पादनासाठी कर्जे, अवजारे, बियाणे, हा खतरा असल्यामुळे खते, किटकनाशके यांचा पुरवठा करतात. याशिवाय प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करण्याच्या कार्यही करतात. सरकारचा एजंट म्हणूनदेखील आपली भूमिका पार पाडत असतात. म्हणजेच या संस्था अनेक कार्ये करीत असल्याने त्यांना सेवा सहकारी संस्था म्हणूनही ओळखले जाते.

२. जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघ :-

जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना मध्यवर्ती किंवा केंद्रीय सहकारी संघ या नांवाने देखील ओळखले जाते. या संघाचे कार्य जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या कार्यावर देखरेख ठेवणे, नियंत्रण ठेवणे, मार्गदर्शन करणे याबरोबरच प्राथमिक खरेदी-विक्री संस्थांना आवश्यक असणाऱ्या संधनांचा पुरवठा करण्याचे कार्य करते. जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघाच्या प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था सभासद असतात.

३. राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ :-

शेतमालाचे विपणन करणारी राज्यपातळीवरील सर्वोच्च संघ म्हणून राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघाला ओळखले जाते. राज्यातील केंद्रीय सहकारी खरेदी-विक्री संघ या संघाचे सभासद असतात. या संघाचे कार्य हे एका राज्यापुरते मर्यादित असते. हा संघ प्रामुख्याने शेतकऱ्यासाठी खते, जंतुनाशके, लोखंड व पोलाद, सिमेंट, साखर, रॉकेल अशा वस्तूंचे वितरण करते. हा संघ जिल्हा व प्राथमिक

खरेदी-विक्री संस्थांना कर्ज पुरवठा करतेच. मात्र याबरोबरच राज्यातील केंद्रीय विपणन संस्थांच्या कार्यात सुसूत्रता आणते. सरकारच्या वतीने धान्य वसुलीचे काम हा संघ करित असतो.

४. राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ :-

राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री संघाला 'नाफेड' या नांवाने संबोधले जाते.

सन १९५८ मध्ये देशातील राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघानी पुढाकार घेवून अखिल भारतीय पातळीवर या संघाची स्थापना केली आहे. (National Agricultural Co-operative Marketing Federation-NAFED) देशातील सर्व राज्यपातळीवर कार्य करणारे राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ या संघाचे सभासद आहेत. त्यामुळे या संघाच्या कार्यात सुसूत्रता आणण्याचे काम 'नाफेड'ला करावे लागते. हा संघ अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आपली भूमिका पार पाडतो. या संघाचे म्हणजेच नाफेडचे मुख्य कार्यालय दिल्ली येथे आहे. शाखांचा विचार करता मद्रास, मुंबई व कलकत्ता येथे आहेत.

२.२.१.५ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची कार्ये

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) शेतमालाचे एकत्रीकरण.
- २) शेतीपूरक वस्तूंचे वाटप.
- ३) साठा करणे.
- ४) प्रतवारी व वर्गवारी करणे.
- ५) मालाची बांधणी करणे.
- ६) मालाची वाहतूक करणे.
- ७) प्रक्रिया करणे.
- ८) विक्री व्यवस्था.
- ९) कर्जपुरवठा.
- १०) माहिती संकलन.
- ११) पतपुरवठा व विक्रीची सांगड.
- १२) मालाची निर्यात.

१३) किंमतीवर नियंत्रण.

१४) पैसा गुंतवणे.

१५) धान्य वसुली कार्यात सरकारला मदत.

१६) बाजारातील गैरव्यवहारांना आळा.

सविस्तर विवेचन पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

१. शेतमालाचे एकत्रीकरण :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था ज्या गावामध्ये किंवा तालुक्यामध्ये किंवा ज्या भागात स्थापन झालेल्या असतात, त्या ठिकाणी किंवा त्या तालुक्याच्या आसपास असणाऱ्या सभासद शेतकऱ्यांचा शेतमाल एकत्र करण्याचे काम करतात.

२. शेतीपूरक वस्तूंचे वाटप :-

शेतीचे उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टीकोनातून या संस्था कार्य करत असतात. शेतीचे उत्पादन वाढावे म्हणून शेतीपूरक वस्तूंचा पुरवठा केला जातो. त्यामध्ये बी-बियाणे, खते, अवजारे यांचा समावेश होतो. मात्र या सर्व वस्तू सेवा सहकारी संस्थेमार्फत शेतकऱ्यांना दिल्या जातात.

३. साठा करणे :-

शेतकऱ्याकडे शेतमालाचा साठा करण्यासाठी पुरेशी सोय उपलब्ध असत नाही. तेव्हा शेतकरी आपला शेतमाल लगेच बाजारात विकत असतात. मात्र पुरवठ्याचे प्रमाण वाढल्याने त्यांना योग्य किंमत मिळत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. हे नुकसान टाळण्यासाठी व शेतमालाचा योग्य प्रकारे साठा करण्यासाठी सह. खरेदी-विक्री संस्था कार्य करत असतात.

४. प्रतवारी व वर्गवारी करणे :-

शेतकऱ्यांचा शेतमाल वेगवेगळ्या प्रतीचा, दर्जाचा असतो. तेव्हा सहकारी खरेदी-विक्री संस्था त्यांच्या दर्जानुसार, रंगानुसार, आकारानुसार, वजनानुसार, प्रतीनुसार वर्गवारी करतात. प्रतवारी केल्याने चांगल्या दर्जाच्या शेतमालाला जास्त किंमत मिळते.

५. मालाची बांधणी करणे :-

मालाची वाहतूक निट व्हावी, मालाचा दर्जा टिकून रहावा यासाठी सहकारी खरेदी-विक्री संस्था मालाची बांधणी करतात.

६. मालाची वाहतूक करणे :-

शेतकऱ्यांपासून संस्थेपर्यंत शेतमालाची वाहतूक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेला करावी लागते. याबरोबरच वस्तू ग्राहकापर्यंत पोहोचाव्यात म्हणून मागणीनुसार वेगवेगळ्या विक्री केंद्रांच्या ठिकाणी मालाची वाहतूक करावी लागते.

७. प्रक्रिया करणे :-

शेतकऱ्यांकडील काही शेतमाल अव्यवस्थित नाश होणारा असतो. अशा शेतमालावर प्रक्रिया केली असता तो शेतमाल अधिक काळ टिकून त्या प्रक्रिया केलेल्या मालाला जास्त किंमत मिळते, तेव्हा अशा प्रकारचे कार्यही सहकारी खरेदी-विक्री संस्था करत असतात.

८. विक्री व्यवस्था :-

साठवणूक केलेल्या शेतमालाची विक्री व्यवस्था करण्याचे कार्य करावे लागते. संस्थेमार्फत तसेच ग्राहक भांडारामार्फत शेतमालाची विक्री करत असतात.

९. कर्जपुरवठा :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था सभासद शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या तारणावर कर्जपुरवठा करतात. याबरोबरच सह. पतपुरवठा संस्थांच्या मदतीनेही कर्जपुरवठा करतात.

१०. माहिती संकलन :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था सभासदांना आवश्यक असणारी सर्व माहिती पुरविणारे एक भांडार म्हणूनदेखील आपली भूमिका बजावत असतात. बाजारपेठेची परिस्थिती, आवक, विक्री अशा अनेक बाबतीत माहिती पुरवण्यासाठी माहितीचे संकलन करण्याचे काम करतात.

११. पतपुरवठा व विक्रीची सांगड :-

सहकारांतर्गत सहकार या तत्त्वानुसार सहकारी खरेदी-विक्री संस्था पतपुरवठा व विक्रीची सांगड घालण्याचे कार्य करतात. म्हणजेच शेतकऱ्यांनी शेतीसाठी सहकारी पतपुरवठा संस्थेकडून कर्ज घेतल्यास त्याची परतफेड शेतमालाची विक्रीतून करून घेण्याचे काम सहकारी विपणन संस्था करतात.

१२. मालाची निर्यात :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था शेतमालाची निर्यात करण्याचे काम करतात. या निर्यातीमुळे सभासद शेतकऱ्यांच्या मालाला चांगली किंमत मिळाल्याने शेतकऱ्यांचा फायदा होतो.

१३. किंमतीवर नियंत्रण :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था शेतमालाचे एकत्रीकरण करून साठा करत ठेवतात. बाजारपेठेतील मागणीनुसार मालाचा पुरवठा या संस्थेतून केला जातो, त्यामुळे किंमती नियंत्रित राहण्यास मदत होते.

१४. पैसा गुंतवणे :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेमार्फत पैशाची गुंतवणूक केली जाते. पैशाची गुंतवणूक केली जाते म्हणजे सभासद शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या किंमतीपोटी जादा पैसे दिले जातात. कारण शेतमालाची खरेदी-विक्री पूर्ण होण्यामध्ये बराच कालावधी जातो. तेव्हा या मधल्या काळात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना आपला पैसा गुंतवून ठेवतात. शेतमालाच्या विक्रीनंतर उरलेली रक्कम दिली जाते.

१५. धान्य वसुली कार्यात सरकारला मदत :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था सरकारच्या वतीने धान्य वसुली करण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य करतात.

१६. बाजारातील गैरव्यवहारांना आळा :-

बाजारामध्ये अनेक गैरव्यवहार व अनिष्ट प्रथा असतात. सहकारी खरेदी-विक्री संस्था सभासदांची सौदाशक्ती वाढविण्याचे कार्य करत असल्याने गैरव्यवहारांना पायबंद बसण्यास मदत होते.

२.२.१.६ भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची प्रगती

भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची स्थापना व प्रगती यांच्यापाठीमागे एक शेतीच्या उत्पादकतेच्या दृष्टीकोनातून केलेल्या विचारांची प्रचिती येते. म्हणजेच भारतात प्रथम सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची स्थापनाही मुंबई प्रांतातील हुबळी या ठिकाणी झाली. १९१५ हे या संस्थेच्या स्थापनेचे वर्ष होते. ही संस्था स्थापन करण्याचा हेतू हा शेतकी खात्याकडून मिळालेल्या कापसाच्या बियाणांची विक्री करणे, या बियाणाच्या विक्रीतून उत्पादित केलेल्या कापसाची विक्री करणे हा होता. १९४२-४३ सालचा विचार करता सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची संख्या १४२ होती.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेच्या रचनेमध्ये प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था ह्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात. १९८१ सालामध्ये प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची संख्या ४००० इतकी होती, तर केंद्रीय व राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचा विचार करतो ती संख्या अनुक्रमे ३०० व ३१ इतकी होती. याच कालखंडात या संस्थांनी केलेली उलाढाल ही २७०० कोटी रुपयांची होती, त्यामध्ये वाढ होऊन ती उलाढाल १९९४-९५ मध्ये ९५०० कोटी रुपयांवर पोहोचली.

२.२.१.७ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या दोष/समस्या

भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची प्रगती किंवा विकास झाला, मात्र हा झालेला विकास मंद गतीने झाला. तेव्हा तो विकास मंदगतीने होण्यामागे कोणते कारणे किंवा समस्या आहेत याचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. अपुरे भांडवल :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना शेतमाल विकत घेणे, प्रक्रिया करणे, साठवणूक करणे, या कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची गरज असते. याबरोबरच शेतकऱ्यांना शेतमालावर उचल घ्यावी लागते. सह. खरेदी-विक्री संस्था हे सर्व कार्य करण्यासाठी भागांच्या विक्रीद्वारे भांडवलाची उभारणी करत असतात. मात्र ते भांडवल अपुरे पडते. त्यामुळे संस्थेच्या कार्यावर मर्यादा पडून नफा घटतो.

२. पतपुरवठा संस्थांशी स्पर्धा :-

आधुनिक काळाचा विचार करता सहकारांतर्गत सहकार या पद्धतीने कार्य कमी होत असल्याचे चित्र दिसते. सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करत असल्याने सह. खरेदी-विक्री संस्थांना स्पर्धक निर्माण झाला आहे. याबरोबरच शेतकऱ्यांचा सहकारी पतपुरवठा संस्थांशी असलेले नाते घनिष्ठ असते, त्यामुळे त्यांचा व्यवहार तेथून होतो.

३. सहकारी पतपुरवठा व सहकारी खरेदी-विक्री यांच्यात नाममात्र समन्वय :-

सहकारी चळवळीचा विकास होण्यासाठी सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व सहकारी पतपुरवठा संस्था यांची सांगड असणे गरजेचे आहे. मात्र ती सांगड असल्याचे दिसून येत नाही. सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीचे कार्य करत असल्याने या दोन्ही संस्थांमध्ये असलेला संबंध फक्त नावापुरताच मर्यादित आहे असे दिसून येते.

४. सभासदांची उदासीनता :-

सभासद शेतकऱ्यांची सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांशी फारशी सलगी असल्याचे दिसून येत नाही. ते आपला शेतमाल दुसऱ्या मार्गांनी विकतात. अशी ही सभासदांची उदासीनता संस्थेच्या विकासाला खीळ घालते.

५. अनियोजित विकास :-

संस्थेच्या विकासासाठी निश्चित अशी योजना आखून त्या पद्धतीने कार्य होणे गरजेचे असते. मात्र सरकारने संस्थेचे क्षेत्र आकार, व्यवहार भांडवलाची मर्यादा, याबाबतीत योजना आखली नाही. नियोजनाचा अभाव असल्याने या संस्थांचा झालेला विकास अनियोजित स्वरूपाचा आहे.

६. अकार्यक्षम व्यवस्थापन :-

सहकारी संस्थेचे भांडवल अपुरे असल्याने तज्ञ, कुशल, अनुभवी व्यक्तीची नेमणूक संस्था करू शकत नाही. त्यातच पुन्हा राजकारणाचा शिरकाव झाल्याने गटबाजीपणाला खतपाणी मिळून सहकारी संस्थेचे व्यवस्थापन अकार्यक्षम होण्यास मदत मिळते. परिणाम विकास मंदावतो.

७. वाहतूक सोयींचा अभाव :-

योग्यवेळी शेतमालाचे संकलन करणे गरजेचे असते. मात्र संस्थेकडे माल एकत्र करण्यासाठी पुरेशी वाहतूक सुविधा उपलब्ध नसल्याने शेतकऱ्यांना आपला माल गावातील व्यापाऱ्यांना विकावा लागतो. शेतकऱ्यांकडील उपलब्ध माल वाहतूक साधनाअभावी संस्थेपर्यंत न पोहचल्याने संस्थेच्या व्यवहारावर मर्यादा पडतात.

८. देखरेख व हिशेबतपासणीचा अभाव :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेमध्ये देखरेख व हिशेब तपासणीसाठी नेमलेले अधिकारी काळजीपूर्वक आपले कार्य करीत नाहीत. याबरोबरच वेळेवर देखील हे कार्य न झाल्याने गैरव्यवहारांना प्रोत्साहन मिळते. त्याचाही परिणाम संस्थेच्या विकासावर होतो.

९. पतपुरवठ्याच्या सोयींचा अभाव :-

DCCB बँका सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना पतपुरवठा तयार करण्यासाठी फारशा उत्सुक असत नाहीत. या संस्थांना उधारीवर व्यवहार करणे अडचणीचे होते. परिणामी विक्रीचे व्यवहार कमी होऊन संस्थेच्या विकासावर परिणाम होतो.

१०. एकसूत्रतेचा अभाव :-

भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना ही संघीय स्वरूपाची आहे. त्यामध्ये प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्था यांच्या कार्यात एकसूत्रता असणे आवश्यक आहे. मात्र ते नसल्याने विकासाची दिशा ठरवितात.

११. प्रक्रिया सोयींचा अभाव :-

शेतमालावर प्रक्रिया केलेली असता शेतमालाला चांगली किंमत मिळू शकते. मात्र सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेकडे भांडवलाचा अभाव असल्याने पुरेशा प्रमाणात प्रक्रियाविषयक सोयी उपलब्ध होऊ शकत नाहीत. परिणामी शेतमालाला चांगली किंमत मिळत नाही.

१२. शासकीय धोरणातील अनिश्चितता :-

सरकारचे सहकारी खरेदी-विक्री विषयाचे धोरण निश्चित स्वरूपाचे असणे गरजेचे आहे. मात्र हे निश्चित नसल्याने संस्थांना आपले कार्य निटनेटकेपणाने पार पाडण्यासाठी अडचणी निर्माण होतात.

१३. अप्रशिक्षित कर्मचारी :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेमध्ये काम करणारा कर्मचारी प्रशिक्षित नसल्याने त्याच्याकडून होणारे काम दर्जेदार होऊ शकत नाही. परिणामी खर्च वाढतो.

१४. गुणात्मक प्रगतीकडे दुर्लक्ष :-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था निश्चित केलेली उद्दिष्ट्ये गाठण्याचा प्रयत्न करतात. त्यातून संख्यात्मक वाढ झाल्याचे दिसते. मात्र गुणात्मक वाढीकडे दुर्लक्ष झाल्याचे चित्रही पुढे येते.

२.२.१.८ सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांतील दोष/समस्या कमी करण्यासाठी उपाय योजना

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेमधील अनेक समस्यांचा विचार करता त्या सोडवून त्यांचा विकास करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आपल्याला पुढील उपाय पाहता येतील.

- १) सहकारी खरेदी-विक्री संस्था बाजारपेठेच्या ठिकाणी स्थापन करणे.
- २) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना सरकारचे एजंट म्हणून कार्य करण्यासाठी पुरेसे खेळते भांडवल देणे.
- ३) विपणन संस्थांनी प्राथमिक पतसंस्थांना सदस्यत्व द्यावे.
- ४) व्यापारी व सावकार यांचे उच्चाटन करावे.
- ५) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना प्रक्रिया व्यवहार वाढविणे आवश्यक आहे.
- ६) ग्राहक भांडारे व प्रक्रिया संस्थांनी अधिक समन्वय साधावा.
- ७) सहकारी विपणन संस्थांनी आपल्या व्यवहारात वाढ करण्यासाठी भागभांडवलात वाढ करावी.
- ८) उधारीवरील व्यवहार कमी करावेत.
- ९) लायक कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करावी.
- १०) शेतमालाचे वर्गीकरण व बांधणीनंतरच त्या मालाची विक्री करावी.

- ११) ग्राहक संस्था व उत्पादक संस्था यांनी सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांशी संबंध ठेवावा.
- १२) सहकारी पतपुरवठा संस्था व सहकारी विपणन संस्था यांच्यात समन्वय साधावा.
- १३) मालाची साठवणूक करण्यासाठी गोदामांची व्यवस्था करावी.
- १४) सहकारी खाती व सार्वजनिक व्यापारी संस्था यांनी सहकारी संस्थांना प्रथमस्थानी मदत करावी.

२.२.२ राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ (National Agricultural Co-operative Marketing Federation - NAFED)

भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना ही संघीय स्वरूपाची आहे. त्यामध्ये काही राज्यात द्विस्तरीय तर काही राज्यात त्रिस्तरीय आहे. तेव्हा या संघीय रचनेतील राष्ट्रीय पातळीवरील महासंघाची स्थापना कशी झाली याचा विचार महत्वाचा आहे. देशातील कृषी मालाला स्थानिक पातळीपासून राज्य पातळीपर्यंत कार्य करणाऱ्या सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या कार्याला देशपातळीवरून एक सदृढ नेतृत्व लाभावे असा विचार पुढे आला. या दृष्टीकोनातून २ ऑक्टोबर १९५८ मध्ये 'राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ' स्थापन करण्यात आला. या संघालाच 'नाफेड' (NAFED) म्हणून ओळखले जाते. या महासंघाचे मुख्य कार्यालय दिल्ली येथे आहे. विभागीय शाखा कार्यालयांची संख्या १७ इतकी आहे.

☆ सभासदत्व :-

नाफेडच्या सभासदत्वाचा विचार करता १) सर्व राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ, २) राष्ट्रीय आणि राज्यपातळीवरील अन्य कृषीमाल विपणन संस्था, ३) कृषिमाल प्रक्रिया संस्था यांना दिले जाते.

☆ भांडवल :-

नाफेडचे अधिकृत भांडवल १०० कोटी रुपयांचे आहे. भांडवलाच्या उभारणीमध्ये RBI, SBI, NCDC यांचा वाटा महत्तम आहे. याबरोबरच राज्य सहकारी विपणन संघ, केंद्रीय विपणन संघ व प्रक्रिया संस्थांचाही समावेश होतो.

☆ व्यवस्थापन :-

नाफेडच्या व्यवस्थापन अन्य सहकारी संस्थांप्रमाणे संचालक मंडळाद्वारे चालविले जाते. नाफेडचे जे सभासद असतात, त्यातून संचालक मंडळ निवडले जाते. या संचालक मंडळात २१ व्यक्तींचा समावेश

असतो. नाफेडने प्रादेशिक समस्या सोडविण्यासाठी समित्या नियुक्त केलेल्या आहेत. म्हणजेच थोडक्यात संचालकामार्फत नाफेडचे व्यवस्थापनाचे कार्य चालते.

२.२.२.१ नाफेडचे उद्देश

- १) राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या कार्यात एकसारखेपणा आणणे.
- २) राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना त्यांच्या विपणन कार्यात साहाय्य करणे.
- ३) शेतमालाची खरेदी-विक्री व प्रक्रिया करणाऱ्या संस्थांना साहाय्य करणे.
- ४) राज्य शेती सहकारी विपणन संस्थांना आर्थिक मदत करणे.
- ५) सहकारी तत्वावर आधारित शेती उत्पादनाच्या विपणनास प्रेरणा देणे.
- ६) कृषीमाल उत्पादकांची सौदाशक्ती वाढविणे.
- ७) नाशवंत मालाचा साठा करण्यासाठी शीतगृहाची सोय करणे.
- ८) देशांतर्गत भागात शेतमालाची विक्री व्यवस्था करणे.
- ९) सभासद संस्थांना बाजारपेठेविषयक माहिती पुरविणे.
- १०) शेतमाल आयात-निर्यातीच्या संदर्भातील कार्य पार पाडणे.
- ११) कृषी उत्पादनात वाढ व्हावी म्हणून आधुनिक बी-बियाणे, खते, किटकनाशके, अवजारे यांचा पुरवठा करणे.
- १२) शासनास धान्य वसुलीच्या कार्यात मदत करणे.
- १३) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या विकासातील अडचणी दूर करणे.
- १४) शेतमालाच्या किंमतविषयक धोरणाची अंमलबजावणी करणे.

२.२.२.२ नाफेडची कार्ये

१. राज्यांतर्गत व्यापाराला प्रोत्साहन :-

नाफेड हा राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघांचा महासंघ असल्यामुळे राज्यांतर्गत व्यापाराला चालना देण्याचे कार्य करतो. सहकारी पतपुरवठा संस्था व सहकारी खरेदी-विक्री संस्था यांच्याकडून हंगामाच्या काळात शेतमालाची खरेदी करून तो माल नाफेडकडे पाठविला जातो. काहीवेळा नाफेड देखील प्रत्यक्ष

मालाची खरेदी करते. हा खरेदी केलेला माल ज्या भागात टंचाई किंवा कमतरता आहे तेथे पाठविला जातो. परिणामी देशांतर्गत व्यापार वाढतो.

२. निर्यात व्यापारात वाढ :-

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्यामुळे शेती उत्पादकता वाढणे गरजेचे आहे. उत्पादकता वाढण्यासाठी शेतीतील गुंतवणूक महत्त्वपूर्ण ठरते. ही गुंतवणूक मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून असते. तेव्हा या सर्वांचा विचार करून जाते. निर्यात वाढविण्याचा प्रयत्न करते. निर्यातीच्या माध्यमातून शेती उत्पादनाला चालना मिळू शकते. भारतातून या संघामार्फत अनेक शेतीवस्तूंच्या निर्यातीचा समावेश होतो. उदा. कांदे-बटाटे, डाळी, हळद, भाजीपाला, मसाले, केळी, मिरची इत्यादी.

३. प्रादेशिक विषमता दूर करणे :-

नाफेडने प्रादेशिक विषमता कमी करण्यावर ही भर दिला आहे. प्रामुख्याने हिमाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेतकरी स्थानिक बाजारपेठांचा विचार करून शेतमाला उत्पादित करतात. मात्र या मालाबरोबरच इतर मालही जेणेकरून दूरच्या बाजारपेठेत पाविता यावा यासाठी प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या वाढीवर भर दिला आहे. परिणामी प्रादेशिक विषमता दूर होईल.

४. शेतमालाच्या आयातीचे धोरण :-

शेतमालाच्या किंमतीत स्थिरता यावयाची असेल तर मागणीनुसार पुरवठा महत्त्वपूर्ण असतो. असा समतोल ठेवण्याचे कार्य नाफेड करत असते. जेव्हा शेतमालाचा पुरवठा अपुरा पडतो, तेव्हा अशा मालाची खरेदी करून पुरवठा केला जातो. भारताने खजूर, डाळी, फळे, फळे, बियाणे अशा अनेक वस्तूंची वेळोवेळी आयात केली आहे.

५. सहकारी पतपुरवठा संस्था व सहकारी खरेदी-विक्री संस्था यांच्यात समन्वय साधणे :-

सहकारातील सहकार हे सहकाराचे अत्यंत महत्त्वाचे तत्त्व आहे. संपूर्ण समाजाच्या विकासासाठी कोणत्याही एका सहकारी संस्थेचा विकास होऊन चालणार नाही तर अनेक सहकारी संस्थांचा विकास झाला पाहिजे. नाफेड सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व सहकारी पतपुरवठा संस्था यांच्यात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करते. या समन्वयामुळे शेतमालाची विक्री सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेकडे केल्यास व सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीस मदत होऊन थकबाकीचे प्रमाण कमी होईल. थोडक्यात या समन्वयातून समाजाच्या विकासाला मदत होते.

६. आधारभूत किंमतीचे धोरण :-

साठवणुकीच्या अपूर्या सोयीमुळे शेतकरी आपला शेतमाल हंगामाच्या दिवसात कमी किंमतीला विकतात व त्यामुळे त्यांचे आर्थिक नुकसान होते. हे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी नाफेडकडे अनुभव व तपशीलवार माहिती असल्याने त्या शेतमालाच्या आधारभूत किंमती जाहीर करते. या आधारभूत किंमतीमुळे शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान टळते.

७. बाजार संशोधन :-

नाफेड सहकारी खरेदी-विक्री संस्था सहकारी प्रक्रिया संस्था यांच्या समस्या सोडविण्याचे काम करते. त्या दृष्टिकोणातून नाफेडने 'बाजार संशोधन व माहिती प्रसारण विभाग' चालू केला आहे. या विभागात केलेल्या संशोधनाची माहिती या संस्थांच्याकडे पाठविली जाते. या विभागामध्ये प्रामुख्याने उत्पादन, किंमती, किंमतीतील चढ-उतार, शेतमालाचा मागणी-पुरवठा, वितरण, तंत्रज्ञान अशा प्रकारच्या अनेक बाबतीत संशोधन केले जाते.

८. अन्नधान्याच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करणे :-

नाफेड अन्नधान्याच्या खरेदी-विक्री व्यवहारामध्ये मदत करते. उत्तर प्रदेश, हरियाणा आणि पंजाब या राज्यातून गव्हाच्या खरेदीसाठी नाफेडने साहाय्य केले आहे. नाफेडने केलेल्या अन्नधान्य खरेदी-विक्रीचा विचारकरता १९६१-६२ ते १९७०-७१ मध्ये अनुक्रमे ५२ कोटी रुपयांवरून २६९ कोटी रुपयांची वाढ झाली होती.

९. प्रोत्साहन देणे :-

प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था या पाया म्हणून कार्य करत असतात. सहकारी विपणन संस्थांचा विकास हा प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या विकासावर अवलंबून असतो, तेव्हा नाफेडमार्फत वेगवेगळ्या समित्या नियुक्त करून त्यांच्यामार्फत प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना प्रोत्साहन देवून त्यांचे सक्षमीकरण करत असते.

१०. व्यवस्थापकीय मदत :-

नाफेड सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे व्यवस्थापन सुधारण्याचे कार्य करते. हे व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी तज्ज्ञ अधिकारी पुरविले जातात. तांत्रिक मार्गदर्शन करण्यासाठी खास मंडळाची स्थापना वेगवेगळ्या भागात केली आहे. नाफेड सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व प्रक्रिया संस्था यांच्या समस्या सोडविल्या जातात.

११. वस्तू महामंडळामध्ये समन्वय :-

नाफेडचे सभासदत्व वस्तू महामंडळांना दिले जाते. या महामंडळाचा संबंध प्रक्रिया व विक्री यांच्याशी येतो. सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व शेतीचा विकास होण्यासाठी महामंडळामध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न नाफेडमार्फत केला जातो.

२.२.२.३ नाफेडची प्रगती

नाफेडची स्थापना ऑक्टोबर १९५८ मध्ये झाली आहे. नाफेड ही सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची शिखर संस्था म्हणून ओळखली जाते. नाफेडच्या संदर्भात विचार करता या संघाने जवळजवळ चळ पेक्षा जास्त देशांशी शेतमालाचा व्यापार केला आहे. नाफेडने केलेल्या उलाढालीचा तपशील अभ्यासता १९७७ मध्ये ४६.७६ कोटी रुपयांची होती. त्यामध्ये सातत्याने वाढ होत जाऊन १९९३ मध्ये ती उलाढाल १०८१.२३ कोटी रुपयांवर जावून पोहोचली. निर्यातीच्या संदर्भात नाफेडची कामगिरी देखील वाढत असल्याचे चित्र दिसून येते. नाफेडने १९५९-६० मध्ये २० लाख रुपयांची होती. त्यामध्ये वाढ होत जाऊन ती २०१० मध्ये ६३१ कोटी रुपयांवर पोहोचली. यानंतर नाफेडच्या नफ्याचा विचार तो नफा २०१३ मध्ये ६४.५९ कोटी रुपये होता.

२.३ सारांश

सदर घटकामध्ये शेतमालाच्या संदर्भात स्थानिक पातळीपासून राष्ट्रीय पातळीपर्यंत कार्य करणाऱ्या सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना, कार्ये, गरज, महत्त्व, प्रगती अशा अनेक गोष्टींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याबरोबरच व आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील नाफेडच्या कार्याचे महत्त्व सांगण्यात आले असून सवृ राज्य पातळीवर कार्य करणाऱ्या राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या कार्यात अशा प्रकारे नाफेडमार्फत समन्वय साधला जातो याचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे.

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. पणन : खरेदी-विक्री.
२. विपणन : खरेदी-विक्री.
३. नाफेड : राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ.
४. संघीय : वेगवेगळे स्तर.
५. वाजवी किंमत : योग्य किंमत.

२.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

☆ रिकाम्या जागा भरा.

१. भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची सुरवात प्रथम प्रांतात झाली.
अ) महाराष्ट्र ब) मुंबई क) पंजाब ड) मद्रास.
२. प्राथमिक सहकारी विपणन संस्था पातळीवर कार्य करतात.
अ) तालुका ब) जिल्हा क) राज्य ड) राष्ट्रीय
३. भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे एकूण प्रकार आहेत.
अ) २ ब) ३ क) ४ ड) ५.
४. भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व पतपुरवठा सहकारी संस्था यांच्यात अभाव आहे.
अ) एकतेचा ब) समन्वयाचा क) कार्याचा ड) वरील सर्व.
५. शेतमाल खरेदी-विक्रीत मध्यस्थांची मोठी असते.
अ) यंत्रणा ब) साखळी क) गर्दी ड) कमतरता.
६. म्हणजे शेतमालाची खरेदी-विक्री होय.
अ) विपणन ब) प्रक्रिया क) व्यापार ड) बांधणी.
७. मध्ये नाफेडची स्थापना झाली.
अ) १९५८ ब) १९०४ क) १९९९ ड) १९५१.
८. नाफेड म्हणजे होय.
अ) खरेदी-विक्री संघ ब) राष्ट्रीय सहकारी खरेदी-विक्री संघ.
क) राष्ट्रीय शेती पणन संघ ड) राष्ट्रीय शेती सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ.
९. नाफेडचे मुख्य कार्यालय या ठिकाणी आहे.
अ) कलकत्ता ब) दिल्ली क) नागपूर ड) पुणे.
१०. नाफेडचे ही संस्थांची राष्ट्रीय स्तरावर कार्य करणारी संस्था आहे.
अ) उद्योग ब) सहकारी शेती
क) सहकारी खरेदी-विक्री ड) सहकारी ग्राहक.

२.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. ब) मुंबई.
२. अ) तालुका.
३. क) ४.
४. ब) समन्वयाचा.
५. ब) साखळी.
६. अ) विपणन.
७. अ) १९५८.
८. ड) राष्ट्रीय शेती सहकारी खरेदी-विक्री महासंघ.
९. ब) दिल्ली.
१०. क) सहकारी खरेदी-विक्री.

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) टिपा लिहा.

१. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची गरज व महत्त्व.
२. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना.
३. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची कार्ये.
४. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्या समस्या.
५. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेच्या समस्यावरील उपाय.
६. नाफेड.
७. नाफेडचे उद्देश.
८. नाफेडची कार्ये.
९. नाफेडची प्रगती.

☆ ब) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेच्या कार्याचा आढावा घ्या.
२. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची व्याख्या देऊन संस्थेचे कार्य व समस्यांवर भाष्य करा.
३. नाफेडच्या कार्याचा आढावा घ्या.

२.८ वाचनासाठी अधिक पुस्तके/संदर्भ सूची

१. प्रा. डॉ. रूपा शहा, डॉ. बी. एच. दामजी : 'सहकार'.
२. प्रा. भोसले, काटे : 'सहकाराचा विकास'.
३. प्रा. डी. सी. जोशी, प्रा. के. सी. जोशी : 'सहकाराचा विकास'.
४. प्रा. रायखेलकर आणि डांगे : 'सहकार तत्त्वे आणि व्यवहार'.

☆☆☆

भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्था (Co-operative Processing Societies in India)

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ अभ्यास विषय
 - ३.२.१ सहकारी प्रक्रिया संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका
 - ३.२.२ सहकारी साखर उद्योग (संस्था)- समस्या व उपाय
 - ३.२.३ सहकारी दुग्ध प्रक्रिया संस्था-समस्या व उपाय
 - ३.२.४ सहकारी प्रक्रिया संस्था (उद्योग) च्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण
- ३.३ सारांश
- ३.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न
- ३.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ सूची

३.० उद्दिष्टे

भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्था या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणांस पुढील गोष्टींचे आकलन करता येईल.

१. सहकारी प्रक्रिया संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका समजावून घेणे.
२. साखर सहकारी संस्थांच्या समस्या व त्यावरील उपाययोजना यांचा अभ्यास करणे.
३. भारतातील दुग्ध सहकारी संस्थांच्या समस्या व त्यावरील उपाययोजना यांचा अभ्यास करणे.

४. भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण करता येईल याचा आढावा घेवून त्याचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना

विविध वस्तूंचे रूपांतरण अंतिम उपयोगासाठी उपयुक्त असणाऱ्या स्वरूपामध्ये करणे याला प्रक्रिया असे संबोधले जाते. सहकारी प्रक्रिया ही अशा प्रक्रिया संघटनेचा एक भाग आहे. ज्यामध्ये केले जाणारे उत्पादन सहकारी तत्वावर चालणाऱ्या संस्थांमार्फत केले जाते.

शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या शेतमालावर प्रक्रिया करून पक्क्या मालात रूपांतर करणाऱ्या व सहकारी तत्वावर कार्य करणाऱ्या सहकारी संस्थांना सहकारी प्रक्रिया संस्था असे म्हणतात. सहकारी प्रक्रिया संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका अनन्यसाधारण महत्त्वाची आहे. अशाच सहकारी संस्थांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न सदरच्या प्रकरणामध्ये केला आहे. या सहकारी प्रक्रिया संस्थांमध्ये साखर सहकारी संस्था तसेच दुग्ध सहकारी प्रक्रिया संस्थांचा विशेष अभ्यास करण्यात आला आहे. सहकारी प्रक्रिया संस्था आणि महिलांचे सक्षमीकरण यांचा निकटचा संबंध आहे. या संस्थांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्य व सबलीकरण/सक्षमीकरणाचा परामर्श घेतला आहे.

३.२ अभ्यास विषय

भारतातील सहकारी प्रक्रिया यांच्यामध्ये अनेक संस्थांचा समावेश होतो. या घटकामध्ये भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थांच्या विकासातील भूमिका समजून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. याचबरोबर भारतातील दुग्ध सहकारी संस्था व सहकारी साखर प्रक्रिया उद्योग संस्थांचा सर्वांगीण अभ्यासही या घटकामध्ये करणार आहोत. याचबरोबर महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये या प्रक्रिया संस्थांची भूमिका बजावलेली आहे. हेही अभ्यासणार आहोत.

३.२.१ सहकारी प्रक्रिया संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका

ग्राहकाने दिलेल्या अंतिम किंमतीतील योग्य मोबदला उत्पादकाला मिळावा हा सहकारी प्रक्रियांचा मुख्य उद्देश आहे. अन्नधान्यावरील प्रक्रिया, शेतमालावरील प्रक्रियेत महत्त्वाची आहे. कापसाचे जीनिंग करून गाठ बांधणे, ऊसापासून साखर तयार करणे सहकारी प्रक्रिया संस्थेची इत्यादी उदाहरणे देता येतील. सत्ताधारी चळवळीची विकासासाठी या प्रकारची संस्थांची आवश्यकता आहे. शेतीतून उत्पादित झालेल्या मालाची विक्री करण्यापेक्षा त्या मालावर प्रक्रिया करून विक्री केल्यास शेतकऱ्यांना अधिक लाभ मिळू शकतो. म्हणून सहकार तत्वावर या संस्थांची स्थापना मोठ्या प्रमाणात होणे किंवा करणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतात १९१७ मध्ये म्हैसूर राज्यात सर्व प्रथम सहकारी जीनिंग सुरू झाले. त्यानंतर

१९२१ मध्ये गुजरात सहकारी जीनिंग संस्था स्थापन झाल्या. भारतात १९३३ मध्ये सहकारी पध्दतीवर साखर कारखाने सुरू झाले. महाराष्ट्रात प्रवरानगर जि. नगर येथे पहिला सहकारी साखर कारखाना सुरू झाला. १९५१ मध्ये सहकारी क्षेत्रात पहिली सूतगिरणी सुरू झाली. तेलगिरण्या, भातगिरण्या, फळे व भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्था स्थापन झाल्या. प्रक्रिया उद्योग पणनाचे अत्यावश्यक अंग आहे. विशेषतः नगदी पिकाबाबत प्रक्रिया महत्त्वाची ठरते. प्रक्रियेची पतपुरवठ्याशी सांगड घालून पतपुरवठ्याची वसूली करणे शक्य होते. प्रक्रिया संस्था ग्राहक सहकारी संस्थांना सहाय्यभूत ठरतात. या संस्था ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचा पाया आहेत. या संस्थांमुळे सामाजिक, आर्थिक बदल घडवून आणणे शक्य होते. भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका अनन्यसाधारण महत्त्वाची आहे हे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

१. कृषिमालावर/शेतमालावर प्रक्रिया करणे :-

शेतीमालावर प्रक्रिया करता येण्याच्या दृष्टीने शेतमालाचे एकत्रीकरण करणे, मालाचे वर्गीकरण करणे आणि प्रमाणीकरण करण्याचे तसेच मालाची योग्य प्रकारे बांधणी आणि साठा करण्याचे कार्य सहकारी प्रक्रिया संस्थांना करावे लागते.

२. शेतमालावर संस्करण करणे :-

शेतीमालावर प्रक्रिया करता येणाऱ्या दृष्टीने शेतमालाचे एकत्रीकरण करणे, त्यांचे वर्गीकरण करणे, प्रमाणीकरण करण्याचे व या मालाची योग्य प्रकारे बांधणी आणि साठा करण्याचे कार्य सहकारी प्रक्रिया संस्थांना करावे लागते.

३. ग्राहक व समाजाचे हितरक्षण :-

प्रक्रिया सहकारी संस्थांद्वारे शेतमालावर प्रक्रिया करीत असताना शेतमालाचे एकत्रीकरण, वर्गीकरण, प्रतवारी, प्रक्रिया करून उपयुक्तता वाढविणे, उपपदार्थ निर्मिती, बांधणी, खारविणे, वाढविणे, मालाचा साठा करणे इ. प्रक्रिया करून उत्पादनाची उपयुक्तता वाढविण्याबरोबर गुणवत्तेचे संरक्षण केले जाते. त्यामुळे समाजाला निर्भेळ आणि दर्जेदार मालाचा पुरवठा नियमितपणे होऊ शकतो.

४. शेतमालापासून उपपदार्थांची निर्मिती :-

शेतमालावर प्रक्रिया केल्याने शिल्लक राहणाऱ्या टाकाऊ मालापासून उपपदार्थांची निर्मिती करून मूळ उत्पादनाचा खर्च कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यात साखर उत्पादनात शिल्लक राहणाऱ्या चिपाडापासून कागद निर्मिती किंवा प्लायवूड तयार करणे, मळीपासून स्पिरीट आणि अन्य उत्पादनाची निर्मिती, तेलबिया वापरून राहणाऱ्या भुशापासून पशुखाद्य निर्मिती इत्यादी प्रकारे उत्पादने केल्याने कृषी उत्पादकांना त्यांच्या उत्पादनात अधिक दर देणे शक्य होते.

५. शेती कर्जवसुलीस मदत :-

ग्रामीण भागात पतपुरवठा संस्था शेतकरी वर्गास शेतीसाठी कर्जे देत असतात. अशी कर्जे वसुलीस प्रक्रिया संस्था शेतकऱ्यांनी पुरविलेल्या मालाची बिले परस्पर शेतकऱ्यांना न भागविता तो त्यांच्या गावातील पतपुरवठा संस्थांकडे पाठविली जातात. या संस्था शेतकऱ्यांना दिलेल्या कर्जाची वसुली करून नंतर शिल्लक रक्कम शेतकऱ्यांना भागवितात. कर्जवसुली झाल्याने पतपुरवठा संस्थांना कर्जवाटपाचे कार्य चालू ठेवणे शक्य होते.

६. आर्थिक विकासात सहभाग :-

भारताची अर्थव्यवस्था कृषी क्षेत्रातील उत्पादनावर आधारित असून राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी क्षेत्राच्या वाटा ५४% आहे, त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाशी कृषी क्षेत्राचे दृढमूल संबंध असून कृषी विकासाद्वारे अन्य क्षेत्रांचा आणि देशांचा विकास साधणे शक्य आहे. अर्थव्यवस्थेतील ८०% उद्योग कृषी उत्पादनावर आधारित आहेत, त्यामुळे कृषी क्षेत्राच्या विकासातूनच औद्योगिक विकासाची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करता येणे शक्य आहे. भारतातील ७०% जनता ग्रामीण भागात असून त्याचा विकास कृषी क्षेत्रावर आधारित आहे. या जनतेचा आर्थिक व सामाजिक विकास कृषी उद्योग आणि कृषी क्षेत्राच्या विकासातूनच होऊ शकतो.

७. शेतकऱ्यांना कर्जे देणे :-

सहकारी प्रक्रिया संस्था शेतकऱ्यांना प्रक्रियावेळी कर्जपुरवठाही करतात. म्हणजे कर्जे मिळण्याची सोय करतात. तसेच जमीन खरेदी, विहीर काढणे, ट्रॅक्टर खरेदी, औजारे खरेदी इत्यादी कारणांसाठीही कर्जे मिळवून देतात.

८. शेतमालाचा दर्जा व उपयुक्तता वाढविणे :-

सहकारी प्रक्रिया संस्था शेतमालावर प्रक्रिया करण्यासाठी येणारा खर्च किमान ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. अनावश्यक आणि अतिरिक्त खर्च टाळला जातो. त्यामुळे बाजारपेठेत वाजवी किंमतीत मालाचा पुरवठा करणे व ग्राहकांना वस्तूंचा पुरवठा परवडेल अशा किंमतीत करणे शक्य होते. प्रक्रिया सहकारी संस्था कृषिमालावर क्रिया प्रक्रिया करून त्याची उपयुक्तता वाढविण्याच्या दृष्टीने महत्वाच्या ठरतात. कारण मालाची उपयुक्तता वाढल्याने कृषिमालास आधिक किंमत मिळण्यास मदत होते. सामान्यपणे प्रक्रिया संस्था कृषिमालावर प्रक्रिया करून मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर करतात किंवा उपयुक्तता वाढवितात. उदा. ऊसापासून साखर, कापसापासून सूत व कापड, तेलबियांपासून खाद्यतेल, नारळापासून खोबरेल तेल, फळांवर प्रक्रिया करून त्यांची उपयुक्तता वाढविणे इत्यादीमुळे मालास आधिक भाव मिळून वाढीव फायदा कृषी उत्पादकांपर्यंत पोहोचविला जातो.

१. शेतकऱ्यांना सल्ला व मार्गदर्शन :-

सहकारी प्रक्रिया संस्थांना बाजारपेठेचे पूर्ण ज्ञान असते. त्याच्या आधारे शेतकऱ्यांनी कोणती पिके घ्यावीत याबाबत सल्ला देण्याबरोबर आवश्यक ते मार्गदर्शन या संस्थांद्वारे केले जाते.

१०. ग्रामीण भागात सुविधांचा विकास :-

सहकारी प्रक्रिया संस्था ज्या भागात कार्य करीत असतात, त्या भागातील शेतकऱ्यांना योग्य व्हावी आणि संस्थेला मालाची ने-आण करता यावी यासाठी सुविधा तयार करीत असतात. त्या विशेषतः ग्रामीण भागात ते मुख्य मार्गापर्यंत कच्चे व पक्के रस्ते बांधणे, त्यांची दुरुस्ती करणे, रस्ते करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना अनुदान देण्याचे काम करतात.

११. शेतमालाची वाहतूक व अन्य सोयी-सुविधा :-

कृषिमाल तयार होतो त्या ठिकाणापासून ते प्रक्रिया संस्थेच्या कारखान्यापर्यंत शेतमालाची वाहतूक करण्यात प्रक्रिया संस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात, त्यामुळे शेतमाल वेळेवर कारखान्यापर्यंत पोहोचविणे व त्यावर प्रक्रिया करणे शक्य होते. सहकारी प्रक्रिया संस्था सभासद शेतकऱ्यांना बचतीची सवय लावणे, बचतीस प्रोत्साहन देणे, उत्पादनांच्या नवीन तंत्राची माहिती देणे याबाबतीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. तसेच संस्थेला होणाऱ्या नफ्यातून सभासदांच्या मुलांसाठी शैक्षणिक सोयी करणे, वैद्यकीय सोयी उपलब्ध करून देणे, वृद्धांसाठी निवृत्ती वेतनाची सोय, ग्रामीण युवकांसाठी व्यायाम शाळा व क्रिया संस्था चालविणे, सामुदायिक विवाहांना प्रोत्साहन, महिलांसाठी रोजगाराच्या सोयी करणे इत्यादी सुविधा दिल्या जातात. त्याद्वारे ग्रामीण जनतेच्या जीवनाचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

यावरून ग्रामीण अर्थव्यवस्था विकासासाठी सहकारी प्रक्रिया संस्थांची भूमिका खूपच महत्त्वाची आहे हे लक्षात येते.

३.२.२ सहकारी साखर उद्योग (संस्था)- समस्या व उपाय

भारतातील साखर उद्योग हा भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रतिवर्षी जवळपास ७.५% रोजगार उपलब्ध करून देणारा उद्योग आहे. जागतिक बाजारपेठेत ब्राझीलनंतर भारतातील साखर उद्योग द्वितीय क्रमांकावर असणारा प्रमुख उद्योग आहे, ज्या उद्योगामधून जागतिक साखर आणि ऊस उत्पादनापैकी अनुक्रमे १५ व २५% उत्पादन केले जाते. सध्या भारतीय साखर उद्योगाचे प्रतिवर्षीचे उत्पादन सुमारे ८०,००० कोटींचे आहे. ३१.०७.२०१७ पर्यंत भारतामध्ये ७३२ इतके साखर उद्योग (कारखाने) प्रस्थापित झाल्याची नोंद असून या कारखान्यांची पर्याप्त गाळप क्षमता ३३९ लाख मेट्रीक टन इतकी आहे. कृषी

आधारित उद्योगांपैकी साखर उद्योग हा अत्यंत महत्वाचा उद्योग मानला जातो, कारण या उद्योगांच्या ५० मिलीयन (दशलक्ष) ऊस उत्पादक शेतकरी आणि ५ लाख साखर कारखान्यांमध्ये काम करणारे श्रमिक संबंधीत आहेत. साखर उद्योग हा रोजगार निर्मिती करणारा महत्वाचा उद्योग आहे. या उद्योगाशी संबंधीत इतर पूरक व्यवसाय उदा. वाहतूक दळणवळण, यंत्रसामग्रीचा व्यापार, कृषी उत्पादनांचा पुरवठा इ.ची निर्मिती होवून रोजगार वृद्धी होते.

भारतातील मोठ्या उद्योगांमध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात साखर उद्योगाने महत्वाचे स्थान प्राप्त करून घेतले आहे. ब्राझीलला मागे टाकून भारतातील साखर उद्योगाने जगात द्वितीय क्रमांक पटकावला आहे. भारताच्या कृषी औद्योगिक क्षेत्रात साखर उद्योग हा एक महत्वाचा व मोठा घटक आहे. भारताच्या ग्रामीण भागाचे आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्थित्यंतर करणारा हा उद्योग नवसमाज निर्मितीचे नवे दालन उघडत आहे. साखर कारखाना व ग्रामीण भागातील कृषी औद्योगिक समाज रचनेच्या पुनर्बांधणीस सर्वांगीण प्रगतीचे केंद्र बिंदू मानून ग्रामीण भागाचे नंदनवन करणारा साखर उद्योग भारताला व विशेषतः महाराष्ट्राला निश्चितच भूषणास्पद ठरला आहे. साखर उद्योग हा शेतीवर आधारित दुसऱ्या क्रमांकाचा उद्योग आहे. जगात उद्यापासून साखर उत्पादनामध्ये पहिला क्रमांक लागतो. ३१ मार्च २००२ अखेर देशात एकूण ५२७ साखर कारखाने होते. देशात सुमारे ४५ दशलक्ष ऊस उत्पादक शेतकरी आहेत.

महाराष्ट्रातील साखर उद्योग हा कृषि-औद्योगिक क्षेत्रातील एक प्रमुख संघटीत उद्योग आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांनी ग्रामीण विकास आणि परिवर्तनाचे साधन म्हणून महत्वाची भूमिका बजावली आहे. साखर कारखान्यांनी साखर उत्पादनाबरोबर जोड/उपउत्पादने निर्माण करणारी कारखानदारी काढली. त्याचा शेती क्षेत्रावर अनुकूल परिणाम होऊन ग्रामीण भागात पायाभूत संरचनाही वाढत आहे. त्यामुळे साखर कारखानदारीला आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्व आहे. राज्यात २००४-०५ मध्ये १८५ तर २००५-०६ मध्ये १८७ साखर कारखाने होते.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये भारतातील साखर उद्योगाचे स्थान व प्रगती तसेच साखर उद्योगापुढील समस्या व त्यावरील उपाययोजना यासंबंधी विवेचन केलेले आहे.

सन १९०० पासून भारतात आधुनिक साखर उद्योगाचा विकास झाला. १७८४ ते १९१४ या काळात फक्त १८ साखर कारखाने स्थापन झाले होते. पहिल्या महायुद्ध काळात साखर उद्योगाच्या विकासाचा वेग कमी झाला. मार्च १९१८ मध्ये १०% मार्च १९२१ मध्ये १५%, मार्च १९२२ मध्ये २५% साखर आयात शुल्कात वाढ केली. १९३० मध्ये साखर कारखान्यांची संख्या २१ होती. २९ जानेवारी १९३१ रोजी सादर केलेल्या 'टॅरिक बोर्ड रिपोर्ट' मध्ये साखर उद्योगाला संरक्षण द्यावे व हे संरक्षण १५ वर्षे देण्यात यावे अशी शिफारस होती. त्याचा परिणाम १९३२ मध्ये ब्रिटिश सरकारने भारतीय साखर उद्योगाला संरक्षण दिले. त्यामुळे भारतीय साखर उद्योगाच्या विकासाला चालना मिळाली.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय साखर उद्योगाच्या विकासाला चालना मिळाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील साखर उद्योगाची प्रगती पुढील तक्ता क्रमांक ३.१ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.१

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय साखर उद्योगाची प्रगती

वर्ष	साखर कारखान्यांची संख्या	निर्देशांक	साखर उत्पादन (लाख टन)	निर्देशांक
१९१४	१८	१००.००	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
१९२३	२०	१११.००	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
१९२५	२१	११६.६६	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
१९३०	२१	११६.६६	१.२	१००.००
१९३२	३२	१७७.७७	१.६	१३३.३३
१९३७	१३८	७६६.६६	१०.०	८३३.३३
१९४०-४१	१४८	८२२.२२	११.२	९३३.३३
१९४५-४६	१४५	८०५.५५	९.६	८००.००
(संदर्भ : गोडवा, साखर भवन, मुंबई, २१, मे १९८८ पा.नं.१२)				

तक्ता क्रमांक ३.२

भारतीय साखर उत्पादक राज्ये

राज्ये	साखर उत्पादन (% मध्ये)
पंजाब	१.८ %
हरियाणा	२.१ %
गुजरात	६.१ %
महाराष्ट्र	२७.१ %
कर्नाटक	१०.२ %
उ. प्रदेश	३०.१ %
बिहार	२.२ %
आंध्र प्रदेश	६.४ %
तामिळनाडू	१०.९ %

(संदर्भ : ISMA Handbook of Sugar Statistics, Sep. 2006, KPMG analysis.)

तक्ता क्रमांक ३.३
स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय साखर कारखान्यांची संख्या

कालावधी	क्षेत्रे		
	खाजगी	सार्वजनिक	सहकारी
२००१-०२	१४०	३७	२५९
२००२-०३	१४५	३७	२५१
२००३-०४	१५५	२९	२६९
२००४-०५	१५९	२९	२३५
२००५-०६	१६६	३०	२८४
२००६-०७	१८४	२९	२४०
(संदर्भ : ISMA, KPMG, Analysis.)			

वरील तक्ता क्र. ३.२ नुसार भारतातील साखरेचे सर्वाधिक उत्पादन उत्तर प्रदेशमधून होते, त्या खालोखाल महाराष्ट्राचा दुसरा तर तामिळनाडूचा तिसरा क्रमांक लागतो. तर तक्ता क्र. ३.३ नुसार भारतात साखर कारखान्यांची संख्या सातत्यपूर्ण रितीने वाढल्याचे दिसते. सार्वजनिक क्षेत्राच्या तुलनेत खाजगी व सहकारी तत्त्वावर चालणाऱ्या साखर कारखान्यांची संख्या सन २००१-०२ पासून वाढल्याचे दिसते. सन २००६-०७ मध्ये सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या २४० इतकी आहे. तर खाजगी मालकीचे एकूण १८४ साखर कारखाने कार्यरत आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर साखर कारखान्यांच्या संख्येत वाढ झाल्याचे दिसून येते.

अलीकडील काही वर्षात सहकार तत्त्वावर आधिकाधिक साखर कारखाने स्थापन करण्यात येत आहेत. सहकारी तत्त्वावर साखर कारखाने काढण्याची प्रथा महाराष्ट्रात सुरू झाली व इतर घटक राज्यात पसरली. साखर उद्योगाच्या बाबतीत सहकारी तत्त्वाने घट्ट मुळ धरले आहे. ऊस उत्पादक शेतकरी साखर कारखान्याचे भागधारक असल्यामुळे लाखो ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना सहकारी साखर कारखान्यापासून लाभ मिळत आहे.

खासगी मालकीच्या साखर कारखान्यांशी तुलना करता, सहकारी साखर कारखान्यांच्या बाबतीत काही फायदे आहेत. सहकारी साखर कारखान्यांच्या आजूबाजूला ऊस पिकविणाऱ्या क्षेत्रातील शेतकरी भागधारक असल्यामुळे व त्यांच्या ऊसाला ठरलेली किंमत व ऊस विकल्याबरोबर ताबडतोब रोख किंमत मिळत असल्यामुळे सर्वसाधारणपणे सहकारी साखर कारखान्यांना आवश्यक असलेला ऊसाचा नक्की पुरवठा होत राहतो व त्या बाबतीत सहकारी साखर कारखान्यांच्या व्यवस्थापकांना कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याबाबत काळजी करण्याचे कारण राहत नाही.

सहकारी साखर कारखान्यांनी मिळविलेला नफा खासगी व्यक्तींच्या खिशात न जाता हजारो ऊस उत्पादकांमध्ये वाटला जातो. या कारखान्यांनी ऊस उत्पादकांचे उत्पन्न वाढविण्यास खूपच हातभार लावला आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांनी ऊस उत्पादक भागधारकांकडून वर्गणीच्या रूपाने पैसा गोळा करून ग्रामीण भागात बालवाड्या, अंगणवाड्या, शाळा, कॉलेजेस, दवाखाने इ. स्थापन करून सहकारी साखर कारखान्यांच्या आजूबाजूला ग्रामीण प्रदेशांचा चेहरामोहराच बदलून टाकला आहे. या कारखान्यांमुळे ग्रामीण भागात लोकांना मोठ्या संख्येने रोजगार उपलब्ध झाला आहे. त्या भागात औद्योगिक संस्कृती व आधुनिक विचार पसरण्यास मदत झाली आहे. मध्यवर्ती सरकारचे असे धोरण आहे की, यापुढील सर्व साखर कारखाने सहकारी क्षेत्रातच काढावयास परवानगी घ्यावयाची.

साखर कारखान्यांचे हे फायदे असले तरी काही बाबतीत या कारखान्यांवर कठोर टीका केली जात आहे. ऊसाची किंमत शेतकऱ्यांना देताना त्यांच्याकडून सक्तीने काही रक्कम गोळा केली जाते. सहकारी साखर कारखान्यांमध्ये व्यवस्थापक मंडळाकडून पैशाची मोठ्या प्रमाणात उधळमाधळ होते, त्याचबरोबर पैशाच्या बाबतीतील गैरव्यवहार इत्यादी प्रकारही काही कारखान्यांमध्ये आढळतात, ते राजकारणाचे अड्डे बनले आहेत व सहकारी साखर कारखाने पक्षीय राजकारणासाठी वापरले जात आहेत. साखर कारखान्यांमुळे ग्रामीण भागाच्या औद्योगिकीकरणास चालना मिळाली. महाराष्ट्रात विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये सहकारी साखर कारखानदारीचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. तथापि, राज्यातील तसेच देशातील साखर कारखान्यांना अनेक समस्यांनी ग्रासलेले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने नैसर्गिक पर्जन्यमान, अपुरा ऊस पुरवठा, ऊसाच्या अनियमित पुरवठा, ऊसाचा अयोग्य मोबदला, उत्पादन खर्चातील मोठी वाढ, कामगारांच्या हंगामी रोजगारीची समस्या, साखर उद्योगाची तुलनात्मक गाळपाची क्षमता कमी, सरकारचे धोरण, साखर उद्योगातील राजकारण, गुळ व खांडसरी उद्योगाशी स्पर्धा, जुनी यंत्रसामुग्री, अकार्यक्षम व्यवस्थापन, प्रादेशिक असमतोल इ. महत्त्वाच्या समस्यांची सविस्तर चर्चा पुढील प्रमाणे केली आहे.

१) दर एकरी ऊसाची अल्प उत्पादकता :-

भारतात प्रति हेक्टर ऊसाचे उत्पादन सापेक्षतेने अल्प आहे. आधिकाधिक सिंचन सोयी उपलब्ध करून देऊन व जादा खत व चांगले बी-बियाणे वापरून प्रतिहेक्टरी उसाच्या उत्पादनाचे प्रमाण वाढविले जाणे यावर उद्योगाच्या भावी काळातील प्रगतीच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

२) उसाचे अयोग्य वाटप :-

काही ठिकाणी उसाची प्रचंड कमतरता तर त्याचवेळी काही ठिकाणी साखर कारखान्यांसाठी

उसाचा अतिरिक्त पुरवठा अशी असमाधानकारक उसाच्या वाटपाची स्थिती आढळून येते. उसाच्या अशा प्रकारच्या असमान वाटपातून मार्ग काढणे आवश्यक आहे.

३) गळीताच्या कमी कालावधीचा हंगाम :-

भारतात ऊसाचा पुरवठा हंगामी स्वरूपाचा आहे व त्यामुळे देशातील साखर कारखान्यांपुढे गंभीर स्वरूपाच्या समस्या उद्भवतात. ऊसाच्या पुरवठ्याचा हंगाम सुमारे १०० ते १२० दिवस मुदतीचा म्हणजेच ३ ते ४ महिन्यांचाच असतो. यामुळे साखर कारखान्यांतील रोजगार हंगामी स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे साखर कारखान्यांतील यंत्रसामग्री विनाउपयोग बराच काळ पडून राहते व साखरेच्या उत्पादन खर्चातही वाढ होते.

४) साखर कारखान्यांची अल्प कार्यक्षमता :-

भारतातील साखर कारखान्यांची कार्यक्षमता सापेक्षतेने अत्यल्प आहे. परिणामी ऊसापासून मिळणाऱ्या साखरेची उपलब्धता खूपच कमी आहे.

५) साखर उद्योग व ऊस उत्पादन करणारी क्षेत्रे यांच्यामधील समस्या :-

जगातील काही देशांमध्ये साखर कारखान्यांच्या स्वतःच्या मालकीची ऊस पिकविणारी क्षेत्रे आहेत. त्यामुळे ऊसाचा पुरवठा व साखर कारखान्यांचे कार्य यामध्ये सुरळीत संबंध राखता येणे शक्य होते. भारतात बहुसंख्य साखर कारखान्यांची स्वतःच्या मालकीची क्षेत्रे नाहीत, या कारणाने बहुसंख्य साखर कारखान्यांपुढे पुरेसा व नियमित असा ऊसाचा पुरवठा कसा करता येईल ही समस्या नेहमी भेडसावित असते.

६) ऊसापासून तयार होऊ शकणाऱ्या उप-उत्पादनांच्या (By Products) उत्पादनाची समस्या :-

ऊसापासून साखरेचे उत्पादन केले जात असताना ऊसाचा रस काढला गेल्यावर उरणारे चिपाड व पुढे साखरेची मळी उपलब्ध होतात. आजपर्यंत चिपाडांचा उपयोग केला जात असे. पण चिपाडापासून कागद व पुढे तयार होऊ शकतात, तर मळीपासून अल्कोहोल, दारू व इतर रासायनिक पदार्थ तयार होऊ शकतात. परंतु अशी उप-उत्पादने करण्यासाठी फार मोठी गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. भारतातील साखर कारखान्यांचा आकार लहान असल्याने उप-उत्पादनांच्या उत्पादनाची समस्या निर्माण होते व अशी चिपाडे व मळी हा कच्चा माल वाया जातो.

७) साखरेची वाढती किंमत :-

भारतातील साखरेचे उत्पादन सतत वाढत असले तरी साखरेची किंमतही सातत्याने वाढत आहे व त्याचा भार उपभोक्त्यांवर पडतो. आंतरराष्ट्रीय बाराजातील साखरेच्या किंमतीच्या मानाने भारतात तयार

होणाऱ्या साखरेची किंमत फारच मोठी आहे. त्यामुळे साखरेची आंतरराष्ट्रीय बाजारातील मागणी कमी होते म्हणून निर्यातीचे प्रमाणही कमी होते.

८) ऊसापासून तयार होणाऱ्या गुळ व खांडसरी उद्योगांमुळे निर्माण होणारी समस्या :-

भारतातील लाखो खेड्यांमध्ये आजही गुळाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यामुळे गुळाची किंमत वाढू लागली कि ऊस हा साखरेच्या उत्पादनाऐवजी गुळ उत्पादनासाठी वापरला जातो व साखर कारखान्यांसाठी पुरविल्या जाणाऱ्या ऊसाच्या पुरवठ्यात घट येते. त्यामुळे भारतातील साखर कारखाने ऊसाच्या पुरवठ्यासंदर्भात नेहमीच संचित असतात.

भारतात साखर उद्योगाने मोठ्या प्रमाणावर प्रगती केली आहे हे निश्चित परंतु भविष्यात साखर उद्योगाचा पाया अधिक मजबूत व्हावा व त्याची प्रगती व्हावी यादृष्टीने साखर उद्योगापुढील समस्या समाधानकारक रीतीने सोडविणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने समन्वित असे साखर उद्योगाबाबत धोरण आखण्याची व त्याची कार्यवाही होण्याची आवश्यकता आहे.

□ उपाययोजना :-

याबाबतची उपाययोजना पुढील प्रमाणे सुचविता येईल.

१) ऊसाचा योग्य पुरवठा :-

देशातील साखर कारखान्यांना ऊसाचा पुरवठा बाराही महिने चालू राहील अशा तऱ्हेची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. ऊसाची दोन किंवा तीन पिके काढण्यासाठी सिंचनसोयी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे लवकर तयार होणाऱ्या ऊसाच्या नव्या जाती-बीयाणांचा शोध घेण्यासाठी संशोधन होणे जरूरीचे आहे.

२) ऊसाला योग्य भाव/किंमत देणे :-

सहकारी साखर कारखान्यांपासून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाचा खर्च भागून त्याला किमान नफा प्राप्त होईल या अनुषंगाने त्याने पुरविलेल्या ऊसाला योग्य भाव देणे आवश्यक आहे की, ज्यामुळे शेतकरी अधिक प्रमाणात ऊसाचे पिक घेण्यास उद्युक्त होईल व ऊसा पुरवठाही वाढेल. ऊस उत्पादक शेतकऱ्याला परवडेल असा ऊसाचा भाव निश्चित करणारी सरकारी धोरणे आखणे आवश्यक आहे.

३) ऊस उत्पादन व पाणीपुरवठा यामध्ये सहसंबंध :-

ऊस उत्पादन करताना इतर पिकांच्या तुलनेत अधिक पाण्याची मात्रा द्यावी लागते. त्यामुळे पाणी

पुरवठ्यावरील खर्च वाढत जातो. त्यामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी पाटाने पाणी न देता ठिंबक सिंचन सोयीचा वापर वाढविला पाहिजे. ठिंबक सिंचन सुविधा मोठ्या प्रमाणात वापरता यावी यासाठी सरकारने अनुदान देण्याची उपाययोजना करावी कि ज्यामुळे शेतकऱ्याला कमी पाण्यावर ऊस उत्पादन घेता येईल व त्यावरचा खर्चही कमी होईल.

४) योग्य प्रमाणात उस उत्पादन घेणारे पूरक उद्योगांची स्थापना :-

ऊसापासून दुय्यम तयार करावयाचे झाल्यास फार मोठी गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर चिपाडे व मळी यासारखा कच्चा मालाचा पुरवठा होणेही आवश्यक आहे. याकरिता साखर कारखान्यांचे आकारमान वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी अनुदानित कर्जपुरवठाकरणे, नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे अशा तंत्रज्ञानाची आयात बाहेरील देशातून करावी व साखर उद्योगाला योग्य प्रमाणात उप-उत्पादन घेणारे पूरक उद्योग स्थापन करता यावेत याकरिता सरकारने पुढाकार घेऊन स्वतंत्र धोरण आखणे आवश्यक आहे. अलिकडे महाराष्ट्रात काही साखर कारखाने एकत्र येऊन चिपाडे व मळी एकत्रित करून त्यांच्यापासून अल्कोहोल, दारू व इतर रासायनिक पदार्थ तयार करीत असल्याचे आढळून येते. ऊसापासून तयार होणाऱ्या दुय्यम उत्पादनांचा भरपूर वापर करून घेणे आवश्यक आहे. भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांनी इथेनॉल प्रकल्प सुरू केल्यास साखरेच्या किंमतीतील चढउतारामुळे होणारे नुकसान भरून काढता येईल. भारतातील सहकारी साखर क्षेत्राने हा बदल स्वीकारणे आवश्यक आहे.

५) साखर निर्यातीला चालना :-

आंतरराष्ट्रीय बाजारातील साखरेच्या किंमतीबरोबर भारतातील साखरेची किंमत ठेवण्याकरिता भारतीय देशांतर्गत बाजारपेठेतील साखरेची किंमत स्थिर ठेवणे आवश्यक आहे. काहीवेळा अवपुंजनासारख्या मार्गाचा वापर करून भारतीय साखरेची निर्यात वाढविणे आवश्यक आहे. त्याकरिता साखर उत्पादनाचा खर्च कमी करणे, साखरेच्या प्रशासकीय किंमती स्पर्धात्मक स्वरूपाच्या निश्चित करणे इ. उपायांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे कि, ज्यामुळे साखर निर्यातीचे प्रमाण वाढविणे शक्य होईल.

६) नवीन यंत्रसागम्री व तंत्रज्ञानाचा वापर :-

भारतातील बरेचसे साखर कारखाने जुने आहेत. ज्या कारखान्यांची यंत्रसामग्री जुनी व कालबाह्य झाली आहे, त्यांचे वाजवीकरण करणे आवश्यक आहे. कारखान्यांची क्षमता वाढविणे व त्यांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी अत्याधुनिक यंत्रे व तंत्रज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे आहे. यासाठी लहान व जुन्या कारखान्यांना नाबार्ड तसेच राज्य सहकारी बँकांनी पुरेशी मदत करावी व सवलतीच्या दरात भांडवलपुरवठा/कर्जपुरवठा करणे आवश्यक आहे.

७) सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरण करणे :-

सहकारी साखर कारखाने तोट्यात जाण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या संस्थांचे गैरव्यवस्थापन व सत्ताधारी लोकांची मक्तेदारी होय. ज्या संस्थांच्या संचालक मंडळाने सुरुवातीपासून व्यवस्थापन चांगले ठेवले त्यांची परिस्थिती चांगली आहे. परंतु काही संस्थांचे व्यवस्थापन चांगले नाही, संचालकांच्या हस्तक्षेपामुळे ही व्यवस्था बिघडली आहे. अशा संस्था तोट्यात गेल्या आहेत. संचालक मंडळाचा पाच वर्षांचा कार्यकाल संपेपर्यंत त्यांच्या हातात अशा संस्थांची सुत्रे असल्यामुळे त्यांच्या कारभारात कमालीचा गोंधळ व गैरव्यवहार आढळतो, म्हणून आर्थिक व्यवहारात कोठेही पारदर्शकता घेऊ नसते. त्यामानाने खाजगी क्षेत्रात स्वतःच्या मालकीचे कारखाने कार्यरत आहेत ते लाखोंचा फायदा कमवताना आढळतात, त्यामुळे या क्षेत्रात अंशतः खाजगीकरण करणे आवश्यक वाटते.

८) विभागीय पद्धती (Zonal System) :-

ऊसाच्या योग्य वाटपाची समस्या सोडविण्यासाठी विभागीय पद्धती (नेपरथ्र ड्डींशा) चा अवलंब करण्यात येत आहे. राज्यातील अनेक साखर कारखान्यासाठी ऊसाचे विशिष्ट क्षेत्र ठरवून देणे आवश्यक आहे.

९) अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा अभाव :-

भारतात प्रतिहेक्टरी ऊसाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी अधिक जलसिंचन सोयी, ठिंबक सिंचन पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर घेणे, उत्तम प्रकारचे बीयाणे निर्माण करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे प्रतिहेक्टरी ऊसाचे उत्पादन वाढून साखर उद्योगाची भविष्यात प्रगती होईल.

याबरोबरच सहकारी साखर उद्योगातील संचालक व राजकारणी मंडळींना शिस्त लावणे आवश्यक आहे, अवास्तव खर्च बंद करणे, उत्पादन खर्चात घट करणे, कामगारांना पूरक रोजगाराची व्यवस्था करणे, साखर कारखान्यांच्या गाळप क्षमतेत वाढ करणे व उताऱ्याचे प्रमाण योग्य ठेवण्यासाठी प्रयत्न करण्याकडे लक्ष पुरविणे गरजेचे आहे.

३.२.३ सहकारी दुग्ध प्रक्रिया संस्था : समस्या व उपाय

दुग्ध व्यवसाय हा शेती व्यवसायाशी पूरक असा व्यवसाय आहे. भारतातील दुग्ध व्यवसाय व महाराष्ट्रातील दूध व्यवसाय यामध्ये साम्य आढळून येते. दुग्ध व्यवसायाशी निगडित गायी, म्हैशी, मेंढ्या इ.मुळे दुग्ध निर्मिती होते. त्याशिवाय शेण व लेंढ्यापासून खत निर्मिती होते. दुधापासून तूप, लोणी, दही, श्रीखंड इ. पदार्थ निर्माण केले जातात.

दूध उत्पादनात भारत संपूर्ण विश्वामध्ये पहिल्या क्रमांकावर असून जागतिक दुग्ध उत्पादनातील १७% दूध उत्पादन भारतात होते. भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सुदृढ बनविण्यामध्ये शेती नंतर दुग्ध उद्योगाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. दुसऱ्या स्थानावर अमेरिका तर तृतीय स्थानावर पाकिस्तानचा क्रमांक लागतो.

ग्रामीण भागातून दूध संकलन करण्यासाठी गाव स्तरावर प्राथमिक सहकारी संस्था, तालुका आणि जिल्हा स्तरावर सहकारी दूध संघ आणि त्यांच्यामार्फत होणारी शासनाकडील दूध स्वीकृती अशा तऱ्हेची साखळी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा स्तरावर जिल्हा दुग्धव्यवसाय अधिकारी या पदाची निर्मिती १९७८ मध्ये करण्यात आली. तसेच त्यांना मदत करण्यासाठी सहाय्यक जिल्हा दुग्धव्यवसाय विकास अधिकारी आणि सहनिबंधक (सहकारी संस्था) व इतर कर्मचारी यांची नेमणूक करण्यात आली.

दुग्धव्यवसाय हा शेतीचा जोडधंदा म्हणून केला जातो. ग्रामीण भागात उत्पादित केलेले दुग्ध शहरी ग्राहकांना रास्त दराने पुरविण्यासाठी शासन कटिबद्ध आहे. याकरिता महाराष्ट्र राज्यात दुधाचे संकलन, वाहतूक, प्रक्रिया, पॅकेजिंग करण्याकरिता सुविधा निर्माण केल्या आहेत. १९६० पर्यंत फक्त मुंबईसाठी असलेले शासकीय दूध वितरण हळूहळू महाराष्ट्रातील अन्य शहरांमध्ये सुरु करण्यात आले; त्यात प्रामुख्याने पुणे, नागपूर व नाशिक इ. शहरांचा समावेश होतो.

सहकारी दुग्ध संस्था स्थापन करणे, शेतकऱ्यांना सवलतीच्या योजना देणे, दुग्ध उत्पादनात वाढ करणे, खाजगी तबेल्यांना परवाना देणे व त्यांच्याकडून परवानशुल्क वसूल करणे इ. स्वरूपाचे काम जिल्हा दुग्ध उत्पादक सहकारी प्रक्रिया संस्था करित असतात. खेड्यातून होणारा दुग्धपुरवठा मोसमी स्वरूपाचा असल्याने पावसाळ्यात व हिवाळ्यात त्यात वाढ होई व उन्हाळ्यात घट होई. पावसाळ्यात दुग्धोत्पादन वाढल्याने उत्पादकाला कमी किंमत मिळत असे. वाढीव दूधापासून मलई, खवा, दही, तूप, ताक, लोणी, श्रीखंड, बासुंदी, पनीर इ. पदार्थ बनविले जात असत. खाजगी क्षेत्राकडे दुग्धव्यवसायाचा एकाधिकार असावयाचा. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर शहराचे औद्योगिकीकरण झपाट्याने झाल्याने तेथील लोकवस्तीत भरमसाठ वाढ झाली. भारतात १९७१ साली १० लाख लोकवस्ती असलेली ९ शहरे होती, जवळपास ११ कोटी शहरवासियांपैकी २ कोटी लोक मुंबई, मद्रास, दिल्ली व कलकत्ता या चार शहरांमध्ये राहत होते. आज ही संख्या कैक पटींनी वाढली आहे. त्यामुळे शहरवासियांची दुधाची मागणी वाढून ती ७३% झाली. तर दुग्ध उत्पादनातील वाढ ही केवळ २१% होती. केंद्र शासनाने १९६५ मध्ये राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ स्थापन केले. ज्या मंडळाचा मुख्य उद्देश राज्य शासनाच्या आनंद पॅटर्नच्या धर्तीवर दुग्धोत्पादकांनी सहकारी संघ स्थापन करण्यास मदत करते हा आहे. या मंडळाने 'ऑपरेशन फ्लड' नावाच्या प्रकल्पाची १९६८-६९ मध्ये आखणी करून त्याची दुग्ध व्यवसाय महामंडळामार्फत कार्यवाही पण सुरू केली. जागतिक अन्न व शेती संघटना आणि जागतिक अन्न कार्यक्रम यांच्याकडून 'ऑपरेशन

फ्लड' या प्रकल्पाला मदत मिळाली आहे. ही मदत १९७०-७५ अखेर टप्प्याटप्प्याने ३ लाख ९६ हजार टन स्किल दुधाची भुकटी, ४२००० टन निर्मळ दुग्धवसा (बटर फॉईल) या रुपाने करण्यात आली आहे. यापासून बनविलेले दूध विकून त्यापासून मिळणाऱ्या ९० कोटी ५४ लाख रुपयांचा विनियोग या कार्यासाठी करण्यात आला.

दूध हा नाशवंत पदार्थ असल्यामुळे तो ग्राहकापर्यंत हकत सुस्थितीत पोहोचविण्यासाठी त्यावर योग्य ती प्रक्रिया करणे ही आधुनिक दुग्ध व्यवसायामध्ये अत्यावश्यक बाब आहे. वाढती मजुरी, दुग्धोत्पादनातील वाढ, सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून या व्यवसायावर आलेली बंधने, धातु विज्ञान, अभियांत्रिकी व प्रशीतन तंत्र यामध्ये झालेल्या प्रगतीमुळे दुधावर करण्यात येणाऱ्या प्रक्रियेसाठी यंत्राचा वापर दिवसेंदिवस आधिकाधिक होत आहे. भारतामध्ये दुग्धव्यवसायातील प्रक्रिया आणि वितरण या बाबींना चालना मिळाली ती शहरातील वाढत्या मागणीमुळे व त्यामुळेच या व्यवसायाचे आधुनिकीकरण करण्यात आले. पारंपारिक, खाजगी, राज्यशासनाची दुग्धविकास खाती व सहकारी संस्था या चार मार्गांनी दुधावरील प्रक्रिया आणि वितरण होऊन ग्राहकांना दूधपुरवठा करण्यात येतो. पारंपारिक पद्धतीमध्ये दुधाचे उत्पादन करणारे लोकच ग्राहकांना दुधाचे रतीब घालीत किंवा अडत्याला ते विकित. हे दूध मिळेल त्या उपलब्ध वाहणाने, डोक्यावरून, सायकल, घोडगाडी, मोटार, रेल्वे इ. ने शहरांकडे नेण्यात येते. मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये तेथील लोकवस्तीतील दुग्धशास्त्र व आजूबाजूच्या ग्रामीण भागातील दूध उत्पादक किंवा अडते लोक दूध घरपोच करीत असत. अद्यापही मोठ्या शहरांचा दुग्धपुरवठा काही प्रमाणात या पारंपारिक पद्धतीने चालू आहे. यामध्ये दूधावर कधीही प्रक्रिया केली जात नाही. खाजगी क्षेत्रांमध्ये दुग्धोत्पादन करून अथवा ग्रामीण भागातील दूध गोळा करून खाजगी दुग्ध प्रक्रियालयात प्रक्रिया करून त्यांच्याच वितरण यंत्रणेमार्फत ग्राहकांना पुरवितात. काहीवेळा खाजगी क्षेत्रामधील दुग्धोत्पादक त्यांच्या जवळील अतिरिक्त दूध राज्य शासनाच्या दुग्धप्रक्रियालयाकडे पाठवितात. दूध उत्पादकांकडून दूध गोळा करून संस्थेच्या प्राथमिक प्रक्रिया केंद्रामध्ये त्यावर प्रक्रिया करून ते ग्राहकांना त्यांच्याच वितरण केंद्रामार्फत पुरविण्यात येते. दिवसेंदिवस दुग्धोत्पादकांचे सहकारी संघ व दुग्ध व्यवसाय करणाऱ्या सहकारी संस्था यांच्या संख्येत वाढ होत आहे. भारतातील दुग्धव्यवसायाची वाटचाल १९२० नंतर सहकारी तत्त्व प्रणालीचा वापर करून चालू आहे. राज्य आणि केंद्र शासनाच्या प्रयत्नांची दिशाही हीच आहे. १९६९ अखेर सहकारी दुग्धोत्पादकांचे १४३ संघ, १००१० प्राथमिक सहकारी प्रक्रिया केंद्रे, ३८ सहकारी दूध योजना, ५ सहकारी पशुखाद्य कारखाने व ११ सहकारी दूध प्रक्रियालये स्थापण्यात आली. महाराष्ट्रात दोन मोठी सहकारी दुग्ध प्रक्रियालये वारणानगर (कोल्हापूर) आणि जळगांव येथे स्थापन होऊन त्यांचे कामकाजही मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे.

सहकारी दूध प्रक्रिया उद्योगांमध्ये दूध प्रक्रिया करण्याचे प्रतिमान (Model) पुढीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्र. ३.४

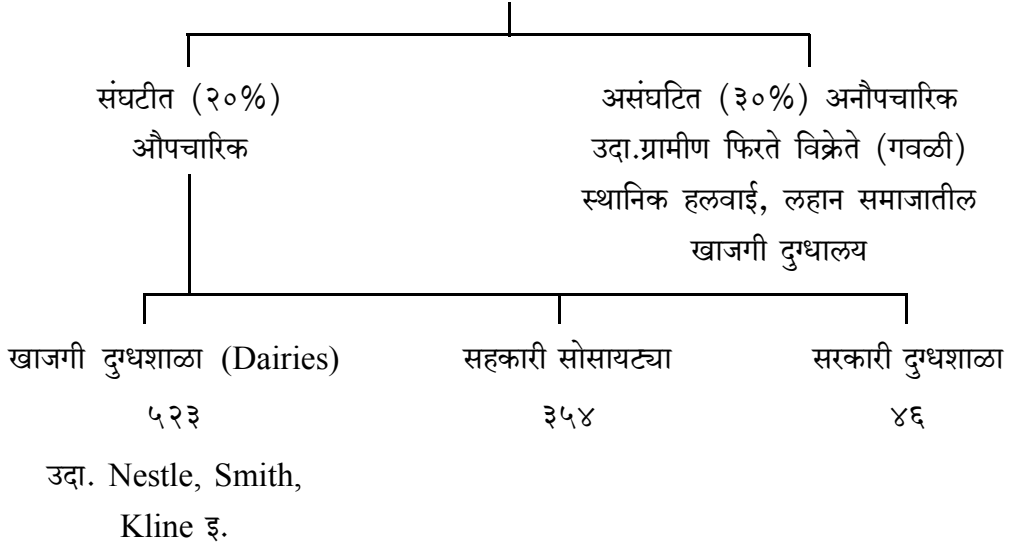
सहकारी दूध प्रक्रिया उद्योगांमध्ये दूध प्रक्रिया करण्याचे प्रतिमान (Model)

अ.नं.	घटक	प्रमाण (%)
१)	कच्चे दूध	३० %
२)	फरमेंटेड बटर	३८ %
३)	दूध पावडर	०८ %
४)	पाश्चराईज दूध	१५ %
५)	योगई व दही	१ %
६)	इतर चिझ	१ %
७)	QYD (कॉटेज चिज)	६ %
८)	पाश्चराईज्ड टेबल बटर	१ %
संदर्भ स्रोत (Souce) : Basic Animal Husbandary Statistics.		

तक्ता क्र. ३.५

भारतीय दुग्ध व्यवसायाची रचना

भारतीय दूध उद्योग

संदर्भ स्रोत (Souce) : Global Agribusiness & food processing summit, 12.

तक्ता क्र. ३.६ : भारतीय सहकारी दुग्ध प्रक्रिया संस्थांची रचना

अ.नं.	घटक	संख्या
१)	सर्वोच्च पातळीवरील संघ (राज्य)	१
२)	जिल्हा पातळीवरील दुध उत्पादक संघ	१७
३)	ग्रामीण स्तरावरील/प्राथमिक सहकारी सोसायट्या	०८ %
संदर्भ स्रोत (Souce) : Global Agribusiness & food processing summit, 12.		

अ) भारतातील दूध उत्पादनाची सद्यस्थिती (सन २०१९ ची आकडेवारी)

१) दूध उत्पादनाचे एकूण आकारमान	- 187.7 MMT
२) गाईच्या दूध उत्पादनाचे एकूण आकारमान	- 78.1 MMT
३) भारतातील सर्वाधिक दूध उत्पादनाचे राज्य	- उत्तर प्रदेश.

ब) ग्रामीण भागातील दूध उत्पादनाची स्थिती (सन २०१९ ची)

१) दूध उत्पादनाचे प्रमाण (हिस्सा)	- 92 %.
२) तूप उत्पादनाचा हिस्सा	- 5 %
३) इतर दूध प्रक्रिया घटकांचे प्रमाण	- 3 %
४) प्रतिमहा दरडोई दुधावरील सरासरी खर्च प्रमाण	- 193 INR.

क) शहरी भागातील दूध उत्पादनाची स्थिती (सन २०१९ ची)

१) प्रतिमहा प्रतिडोई दुधावरील सरासरी खर्च प्रमाण	- 285 INR.
२) दूध उत्पादनाचे प्रमाण (हिस्सा)	- 85 %
३) योगर्ट/दही उत्पादनाचा हिस्सा	- 4.3 %
४) इतर दूध प्रक्रिया घटकांचे प्रमाण	- 10.7 %

तक्ता क्र. ३.७

सन २०१७ च्या बाजार किंमतीनुसार (भारतीय दूध उत्पादनाची एकूण किंमती अब्ज रुपयांमध्ये)

घटक	एकूण किंमती	घटक	एकूण किंमती
चिज	२०	पनीर	३००
बटर	३५	दही व योगर्ट	३५०
ताक/लस्सी	१३०	Souce : www.nddb.coop>information>stats	

□ भारतातील दूध सहकारी संस्थांसमोरील समस्या :-

भारतीय दूध व्यवसाय हा अलिकडे प्रगतीच्या मार्गाने जाणारा महत्वाचा उद्योग असून तो भारतीय शेतीला पूरक म्हणून कार्य करतो. ग्रामीण भागातील जवळपास ७०% लोकसंख्या या व्यवसायाशी जोडली गेलेली आहे. तथापि, या व्यवसायाच्या समस्या पुढीलप्रमाणे विचारात घेता येतील.

- १) जागतिक पातळीवरील स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठीची क्षमता देशातील सहकारी दूध व्यवसायात नाही. त्यांचे आकारमान व गुंतवणूक क्षमता खूपच कमी आहे.
- २) दूध व्यवसायासाठी लागणारे आधुनिक तंत्रज्ञान भारतामध्ये उपलब्ध नाही. आजही पारंपारिक पध्दतीचा वापर केला जातो.
- ३) दुधाची मागणी व पुरवठा तसेच दुधावर प्रक्रिया केलेल्या उत्पादनांचीही मागणी व पुरवठा यामध्ये विसंगती दिसून येते, त्यामुळे किंमतीचा प्रश्न मोठा आहे.
- ४) उच्च दर्जाच्या दूध उत्पादनासाठी आवश्यक असणाऱ्या सदृढ जनावरांची गरज असते. भारतात पशुधनाची संख्या मोठी आहे, परंतु त्यांची उत्पादकता खूपच कमी आहे. त्यामुळे दूध उत्पादनांचा खर्च खूप मोठा असतो.
- ५) 'एक जिल्हा एक सहकारी दूध संस्था' हे प्रमाण दूध संस्थांचा विकासाबाबत अनुभवले जात होते. त्यामागे दूध संस्था कार्यक्षम व्हाव्यात ही कल्पना होती; परंतु अलिकडे शासनाने एका जिल्ह्यात अधिक दूध संस्था स्थापन करण्यास परवानगी दिली आहे. त्यामुळे दूध संस्थांत स्पर्धा सुरू झाली आहे. त्यातून संस्था आर्थिक दृष्टीने सक्षम राहण्यासाठी किमान दूध संकलन करणे आवश्यक आहे, तेवढे त्या करू शकत नाहीत.
- ६) प्राथमिक दूध संस्था ग्रामीण भागातील दूध संकलन करून जिल्हा संघाकडे पाठवितात. दूधाचे उत्पादन दिवसेंदिवस वाढत आहे. दूध संघाची दूध संकलनाची क्षमता ठरलेली आहे. पावसाळ्यानंतर दूधाचा पुरवठा आणि काही वेळेस आधिक दूध स्वीकारणे दूध संस्थांना अवघड जाते.
- ७) दूध हा नाशवंत पदार्थ असल्याने त्याच्यावर ताबडतोब प्रक्रिया करावी लागते किंवा शीतगृहात ठेवावे लागते. दूध संघाने दूध नाकारल्यास शीतगृहाअभावी सभासदांना त्यांचा साठा करणे अवघड जाते. त्यामुळे नुकसान सोसावे लागते.
- ८) दूधाला मिळणारा चांगला भाव आणि मोठ्या शहरातून दूधाच्या वाढत जाणाऱ्या मागणीबरोबर दूधात भेसळ करण्याची प्रवृत्ती वाढत असून त्यामुळे दूध संस्थांद्वारे निर्भेळ दूधाचा पुरवठा करण्याच्या उद्देशाला तडा जात आहे.

- ९) दूध व्यवसायाद्वारे ताजा पैसा आणि आधिक नफा मिळत असल्याने खाजगी उद्योगांनी या क्षेत्रात प्रवेश केला असून सहकारी संस्थांना त्यांच्याकडून मोठी स्पर्धा होण्याची शक्यता आहे.
- १०) दूध संघाकडे दूधावर प्रक्रिया करण्यासाठी वापरले जाणारे तंत्रज्ञान व यंत्रे जुनी असून त्यात बदल होणे आवश्यक आहे.
- ११) प्राथमिक दूध संस्थांना दिवसा ३०,००० लिटरपेक्षा जादा दूध उत्पादन करावयाचे असल्यास शासनाची परवानगी घ्यावी लागते, अशा नियमांमुळे दूध व्यवसायाचा विकास अडचणीत आला आहे.
- १२) दूधाचा व दूधजन्य पदार्थांचा उत्पादन खर्च हा अपेक्षित मदतीपेक्षा आधिक आहे आणि या व्यवसायात उत्पादकांकडून व्यावसायिकांना अंगिकारली जात नाही.
- १३) दूध नासू नये म्हणून दूधाची साठवणूक वातानुकूलित शीतगृहात करण्याची गरज असते. परंतु दूध शीतगृहांची संख्या उत्पादनाच्या तुलनेत कमी असल्याने अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.
- १४) सहकारी दूध प्रक्रिया उद्योगांना खर्च वजा जाता मिळणारा नफा हा अत्यंत कमी आहे तर काही दूध प्रक्रिया संघ तोट्यज्ञात चालताना आढळतात.
- १५) सहकारी तत्वावर चालणाऱ्या दूध प्रक्रिया उद्योगांमध्ये संचालक, सभासद तसेच व्यवस्थापकांचा मोठा हस्तक्षेप असल्याने व्यावसायिक तत्वावर न चालवता ते राजकारणाचे आकडे बनलेले आढळतात.
- १६) पक्षीय राजकारणासाठी अशा सहकारी प्रक्रिया दूध उद्योगांचा वापर केल्याचे सर्रास आढळते.
- १७) सहकारी क्षेत्रातील प्रक्रिया उद्योगांपैकी साखर उद्योगांकडे शासनाचे अधिक लक्ष आहे, त्यामानाने दूध व्यवसायाच्या विकासाकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही.

सहकारी दुग्ध व्यवसायाच्या वरील समस्या सोडविण्यासाठी विविध प्रकारचे धोरणात्मक निर्णय घेण्याची गरज आहे. त्याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

□ उपाययोजना :-

- १) सहकारी दूध संस्थांच्या बाबतीत जिल्हा पातळीवर चालू असलेली स्पर्धा अनिष्ट आणि या क्षेत्राला मारक आहे. राजकीय स्वार्थापोटी एकपेक्षा अधिक दूध संघ स्थापन करण्यास परवानगी केल्याचे धोरण असल्याचे दिसते. या संस्था आर्थिकदृष्ट्या कार्यक्षम होण्याकरिता

प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. संस्थांना परवानगी देताना प्रति कि.मी. ३०० लीटर दूध संकलनाची खात्री बाळगणे व एक संघ उपलब्ध असताना त्याच ठिकाणी दुसऱ्या संघाची स्थापना करण्यास परवानगी देऊ नये?

- २) भारतात दूध महापूर योजनेला खूप यश मिळाले व दुधाचे उत्पादन वाढले, परंतु त्यासाठीची दूध संकलन क्षमता मात्र त्यामानाने वाढली नाही. सरकारने दूध संघांना दूध संकलन क्षमता वाढविण्यासाठी परवानगी आणि मदत देणे आवश्यक आहे.
- ३) ऊसावर त्यांच्या उत्पादनानंतर लगेच प्रक्रिया करावी लागते, परंतु ऊसाचे उत्पादन वाढल्याने अस्तित्वात असलेल्या प्रक्रिया क्षमतेवर ताण पडतो यासाठी प्रत्येक जिल्हा पातळीवर प्रक्रिया क्षमता वाढविणे गरजेचे आहे, त्याचा फायदा दूध उत्पादकांना मिळू शकेल.
- ४) दूध व्यवसायाचा विकास होताना त्यातून होणाऱ्या फायद्यामुळे प्रक्रिया संस्थांची दूधात व दूध पदार्थात भेसळ करण्याची व दूध उत्पादनाची मानके व सांभाळण्याची वृत्ती वाढत आहे. ही वृत्ती या व्यवसायास मारक आहे. सहकारी दूध प्रक्रिया संस्थांनी व्यावसायिक नितिमत्ता जोपासावी. तसेच ऊर्जा व गुणवत्तेबाबत असणारी निर्देशित मानके सांभाळावीत.
- ५) सहकारी दूध प्रक्रिया संस्था सध्या वापरत असलेले प्रक्रिया तंत्रज्ञान जुने आहे. त्यांनी नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा. या संस्थांना खाजगी क्षेत्राकडून होणारी स्पर्धा वाढत असल्याने सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी आपल्या तंत्रज्ञानात बदल करणे आवश्यक आहे.
- ६) जनावरांच्या पैदास व पोषण तंत्रज्ञानात गेल्या काही काळात प्रचंड बदल झाले असून त्याची माहिती दूध संस्थांनी दूध उत्पादकांतून देणू आवश्यक आहे. त्यामुळे दुधाचा दर्जा सुधारून उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होईल.
- ७) सहकारी दूध संस्थांनी जनावरे पाळणे, त्यांची पैदास करणे, दूध उत्पादन, दूध संकलन इ. बाबतीत दूध उत्पादकांना प्रशिक्षण देण्याच्या सोयी केल्या पाहिजेत. त्यामुळे दूध व्यवसाय वाढीस मोठी मदत होईल.
- ८) शासन अनेक कारणांसाठी दूध उत्पादन व संकलनाबाबत बंधने घालते. त्याचा विपरीत परिणाम त्या व्यवसायावर होतो. उलट शासनाने दूध उत्पादन, संकलन व प्रक्रिया याबाबतीत प्रोत्साहनात्मक भूमिका स्विकारणे आवश्यक आहे. तसेच दूध व दुग्धजन्य पदार्थांच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देणारे धोरण स्विकारणे गरजेचे आहे.
- ९) प्रक्रिया क्षेत्रातील दूध व्यवसायाच्या वाढीबरोबर प्रक्रिया खर्चाच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. हा खर्च असाच वाढत राहिला तर दूधाला योग्य भाव देणे शक्य होणार नाही. त्याचा

व्यवसाय वृद्धीवर विपरीत परिणाम होईल. यासाठी सहकारी दूध संघ आणि प्रक्रिया संस्थांनी आपल्या व्यवस्थापकीय खर्च कमी ठेवण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

१०) सहकारी दूध संस्थांनी दूध व उपउत्पादनांच्या निर्यातीवर भर द्यावा. त्यासाठी राज्य शासन व केंद्र शासनाचे पुरेसे सहकार्य व मदत वाढविणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने शासनाने दूध व्यवसाय नियोजनबद्ध पद्धतीने कसा विस्तारित होईल यावर भर दिला पाहिजे.

याबरोबरच शेतकऱ्यांना संकरीत जनावरांचा पुरवठा करणे, जनावरांचा चारा साठवून ठेवणे, जनावरांना पौष्टीक आहार देणे, पशुवैद्यकीय अधिकाऱ्यांची व्यवस्था करणे, दुधाची मागणी व पुरवठा यामध्ये समन्वय साधणे, दूधापासून उपपदार्थ बनविणे, नवीन तंत्रज्ञानाची आयात करणे, जागतिक स्तरावरील स्पर्धात्मकता वाढविणे, दूधाचा दर्जा योग्य राखणे, शीतगृहांची आधिक सोय, व्यवस्था करणे आणि दूध उत्पादन खर्च नियंत्रीत करणे, वाहतुकीसाठी वातानुकूलित व्यवस्था निर्माण करणे, प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती व व्यवस्था करणे इ. उपाययोजनांचा अवलंब केला पाहिजे?

३.२.४ सहकारी प्रक्रिया संस्था (उद्योग) च्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात झपाट्याने स्थित्यंतरे झाली. गेल्या पन्नास वर्षांत ही स्थित्यंतरे होण्याची क्रिया तशीच चालू आहे. ही क्रिया इतकी मूलाग्रही त्याचबरोबर परस्पर निगडीत आहे, की त्या संक्रमणातून विविध विभागात जी नवी घडी बसत आहे. तिच्यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग प्राथमिकतेने पहावयास मिळतो. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारतीय स्त्रियांच्या स्थानात जे परिवर्तन होत आहे त्याचा बहुविध व्यापक आढावा घेणे आवश्यक आहे.

आधुनिक युगात समाजाचे जीवन घडविण्यामध्ये भारतीय स्त्रीया महत्वपूर्ण कार्यभार उचलीत आहेत. त्यामुळे त्यांना निरनिराळ्या क्षेत्रात महत्त्वाचे स्थान लाभत आले आहे. तेव्हापासून भारतात सहकार चळवळ विकास पावत गेली, तसतशी स्त्रियांची आर्थिक बाजू भक्कम होत गेल्याचे दिसते. पूर्वीची अबला नारी केवळ सबलाच झाली नाही तर आर्थिक क्षेत्रात स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली आहे.

महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही विसाव्या शतकात जरी गतिमान झाली असली तरी या प्रक्रियेची बीजे अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा व फ्रेंच व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या जाहिरनाम्यामध्ये रोवली आहेत. भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री सुधारणा चळवळीमध्ये महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षि कर्वे, गोपाळ गणेश आगरकर, न्या. रानडे, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, मादाम कामा, कस्तुरबा गांधी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, अंबाबाई वाडिया यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर महिलांच्या हक्काची जाणीव वैश्विक बनली आणि महिला सक्षमीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न सुरू झाले.

महिला सक्षमीकरणाची एक संकल्पना, प्रक्रिया आणि चळवळ म्हणून उल्लेख होतो. स्त्रीमुक्तीचा पुरस्कार करणाऱ्या स्त्रीवाद या सर्वसमावेशक विचारसरणी आणि चळवळीचा महिला सक्षमीकरण हा एक घटक आहे. महिला सक्षमीकरण ही स्त्री अधिकाराचा पुरस्कार करणारी, स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगतीच्या, विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणारी आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या आधारित नवीन व्यवस्था निर्मितीचे उद्दिष्ट ठेवणारी प्रक्रिया चळवळ आहे. स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक व भावनिक जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे, त्याच्यामागे राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने समान आणि अधिकार प्राप्त करून देणे हा महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचा मुख्य भाग आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित व्यवस्थेची निर्मिती, स्त्रियांना सामाजिक आणि आर्थिक न्याय मिळवून देणे, स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार दूर करणे, स्त्रियांचे खच्चीकरण थांबविणे, स्त्रियांचा मानसिक आणि नैतिक विकास घडवून आणणे, स्त्रियांना उपेक्षित ठेवणाऱ्या शक्तिके मतपरिवर्तन करणे, धर्म क्षेत्रात महिला सक्षम करणे अर्थात निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील सहभाग बनविणे इ. महिला सक्षमीकरणाची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत.

महिला सक्षमीकरणाच्या साधनांमध्ये साक्षरता, आर्थिक स्वावलंबन, राजकीय निर्णय, प्रक्रियेतील सहभाग, दबावतंत्र, प्रशिक्षण, जनजागृती, महिला सक्षमीकरणासाठी कायदे, प्रसार माध्यमे, आरक्षण इ. चा समावेश होतो.

महिलांच्या विविध प्रश्नांवर संशोधन करून या समस्यांची शासनाला माहिती देण्यासाठी भारतामध्ये १९९० मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोग आणि महाराष्ट्रामध्ये सन १९९४ मध्ये राज्य महिला आयोगाची निर्मिती करण्यात आली. महिलांचा दर्जा सुधारण्यासाठी आणि उन्नतीसाठी अनेक क्रांतीकारक निर्णय घेण्यात आले.

डब्ल्यू. पी. बॅटकीन यांच्या मते, “एकता लोकशाही, समता आणि स्वातंत्र्य या तत्वावर आधारलेली सामाजिक संघटना म्हणजे सहकार होय.”

सहकारातील अनेक उद्योगधंद्यातून स्त्रियांनी उन्नती होत आहे. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात या सहकारी क्षेत्रांचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

□ ग्रामीण महिला सक्षमीकरण व महिला सहकारी दूध उत्पादक संस्था :-

राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात आपण भरारी घेतली असली तरी विकासाच्या सर्वच स्तरातील लोकांपर्यंत पोहोचली नाही. जेवढे विकासाचे फायदे शहरी लोकांपर्यंत पोहोचले तितके ते ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचले नाहीत. यातील सर्वात मोठा नागरिकांचा मागासवर्ग म्हणून स्त्रीया आजही

आघाडीवर आहेत. अशा या ग्रामीण स्त्रीयांचा केवळ उत्पादन व पुरवठाधारक म्हणून दूध संस्थांमध्ये सहभाग नसून एक राजकीय व्यक्ती म्हणूनही समाजात सर्व हक्क प्राप्त होत आहेत. ग्रामीण स्त्रीयांमध्ये नेतृत्व क्षमता विकसीत होत आहे. त्यांना प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे.

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी दूध संस्थांची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे. इथ संस्थेतील सहभागामुळे समाजात मिळून मिसळून काम करण्याचा आत्मविश्वास स्त्रियांमध्ये निर्माण होत आहे. सामाजिक कार्यक्रमात व सार्वजनिक सभासमारंभात सहभाग वाढत आहे. सहकारी दूध संस्था ग्रामीण स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाला पोषक आहेत. महत्त्वाची बाब म्हणजे सहकारी दूध संस्था समाज जीवनात स्त्रीयांचा सहभाग वाढविण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणाऱ्या संस्था आहेत. इथं संस्थेतील सहभागामुळे विशेषतः आर्थिक प्राप्ती वाढल्यामुळे कमावती स्त्री म्हणून महिलांना कुटुंबात मान मिळू लागला आहे. त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होवून मानसिक व आर्थिक सक्षमीकरणास चालना मिळत आहे.

ग्रामीण महिलांना एकत्र येवून एकमेकांशी प्रभावी आंतरक्रिया करून स्त्रियांच्या सामाजिक सक्षमीकरणास प्रोत्साहन मिळते. दूध संस्थेतील सहभागामुळे स्थानिक पातळीवरील निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत ग्रामीण स्त्रीया सहभागी होताना दिसून येतात, त्यामुळे स्त्रियांच्या मानसिक सक्षमीकरणास चालना मिळत असल्याचेही सूचित होते.

दूध बीलाच्या रक्कमेतून कुटुंबातील खर्च, कपडेलते तसेच मुलांचे शिक्षण अशा प्रकारच्या गरजा थोड्याबहुत प्रमाणात भागण्यास मदत होते. दूध व्यवसायात स्त्रीयांचे शारीरिक श्रम मोठ्या प्रमाणात गुंतलेले आहेत. सहकारी दूध संस्थेमुळे स्त्रियांना अर्थार्जनाची संधी उपलब्ध झाली आहे. त्यामुळे समाजातील आर्थिक उत्पादन प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग वाढीस लागला आहे. महिला बचत गटांचे महत्त्व वाढत आहे. अशाप्रकारे स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणास सहकारी दूध संस्थांमुळे चालना मिळाली आहे.

महिला दूध संस्थांच्या संचालक मंडळामध्ये सर्व सदस्य या स्त्रिया असतात त्यामुळे संस्था चालविण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यात निर्माण झाला आहे. त्यामुळे त्यांना राजकीय क्षेत्रातही काम करणीयज्ञास प्रोत्साहन मिळत आहे. महिला दूध संस्था राजकारणातील महिलांचा प्रवेश वाढविण्यास त्यांनी त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण वाढण्यास निश्चित मदत करत आहेत. सहकारामुळे स्त्रियांमध्ये स्वतः नेतृत्वगुण असल्याची जाणीव होवून आत्मविश्वास निर्माण होवू लागला आहे. ही बाब त्यांचे सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरणास पूरक ठरणारी आहे.

एकीकडे सहकारी संस्थांमधील सहभागाची संधी आणि दुसरीकडे स्थानिक राजकारणात महिलांना मिळालेल्या आरक्षणांमुळे अनेक स्त्रिया राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्यास उद्युक्त झाल्या आहेत. तसेच

दूध संस्थांच्या समेमध्ये स्त्रिया आपली मते मांडण्याची संधी मिळते, त्या माध्यमातून त्यांना नेतृत्व व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. ग्रामीण स्त्रियांचा निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभाग वाढत आहे. तसेच व्यक्तिमत्व विकास व मानसिक सक्षमीकरणास प्रोत्साहन मिळत आहे. राजकीय गटबाजीमुळे महिला दूध संस्थांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

दूध संस्थेत सर्व जातीच्या स्त्रीयांना सभासद करून घेतले जाते, त्यामुळे जातीजातीतील बंधने झुगारून देणाऱ्या संस्था ठरत आहेत. सहकारी दूध संस्थेच्या माध्यमातून विविध जातीच्या स्त्रियांना गावपातळीवर एकत्र काम करण्याची व परस्परांशी प्रभावी आंतरक्रिया करण्याची संधी मिळत असल्याने पारंपारिक जातीय पूर्वग्रह कमी होवून जातीजातीमधील उच्च-निच्यता कमी होवून आपापसात सलोख्याचे व सौहार्दाचे वातावरण निर्माण होण्यास चालना मिळते आहे.

ग्रामीण समाजातील स्त्रियांचा विकास व स्त्रियांना आर्थिक स्रोत मिळवून देवून स्त्रियांचे सक्षमीकरणास चालना मिळत आहे.

एकंदरीत सहकारी दूध संस्थेतील महिला सहभागामुळे ग्रामीण महिलांना आर्थिक, मानसिक, सामाजिक, राजकीय सक्षमीकरणास चालना मिळत आहे.

बचतगटांमुळे मात्र महिलांचे सक्षमीकरण होत आहे. बचत गट हे सरकारी वित्तीय संस्थेचे सूक्ष्म रूप आहे. सूक्ष्म विनाच्या हा महत्त्वाचा घटक आहे. बचत गट चळवळ ग्रामीण व शहरी भागात जोमाने सुरू आहे. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांमुळे महिलांना आज उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध होत आहे. त्यातून महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण घडून येत आहे.

भारताच्या एकूण लोकसंख्येतील निम्मी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. महिलांना २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असताना विकासाच्या दृष्टीने सहकारी चळवळीच्या प्रवाहात आणणे जरूरीचे आहे. आपल्या देशात अद्यापही जवळपास ७५% पेक्षा अधिक स्त्रिया सहकार चळवळीपासून अलिप्त आहेत. ज्या स्त्रियांच्या सहकार चळवळीतील सहभाग अगदी नगण्य किंवा अल्पशा प्रमाणात दिसून येतो. महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यतेसाठी व त्यांच्यावरील पारंपारिक संस्कृतीची बंधने शिथील व्हावीत यासाठी सहकाराच्या माध्यमातून महिलांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे. किंबहुना ही काळाची गरज आहे. ज्यामुळे महिलांचा सामाजिक क्षेत्रातील व उत्पादन निर्मितीमधील सहभाग वाढून महिलांचा व देशाचा सर्वांगीण विकास साधण्यास मदत मिळते.

आधुनिक काळात मानवाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी कुटुंबात अर्थार्जन वाढविणे आवश्यक आहे. अल्प उत्पन्नात कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता करणे ही समस्या कुटुंबातील स्त्रियांसमोर निर्माण होते, तडजोड म्हणून गरजांच्या तिब्रतेनुसार आवश्यक गरजा म्हणून काही वस्तू उपभोग घेण्यापासून टाळल्या जातात. या गरजेतूनच महिला उत्पन्न प्राप्तीसाठी घरातून बाहेर पडल्या आहेत. तीव्र स्वरूपाच्या

बेकारीमुळे इच्छूक व गरजू महिलांना नोकरी मिळू शकत नाही. म्हणून काही महिला व्यवसायाच्या शोध घेतात. परंतु व्यवसायाचे क्षेत्र निवडताना देखील प्रत्येक महिला स्वतंत्र व्यवसाय यशस्वीपणे करू शकत नाहीत. यासाठी समान गरजा असणाऱ्या महिलांनी सहकार पध्दतीवर संघटीत होवून सहकारी संस्थांमार्फत काम करणे ही आजच्या काळाची गरज बनली आहे.

समाजाचा विकास, संवर्धन आणि समाजाची जडण-घडण करण्यामध्ये स्त्री-शक्तीचा सिंहाचा वाटा आहे. यातूनच समाजाचे नैतिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान बळकट होणे सहकारी संस्थांची सामाजिक बांधिलकी लक्षात घेता यामध्ये महिलांचा सहभाग महत्वपूर्ण आहे हे दिसून येते.

महिला सहकारी संस्थांमार्फत विविध क्षेत्र निवडून त्या अंतर्गत वेगवेगळे व्यवसाय महिलांना चालविता येतात. परंतु प्रत्यक्षात मात्र काही विशिष्ट क्षेत्रात महिला सहभागी संस्थांना प्रवेशास चांगली संधी आहे. उदा. औद्योगिक सहकारी संस्था, शेतीपूरक व्यावसायिक संस्था, पतपुरवठा संस्था व बँका, विणकर संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था यासारख्या काही क्षेत्रात महिला सहकारी संस्थांना प्रवेशास संधी आहे. या व इतर क्षेत्रात महिलांच्या स्वतंत्र सहकार संस्थांची स्थापना झाल्यास त्यांच्यातील उपजत नैसर्गिक गुणांना वाव मिळेल. महिलांना रोजगार संधी किंवा व्यवसायात समावेश होईल त्यांनी संस्थेत केलेल्या कार्याचा त्यांना मोबदला प्राप्त होईल यातून महिलांना स्वावलंबी बनता येईल.

३.३ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

☆ अ) खालीलपैकी योग्य पर्याय निवडा.

१. भारतात सर्वप्रथम राज्यात सहकारी जीनिंग सुरू झाले.
अ) महाराष्ट्र ब) केरळ क) म्हैसूर ड) गुजरात.
२. भारतात मध्ये सहकारी क्षेत्रात पहिली सूतगिरणी सुरू झाली.
अ) सन १९४७ ब) सन १९५० क) सन १९६६ ड) सन १९५१.
३. सहकारी प्रक्रिया संस्था स्थापनेचा उद्देश हा आहे.
अ) उत्पादन निर्मिती ब) रोजगार निर्मिती क) ग्रामीण विकास ड) वरील सर्व.
४. भारतीय साखर उद्योगातून प्रतिवर्षी % रोजगार पुरविला जातो.
अ) २.५% ब) ७.५% क) ६.५% ड) ८.५%.
५. भारतातील पहिला सहकारी साखर कारखाना मध्ये स्थापन झाला.
अ) १९८० ब) १९०१ क) १७८४ ड) १७८५.

६. जागतिक बाजारपेठेत भारतीय साखर उद्योगाचा क्रमांक आहे.
 अ) प्रथम ब) द्वितीय क) तृतीय ड) चतुर्थ.
७. भारतामध्ये राज्य साखर उत्पादनामध्ये अग्रेसर आहे.
 अ) पंजाब ब) हरियाणा क) महाराष्ट्र ड) उ.प्रदेश.
८. सन २००७ मध्ये भारतात सहकारी साखर कारखान्यांची एकूण संख्या इतकी आहे.
 अ) २४० ब) २९ क) १८४ ड) २८४.
९. जगातील पहिली दुग्धविकास सहकारी संस्था मध्ये स्थापन झाली.
 अ) १८८० ब) १८८१ क) १८८२ ड) १८८३.
१०. भारतामध्ये सर्वाधिक सहकारी दूध उत्पादन संस्था राज्यात आहेत.
 अ) गुजरात ब) हरियाणा क) उ.प्रदेश ड) महाराष्ट्र.
११. भारतातील सहकारी दूध व्यवसायाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने च्या स्थापनेने झाली.
 अ) गोकुळ डेअरी ब) आनंद डेअरी क) महानंदा डेअरी ड) वारणा डेअरी.
१२. भारतामध्ये साली राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली.
 अ) १९९१ ब) १९९० क) १९६९ ड) १९८८.
१३. महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचे वैशिष्ट्य आहे.
 अ) स्त्रियांना सामाजिक-आर्थिक न्याय मिळवून देणे.
 ब) स्त्रियांचा मानसिक व बौद्धिक निकाल करणे.
 क) स्त्रियांचा निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील सहभाग वाढविणे.
 ड) वरील सर्व.
१४. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत ची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.
 अ) सहकारी साखर कारखाना ब) सहकारी दुग्ध उत्पादन संस्था
 क) महिला बचत गट ड) वरीलपैकी सर्व.
१५. आधुनिक काळात मानवाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी कुटुंबात वाढविणे आवश्यक आहे.
 अ) उपभोग ब) विनियोग क) अर्थार्जन ड) वरीलपैकी नाही.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. क) म्हैसूर.
२. ड) सन १९५१.
३. ड) वरील सर्व.
४. ब) ७.५%.
५. क) १७८४.
६. ब) द्वितीय.
७. ड) उ.प्रदेश.
८. अ) २४०.
९. क) १८८२.
१०. ड) महाराष्ट्र.
११. ब) आनंद डेअरी.
१२. ब) १९९०.
१३. ड) वरील सर्व.
१४. ड) वरीलपैकी सर्व.
१५. क) अर्थार्जन.

३.५ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. सहकारी प्रक्रिया उद्योगांची ग्रामीण विकासातील भूमिका विशद करा.
२. भारतातील सहकारी उद्योगाची कार्ये स्पष्ट केला आहे?
३. सहकारी साखर कारखानदारी समोरील समस्या सांगून त्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.
४. भारतीय साखर उद्योगाची सद्यस्थिती सांगा.
५. भारतातील सहकारी दुग्ध प्रक्रिया उद्योगाची सद्यस्थिती स्पष्ट करा.
६. भारतातील दुग्ध सहकारी संस्थेची रचना लिहा.

७. भारतातील सहकारी दुध संख्येच्या समस्या व त्यावरील दूध उत्पादक संख्येची भूमिका.
८. ग्रामीण महिला सक्षमीकरणामध्ये महिला सहकारी दूध उत्पादक संख्येची भूमिका.
९. महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय ते सविस्तर स्पष्ट करा.
१०. महिला सक्षमीकरणाची गरज का आहे ते सविस्तर स्पष्ट करा.

☆ क) टिपा लिहा.

१. सहकारी प्रक्रिया संस्थांची ग्रामीण विकासातील भूमिका.
२. भारतीय सहकारी साखर उद्योगापूर्वीच समस्या.
३. भारतीय सहकारी साखर उद्योगाच्या समस्यांवरील उपाययोजना.
४. भारतीय सहकारी दुध प्रक्रिया उद्योग.
५. भारतीय सहकारी दूध प्रक्रिया उद्योगापुढील समस्या.
६. भारतीय सहकारी दुध प्रक्रिया उद्योगांच्या समस्यांवरील उपाययोजना.
७. महिला सक्षमीकरण.
८. महिला सक्षमीकरणात सहकारी प्रक्रिया संस्थांची भूमिका.
९. दुध व्यवसाय व ग्रामीण महिला/महिला सक्षमीकरण.

३.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ सूची

१. प्रा. मोहन सराफ व प्रा. ना. मा. आचार्य : “सहकार”, श्री जमनादास आणि कंपनी, मुंबई-१९९०.
२. प्रा. ए. आर. रायखेडकर व प्रा. अशोक डांगे : “सहकार तत्त्वे आणि व्यवहार”, मेहता प्रकाशन, पुणे, १९९९.
३. प्रा. डॉ. रुपा शहा व प्रा. डॉ. बी. एच. दामजी : “सहकार तत्त्वे व चळवळ”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर-२०१२.
४. प्रा. डॉ. माधव बिरादार : “सहकार”, तीर्थरूप प्रकाशन, मंजुळे नगर, मोकाट, नांदेड, सन-२००४.
५. प्रा. डॉ. सी. जे. जोशी व प्रा. के. सी. जोशी : “सहकाराचा विकास”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर-२०१२.

६. डॉ. गंगाधर वि. कायदे-पाटील : “सहकार”, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक-१३, सन २००७.
७. **L. D. Singh** : *"Co-operation Marketing"*.
८. **Ajit Kumar** : *"Co-operation"*.
९. **Agarwal** : *"Indian Economy"*.
१०. **Jain P. C.** : *"Agricultural and Co-operation in India"*.
११. **Mehta V. L.** : *"Towards Co-operative Socialist Common Wealth"*.
१२. **Bedi R. D.** : *"Theory : History and Practice of Co-operation"*.
१३. **I.C.A.R.** : *"Handbook of Animal Husbandary", New Delhi, 1967.*
१४. National Policy Development Board, Dainging in India, New Delhi-1974.
१५. गद्रे य. त्र्यं. : “दुध व्यवसाय : अर्थात डेअरीचा धंदा”, नागपूर-१९६१.
१६. www.fao.org.
१७. www.nddb.co-op>information>status.
१८. info.ceicdata.com/India.premium/database.
१९. www.nchfidia.net.

☆☆☆

राष्ट्रीय संस्थांची सहकारातील भूमिका (Role of National Institutions in Co-operation)

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड)

४.२.२ राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ

४.२.३ भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ

४.२.४ ९७ वी घटनात्मक दुरुस्ती आणि महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्यातील प्रमुख बदल

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ संदर्भसूची

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

१. नाबार्डची स्थापना, भांडवली रचना व संघटन याविषयी माहिती सांगता येईल.
२. नाबार्डची कार्ये व भूमिका स्पष्ट करता येईल.
३. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची स्थापना व व्यवस्थापन याविषयी माहिती सांगता येईल.

४. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची उद्दिष्ट्ये व कार्ये विशद करता येतील.
५. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची स्थापना व सभासदत्व याविषयी माहिती सांगता येईल.
६. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाचे व्यवस्थापन व उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.
७. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची कार्ये व कामगिरी विशद करता येईल.
८. १७ वी घटना दुरुस्ती आणि महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्यातील प्रमुख बदल समजून घेता येतील.

४.१ प्रास्ताविक

भारतात शंभर वर्षांहून अधिक कालावधीपासून सहकार क्षेत्र विकसित होत असताना दिसून येत आहे. यापूर्वीच्या घटकात आपण भारतातील सहकारी चळवळीच्या विकासात शासनाची भूमिका कशी महत्त्वपूर्ण आहे, शासनाने विविध प्रकारे सहकाराच्या विकासासाठी कशा पद्धतीने मदत केली याचे विश्लेषण पाहिले आहे. याशिवाय भारतीय सहकारी चळवळीच्या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील काही आर्थिक धोरणांचा परिणामही झालेला आपण पाहिला आहे. तसेच जागतिकीकरणाचा भारतातील सहकारी चळवळीवर झालेल्या परिणामांचाही आढावा घेण्यात आलेला आहे.

सहकारी चळवळींचा विकास होत असताना राष्ट्रीय पातळीवरील संस्था व संघटना यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. या घटकात आपण नाबार्डचे सहकारी चळवळीत योगदान कसे महत्त्वपूर्ण ठरले आहे; हे पाहणार आहोत. नाबार्डने वित्तीय संस्था, राज्य सरकार यांना शेती आणि ग्रामीण विकासासाठी केलेल्या पुनर्वित्त पुरवठ्याचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची स्थापना, व्यवस्थापन, उद्दिष्ट्ये आणि कार्ये सहकारी चळवळीच्या विकासास प्रोत्साहन देत आहे. राष्ट्रीय क्षेत्रातील सहकारी संस्थांना दीर्घकालीन पतपुरवठा करते. ग्रामीण भागातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांना मदत करणे व त्याद्वारे त्यांचा विकास घडवून आणणे हे या महामंडळाच्या स्थापनेमागील उद्दिष्ट आहे. त्याचबरोबर भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ ही सहकार क्षेत्रातील शिखर संघटना आहे. ही संस्था अखिल भारतीय पातळीवर सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करते. लोकांना सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी प्रवृत्त करणे यासारखी कार्ये ही संस्था करते.

४.२ विषय विवेचन

भारतीय सहकारी चळवळीच्या विकासात राष्ट्रीय पातळीवरील संस्था व संघटना यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी सहकार क्षेत्राचे योगदान अनन्यसाधारण असे आहे.

४.२.१ राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) (National Bank of Agricultural and Rural Development (NABARD) :-

अ) नाबार्डची स्थापना :-

आर्थिक नियोजनाच्या सुरुवातीपासून सरकारने कृषी आणि ग्रामीण विकासाकडे लक्ष देण्याचे धोरण स्वीकारले. रिझर्व्ह बँकेनेही अनेक योजना राबविल्या आहेत. १९६३ मध्ये रिझर्व्ह बँकेने 'कृषी पुनर्वित्त व विकास महामंडळ' (ARDC) स्थापन करून कृषी क्षेत्राला कर्ज पुरवठा केला. १९७१ मध्ये 'पत हमी महामंडळ' (CGC) स्थापन केले. १९७४ मध्ये अग्रक्रम क्षेत्राची संकल्पना मांडण्यात आली. कृषी आणि ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या कार्यात एकसूत्रीपणा निर्माण करणे, त्यांच्या कार्याला योग्य दिशा देणे, यासाठी शिखर बँकेची (Apex Bank) गरज वाटू लागली. या दृष्टीने १२ जुलै, १९८२ मध्ये 'राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची' (नाबार्ड) स्थापना करण्यात आली. कृषी पुनर्वित्त व विकास महामंडळाचे (ARDC) कार्य नाबार्डकडे सोपविण्यात आले. नाबार्डचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे असून ३० विभागीय कार्यालये आहेत.

ब) नाबार्डची भांडवल रचना :-

नाबार्डचे सुरुवातीचे भागभांडवल ५०० कोटी रु. आहे. त्यातील १०० कोटी रुपयांचे वसूल भागभांडवल आहे. नाबार्डच्या एकूण भागभांडवलापैकी ५० टक्के भागभांडवल रिझर्व्ह बँकेचे व इतर उर्वरित ५० टक्के भागभांडवल केंद्र सरकारचे आहे. नाबार्डच्या भागभांडवलात गेल्या काही वर्षात प्रचंड वाढ झाली असून २००२ साली २००० कोटी रु.पर्यंत वाढ करण्यात आली आहे. सद्या अधिकृत भांडवल ५००० कोटीपर्यंत वाढविण्यात आले आहे.

१९९५-९६ च्या केंद्रीय अंदाजपत्रकापासून नाबार्डने 'ग्रामीण पायाभूत सोयी विकास निधी' (RIDF) द्वारे मोठ्या प्रमाणात निधी उभा केला आहे. २००२ मध्ये हा निधी ९७२५ कोटी रुपये होता, तो मार्च २००७ मध्ये २०,१५४.७० कोटी रु. पर्यंत वाढविला आहे. मार्च २०१९ अखेर १,१९,७६३ कोटी रुपयांचा (RIDF) निधी होता.

याशिवाय नाबार्डला जागतिक बँक (IBRF), आंतरराष्ट्रीय विकास मंडळ (IDA), आंतरराष्ट्रीय वित्तीय महामंडळ (IFC) इत्यादी आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून मदत प्राप्त होते. तसेच अमेरिका, इंग्लंड, नेदरलँड, स्वीट्झर्लंड, पश्चिम जर्मनी यासारख्या देशांकडून नाबार्डला कर्जे मिळाली आहेत.

क) नाबार्डची कार्ये :-

नाबार्डची स्थापना आणि भांडवली रचना तुमच्या लक्षात आली असेल. तेव्हा आता नाबार्डची कृषी आणि ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून कोणती महत्त्वाची कार्ये आहेत याचा अभ्यास करू.

१. पुनर्वित्त सुविधा :-

नाबार्ड कृषी व ग्रामीण विकासासंबंधित वित्तीय संस्थांना पुनर्वित्त पुरवठा करते. यामध्ये सहकारी पतपुरवठा संस्था, प्रादेशिक ग्रामीण बँका इत्यादींचा समावेश होतो. देशातील शेती उत्पादन, शेती विपणन, शेती आदानांचे वितरण, लघुउद्योग, कुटिरोद्योग, हस्त व्यवसाय अशा व्यवसायांना नाबार्ड पतपुरवठा करण्यास उत्तेजन देते.

२. कर्ज पुरवठा :-

नाबार्ड राज्य सहकारी बँका, भूविकास बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व इतर मान्यताप्राप्त संस्थांना अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. २००१ मध्ये नाबार्डने अशा संस्था १२९८ कोटी रुपयांचे कर्ज दिले तर मार्च २००७ पर्यंत ३७,५५१.९२ कोटी रुपयांचे कर्ज वितरण केले आहे. नाबार्डने शेतीसाठी ३१ मार्च २०१९ अखेर ३१७.७ लाख कोटीचे कर्ज वितरण केले.

३. राज्य सरकाराना दीर्घकालीन कर्जे :-

सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या भागभांडवलात सहभागी होता यावे, यासाठी नाबार्ड राज्य सरकारांना २० वर्षे मुदतीचे दीर्घकालीन कर्ज देते.

४. कृषी आणि ग्रामीण विकास संस्थांना कर्जे :-

कृषी व ग्रामीण विकास कार्यात सहभागी असणाऱ्या शासनमान्य संस्थांना नाबार्ड कर्ज पुरवठा करते. त्याचबरोबर अशा प्रकारच्या संस्थांच्या स्थापनेच्या काळात भागभांडवल उभारण्यासाठीही नाबार्ड मदत करते.

५. समन्वय :-

नाबार्ड कृषी आणि ग्रामीण विकास कार्यासाठी समन्वय साधते. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, नियोजन आयोग आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित केंद्र व राज्य पातळीवरील संस्थांच्या कार्यात समन्वय साधण्याचे कार्य नाबार्ड करते.

६. संशोधन आणि विकास :-

कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रोत्साहन मिळावे म्हणून नाबार्ड सातत्याने संशोधन करीत आहे. यासाठी बँकेने 'संशोधन व विकास निधी' स्थापन केला आहे. ग्रामीण भागातील गरजा पाहून प्रकल्प व कार्यक्रम आखण्याच्या कामी संशोधन उपयुक्त ठरते.

७. एकात्मिक ग्रामीण विकासाला चालना :-

नाबार्ड कृषी, लघुउद्योग, ग्रामीण कारागीर व हस्तव्यवसाय इत्यादी क्षेत्रांना पतपुरवठा करून एकात्मिक ग्रामीण विकासाला उत्तेजन देणे.

८. कृषीविषयक कार्यासाठी मदत :-

नाबार्डमार्फत कृषी यांत्रिकीकरण व लघुपाटबंधारे योजनांसाठी मदत दिली जाते. त्यामुळे कृषी व ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होते.

९. तपासणी अधिकार :-

प्रादेशिक विकास बँका, सहकारी बँका आणि भूविकास बँका यांची पाहणी करण्याचा अधिकार नाबार्डला आहे. तसेच या संस्थांना कार्यासंबंधी सूचना व मार्गदर्शन नाबार्ड करते.

१०. शिखर बँक (Apex Bank) :-

नाबार्ड ग्रामीण पतपुरवठा क्षेत्रात 'शिखर बँक' म्हणून काम पाहते. पूर्वी हे काम रिझर्व्ह बँकेकडे होते.

ड) नाबार्डची भूमिका (Role of NABARD) :-

नाबार्डची उद्दिष्टे किंवा कार्ये तुमच्या लक्षात आली असतील. आता आपणाला नाबार्ड कृषी आणि 'ग्रामीण भागातील विकास करण्यासाठी कोणती भूमिका पार पाडते, नाबार्ड कशा पद्धतीने ग्रामीण विकासासाठी पतपुरवठा करते याची माहिती खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. कृषी व ग्रामीण विकासासाठी कर्जपुरवठा :-

नाबार्ड कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी अल्प-मध्यम व दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करते. नाबार्ड लघुउद्योग, कुटिरोद्योग, कारागीर इत्यादी व्यवसायांना अल्पकालीन कर्जपुरवठा करते. मार्च २००२ मध्ये नाबार्डने बँकदरापेक्षा ३% कमी व्याजदराने १०,४०८ कोटी रुपयांची अल्पकालीन कर्जे दिली.

त्याचबरोबर नाबार्ड राज्य सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करते. राज्य सरकारांना सहकारी संस्थांचे भागभांडवल खरेदी करता यावे म्हणून नाबार्ड दीर्घकालीन कर्ज देते. मार्च २००२ मध्ये नाबार्डने ३६६ कोटी रुपयांचे मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज वाटप केले. हाच कर्जपुरवठा मार्च २००७ मध्ये ६१,५३९.८७ कोटी रुपयांपर्यंत वाढविला.

२. पुनर्वित्त पुरवठा :-

नाबार्ड कर्ज पुरवठा करण्याबरोबर पुनर्वित्त पुरवठाही करते. राज्य सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व भूविकास बँका यांना नाबार्ड अल्प व मध्यम कालावधीचा पुनर्वित्त पुरवठा करते. राज्य सरकारांना दीर्घकालीन पुनर्वित्त पुरवठा करते. २०००-२००१ मध्ये अल्प व मध्यम मुदतीचा ६९८४ कोटी रुपयांचा पुनर्वित्त पुरवठा केला तर राज्य सरकारांना ५०० कोटी रुपयांचा दीर्घकालीन पुनर्वित्त पुरवठा केला. अलिकडे नाबार्डने सहकारी बँकांच्या भागभांडवलात राज्य सरकारांनी कमी सहभाग घ्यावा अशा सूचना दिल्या आहेत.

३. वीस कलमी कार्यक्रमांतर्गत साहाय्य :-

नाबार्ड वीस कलमी कार्यक्रमांतर्गत दुर्बल घटकांना आर्थिक साहाय्य करते. यामध्ये लघु व सीमांत शेतकरी, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचा समावेश होतो. यांना विशिष्ट प्रमाणात कर्जपुरवठा करण्याबाबत नाबार्ड पुढाकार घेते.

४. अल्पविकसित व मागासलेल्या राज्यांना मदत :-

नाबार्ड समतोल प्रादेशिक विकासासाठी प्रयत्न करते. यासाठी अल्प, विकसित व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या राज्यांना अधिक कर्जे उपलब्ध करून दिली आहेत. त्यामध्ये उत्तर प्रदेश, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, राजस्थान या अल्पविकसित राज्यांचा समावेश होतो.

५. शेतीपूरक उद्योगांना पुनर्वित्त :-

नाबार्डने शेती व शेती आधारित उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर पुनर्वित्त पुरवठा केला आहे. यामध्ये लघु पाटबंधारे, शेतीचे यांत्रिकीकरण तसेच फलोद्यान व्यवसाय, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, शेळी-मेंढी पालन, जमीन सुधारणा व विविध कार्यक्रमांचा समावेश होतो. नाबार्डने शेती व शेती उद्योगांना १९९९-२००० मध्ये ५,२१५ कोटी रुपये एवढा पुनर्वित्त पुरवठा केला.

६. सहकारी बँकांची पुनर्रचना :-

जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्य करणाऱ्या सहकारी बँकांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी नाबार्डने पुढाकार घेतला आहे. ज्या सहकारी बँका आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत, त्यांची पुनर्रचना करण्याचे कार्य नाबार्ड करते.

७. कर्जाचे रूपांतर :-

नाबार्ड सूचित व्यापारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना दिलेल्या अल्पकालीन कर्जाचे

मध्यमकालीन कर्जामध्ये रूपांतर करू शकते. पतपुरवठा संस्थांना आर्थिक अडचणीच्या काळात नाबार्ड सामान्यपणे ७ वर्षांपर्यंत मुदतवाढ देते.

८. सहकार विकास निधी :-

शेती विषयीच्या संसदीय समितीने 'सहकार विकास निधी' स्थापन करण्यासाठी नाबार्डला शिफारस केली होती. त्यानुसार नाबार्ड प्राप्त नफ्याचा ठराविक हिस्सा 'सहकार विकास निधी' म्हणून वापरते.

९. लघु व कुटिरोद्योगांना सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा :-

नाबार्ड लहान उद्योग, अतिलहान उद्योग (Tiny Industry), ग्रामोद्योग, हस्त व्यवसाय या ग्रामीण विकासाशी निगडित असणाऱ्या उद्योगांना सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा करते. त्यामुळे अशा उद्योगांच्या आर्थिक विकासास उत्तेजन मिळते.

१०. शेती प्रक्रिया उद्योगांना मदत :-

नाबार्ड शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना अर्थपुरवठा करते. यामध्ये साखर कारखाने, सूतगिरण्या, दुध प्रक्रिया उद्योग यांचा समावेश होतो. अशा उद्योगांना नाबार्ड आर्थिक मदत करते. कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी नाबार्ड शेती प्रक्रिया उद्योग निमशहरी व शहरी भागात विकसित होत असल्यास कर्जपुरवठा करते.

११. संशोधन व विकास निधी :-

नाबार्डने 'संशोधन व विकास निधी' स्थापन केला आहे. या निधीमार्फत सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना मदत केली जाते. शेती व बिगर शेती क्षेत्राबाबत तांत्रिक व नियंत्रणात्मक विभाग सुरू केला आहे. शेती क्षेत्रात सर्वेक्षण व संशोधन करून शेती उत्पादकता वाढावी, ग्रामीण उद्योगांचा विकास व्हावा याबाबत नाबार्ड सतत प्रयत्न करते.

१२. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी (RIDE) :-

१९९५-९६ च्या केंद्रीय अंदाजपत्रकात ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीचा (Rural Infrastructure Development Fund) प्रस्ताव मांडण्यात आला. नाबार्डने या निधीची स्थापना करून राज्य सरकारांना ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी मदत केली आहे.

तक्ता क्र. ४.१
ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

(आकडे कोटी रुपये)

वर्ष	कर्ज मंजूरी	कर्ज वितरण	वितरण आणि कर्जाचे मंजूर कर्जाशी प्रमाण%
१९९५-१९९६	१,९०२.२१	१,७६०.८७	९२.४
२०००-२००१	४,५०३.५३	३,९५६.९५	८७.९
२००१-२००२	४,६२४.७२	३,९४७.२८	८५.४
२००२-२००३	५,९८७.२६	४,७७०.२८	७९.७
२००५-२००६	६,८२०.९२	२,४५५.५९	३६.०
२००६-२००७	१०,५५५.३६	१,५४०.६९	१४.६०
२०१०-२०११	१८,३१४.८८	१,६००.००	८७.३४
२०११-२०२०	६,५७७,९८.००	३,३३,९३७.००	७८.००
संदर्भ : http://birbhum.mic.in/nabard/htm .			

वरील तक्ता क्र. ५.१ वरून आपणास असे दिसून येते की, RIDF अंतर्गत कर्जमंजूरी व कर्जवितरणाचे प्रमाण हे घटत असताना दिसते.

नाबार्डच्या कार्याचा आढावा घेण्याचे काम खुस्रो समितीकडे सोपविले होते. या समितीच्या मते, नाबार्डने शेती व लघुउद्योगांना पुनर्वित्ताचे कार्य चांगल्या प्रकारे पार पाडले आहे. नाबार्डच्या कार्याचा सर्व देशभर विस्तार झाला आहे.

४.२.२ राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ (National Co-operative Development Corporation) :-

अ) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची स्थापना :-

केंद्र सरकारने १९५४ साली अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती (All India Rural Credit Survey Committee) स्थापन केली. या समितीच्या शिफारशीनुसार १९५६ मध्ये 'राष्ट्रीय सहकारी विकास व गुदाम महामंडळ' स्थापन केले. १९६३ मध्ये गुदाम महामंडळ वेगळे करून 'राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची' (NCDC) स्वतंत्र स्थापना करण्यात आली. शेतीमालाचे उत्पादन,

प्रक्रिया, साठवणूक खरेदी-विक्री यासारखी कार्ये करण्याची जबाबदारी या महामंडळावर येते. महामंडळ प्रामुख्याने बिगर पतपुरवठा क्षेत्रातील सहकारी संस्थांना दीर्घकालीन पतपुरवठा करते. भारताच्या सहकारी चळवळीच्या विकासात या महामंडळाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. या महामंडळाच्या उद्दिष्टांचा व कामगिरीचा आढावा आपण खालीलप्रमाणे अभ्यासू.

ब) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची उद्दिष्ट्ये (Objectives) :-

महामंडळाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी तुमच्या लक्षात आली असेल. आता आपण महामंडळाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये कोणती आहेत याचा विचार करू.

१. राज्यातील सहकारी संस्थांना आर्थिक मदत करता यावी यासाठी राज्य सरकारांना पतपुरवठा उपलब्ध करून देणे.
२. प्रशासकीय व अन्य सेवक वर्ग नेमण्याकरिता राज्य सरकारला आर्थिक साहाय्य करणे.
३. महामंडळ अन्नधान्य, कापूस, कच्चा माल, आगपेट्या, रॉकेल, कापड, खते, बियाणे, जंतुनाशके, शेती उपयुक्त अवजारे इत्यादींच्या खरेदीसाठी राज्य सरकारच्या माध्यमातून सहकारी संस्थांना मदत करणे.
४. सहकारी संस्थांची स्थापना करणे, परवाना मिळविणे, योग्य यंत्रसामग्रीची निवड करणे, प्रकल्पाची उभारणी करणे इत्यादीबाबत आर्थिक व तांत्रिक साहाय्य करणे.
५. शेती उत्पादकता वाढीसाठी सहकारी संस्थांना खते, बी-बीयाणे, जंतुनाशके यासारख्या आदानाच्या वापरास मदत करणे.
६. सहकारी संस्थांना व्यवस्थापन व तांत्रिक प्रशिक्षणाकरिता राज्य सरकारमार्फत अर्थसाहाय्य करणे.
७. दुग्ध व्यवसाय, मासेमारी, वनोत्पादन, कुक्कुटपालन इत्यादीबाबतचे व्यवहार करणे.
८. आदिवासी भागात सहकारी संस्थांची स्थापना करणे आणि सहकार क्षेत्रात काम करणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींना मदत करणे.
९. शेती उद्योगाच्या विकासातून ग्रामीण विकासाला उत्तेजन देणे.
१०. सहकारी संस्थांना सेवक वर्गासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात मार्गदर्शन करणे.

क) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाचे व्यवस्थापन :-

महामंडळाच्या प्रशासनाकरिता 'सामान्य मंडळा'ची स्थापना केली जाते. महामंडळावर एकूण ५१ प्रतिनिधी असतात. यामध्ये केंद्रीय कृषिमंत्री महामंडळाचे अध्यक्ष असतात. कृषी राज्यमंत्री उपाध्यक्ष

असतात. राज्य सरकारातील मंत्री, सरकारी महामंडळातील उच्च पदस्थ व्यक्ती व सहकारी क्षेत्रातील तज्ज्ञ या महामंडळाचे सदस्य असतात. सामान्य मंडळातील १२ सभासदांची 'कार्यकारी समिती' तयार केली जाते. ही समिती महामंडळाचे दैनंदिन कामकाज पाहते. महामंडळाची बंगलोर, भुवनेश्वर, भोपाळ, चेन्नई, चंदीगड, डेहराडून, गुवाहटी, गांधीनगर, हैद्राबाद, पाटणा, पुणे, लखनौ, जयपूर, रांची, रायपूर, सिमला, तिरुअनंतपुरम इ. १८ विभागीय कार्यालये आहेत.

ड) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची कार्ये :-

महामंडळाचे व्यवस्थापन पाहिल्यानंतर आता आपण याची कार्ये कोणत्या पद्धतीने चालतात याचा विचार करू.

१. सहकारी विपणन :-

शेतीमालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे. यासाठी महामंडळ शेती उत्पादन, साठवण, खरेदी-विक्री याबाबत आराखडा आखते. सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून त्याची कार्यवाही करते. सहकारी विपणन कार्यात सहभागी होता यावे म्हणून महामंडळ राज्यसरकारांना पतपुरवठा करते. या संस्थांवर तज्ज्ञ मार्गदर्शक नेमण्यासाठी आर्थिक मदत केली जाते. सहकारी संस्था सक्षम होण्यासाठी महामंडळ राज्य सरकारमार्फत अनुदान देते.

शेतमालाच्या किंमतीत सतत चढ-उतार होत असतात. याचा विचार करून महामंडळाने 'चढ-उतार निधी' स्थापन केला आहे. दरवर्षी सहकारी संस्थेने आपल्या नफ्याच्या १० टक्के रक्कम या निधीत जमा करावयाची असते. राज्यसरकार या निधीसाठी ३ टक्के रक्कम देते.

२. सहकारी प्रक्रिया :-

भारताचा फळे व भाजीपाला उत्पादनात जगात दुसरा क्रमांक लागतो. भारत जागतिक उत्पादनाच्या १०% फळे व १४% भाजीपाला उत्पादन करतो. या व इतर कृषी मालावर प्रक्रिया केल्यास चांगला प्रकारचा भाव मिळू शकतो. महामंडळाने अशा सहकारी प्रक्रिया संस्थांना साहाय्य केले आहे. सहकारी संस्थांना तांत्रिक साहाय्य महामंडळ उपलब्ध करून देते. उदा. महामंडळाने सहकारी साखर कारखान्यांसाठी मार्च २००६ अखेरपर्यंत एकूण २,७६,७४९.२० कोटी रुपयांचे साहाय्य केले आहे.

३. साठागृहे :-

शेतमालाच्या साठवणुकीच्या अपुऱ्या सुविधा ही शेतमाल किंमत चढ-उताराची समस्या आहे. साठवणुकीच्या पुरेशा सुविधा उपलब्ध असल्यास शेतकऱ्यांची प्रतिक्षाक्षमता वाढते, साठागृहे सुविधांमुळे शेतमालाच्या किंमतीत स्थिरता निर्माण होते. याशिवाय महामंडळ नाशवंत शेतमालाच्या साठवणुकीसाठी

शीतगृहे उभारण्याकरिता वित्तपुरवठा करते. महामंडळाने मार्च २००६ अखेर ९.२२ लाख टन क्षमतेची ३१६ शीतगृहे पूर्ण केली आहेत. या शीतगृहांसाठी महामंडळाने १५३.१४ कोटी रुपयांचे साहाय्य केले आहे.

४. कृषी पतपुरवठा :-

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व राज्य सहकारी बँका यांच्यामार्फत महामंडळ शेती क्षेत्राला कर्जपुरवठा करते. या संस्था लघु व सीमांत शेतकऱ्यांना पुरेसा वित्तपुरवठा करण्यास तयार होत नाहीत. तारण स्वरूपात देण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेशा स्वरूपात मालमत्ता नसते. अशा शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त कर्जे उपलब्ध करून देता यावीत यासाठी महामंडळाने 'बुडीत कर्ज अनुदानाची' योजना आखली आहे.

महामंडळ बुडीत कर्ज अनुदानाबरोबरच व्यवस्थापन खर्च अनुदानही देते. या अनुदानाच्या माध्यमातून सहकारी संस्था व प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग नेमते. परिणामी व्यवस्थापन कार्यक्षम होऊनही सहकारी संस्थांना फायदा होतो.

५. दुर्बल घटकांना मदत :-

महामंडळाने ग्रामीण भागातील दुर्बल घटकांना मोठ्या प्रमाणात मदत केली आहे. मार्च १९७६ पर्यंत कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, उत्तर प्रदेश येथे २५ सहकारी दूध संस्था स्थापन करण्यासाठी ५.७ कोटी रुपये मंजूर केले होते. मार्च २००६ अखेर महामंडळाने सर्व राज्यांतील दुग्ध व्यवसायाच्या विकासासाठी ६,१२९.६५ लाख रुपयांचे कर्ज मंजूर केले तर यापैकी ४,०४७.६१ लाख रुपयांचे कर्ज वितरण केले आहे. महामंडळ मच्छिमार सहकारी संस्था, पशुपालन, कुक्कुटपालन सहकारी संस्थांनाही साहाय्य करते. मार्च २००६ अखेर पशुपालन व्यवसायासाठी महामंडळाने ६५.५ लाख रुपये साहाय्य मंजूर केले तर प्रत्यक्ष २८.४५ लाख रुपयांचे वितरण केले आहे. याच कालावधीत कुक्कुट पालन व्यवसायासाठी महामंडळाने ६७१५.७७ लाख रुपयांचे वित्तीय साहाय्य मंजूर केले तर त्यापैकी ६०४०.९५ लाख रुपयांचे प्रत्यक्ष साहाय्य वितरित केले आहे.

६. शासकीय धोरण निश्चितीत साहाय्य :-

केंद्र व राज्य सरकार सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी धोरणे ठरवितात. अशी धोरणे ठरविताना महामंडळ शासनास मदत करते. पंचवार्षिक योजनेत सहकारविषयक कार्यक्रम आखण्यासाठी आणि त्याची कार्यवाही करण्यासाठी महामंडळ मदत करते. याशिवाय सहकारी संस्थांना तांत्रिक सल्ला आणि सेवकांना प्रशिक्षण देते.

७. समन्वय :-

महामंडळ राष्ट्रीय पातळीवरील सर्व प्रकारच्या संघटनांमध्ये एकसूत्रीपणा साधण्याचे कार्य करते. अन्नधान्य व इतर वस्तूंच्या व्यापारावरील सामाजिक नियंत्रण वाढत आहे. अशावेळी भारतीय अन्न महामंडळ, ताग महामंडळ, वस्त्रोद्योग महामंडळ यासारख्या उत्पादन संस्थांमध्ये योग्य समन्वय साधला गेला पाहिजे. महामंडळ सरकारी यंत्रणा, सहकारी संस्था आणि वित्तीय संस्था यांच्या कार्यात सुसूत्रता निर्माण करून समस्या सोडविते.

८. परिषदा-चर्चासत्राद्वारे मार्गदर्शन :-

महामंडळ सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदा, चर्चासत्रे आणि कार्यशाळेचे आयोजन करते. प्रादेशिक स्तरावर समस्या सोडविण्यासाठी महामंडळ विचारांची देवाणघेवाण करते. यामध्ये सहकारी संस्था, सरकार यांचे प्रतिनिधी उपस्थित असतात.

९. प्रसिद्धी :-

सहकारी चळवळीच्या प्रगतीची माहिती प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर प्रसिध्द होण्याची आवश्यकता असते. महामंडळ सहकारी चळवळीची माहिती व महत्त्व सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी प्रयत्न करते. सहकारी खरेदी-विक्री, साठा, पुरवठा आदींची माहिती महामंडळाद्वारे दिली जाते.

४.२.३ भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ (National Co-operative Union of India)

अ) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची स्थापना :-

भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ (NCUI) सहकार क्षेत्रातील राष्ट्रीय पातळीवरील शिखर संघटना (Apex Organisation) आहे. संघामार्फत सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी प्रयत्न केले जातात. यामध्ये लोकांना सहकाराचे शिक्षण देणे, मार्गदर्शन करणे, सहकारी क्षेत्राचा विस्तार करणे यासारख्या कार्यांचा समावेश होतो. १९२९ मध्ये 'अखिल भारतीय सहकारी संस्था संघटन' स्थापन करण्यात आली. पुढे 'भारतीय प्रांतीय बँक संघटना' (Indian Provincial Banks Accocisation) चे विलीनीकरण करण्यात आले. १९६१ पासून भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ (NCUI) या नावाने संस्था कार्य करू लागली. या संघाचे सर लल्लुभाई सामलदास हे पहिले अध्यक्ष होते. प्रा. एच. एल. काझी हे पहिले सचिव होते. सहकारी क्षेत्रातील सर्वोच्च संघटना असल्याने या संघाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. याचा सविस्तर अभ्यास आपण खालीलप्रमाणे करू.

ब) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची उद्दिष्टे :-

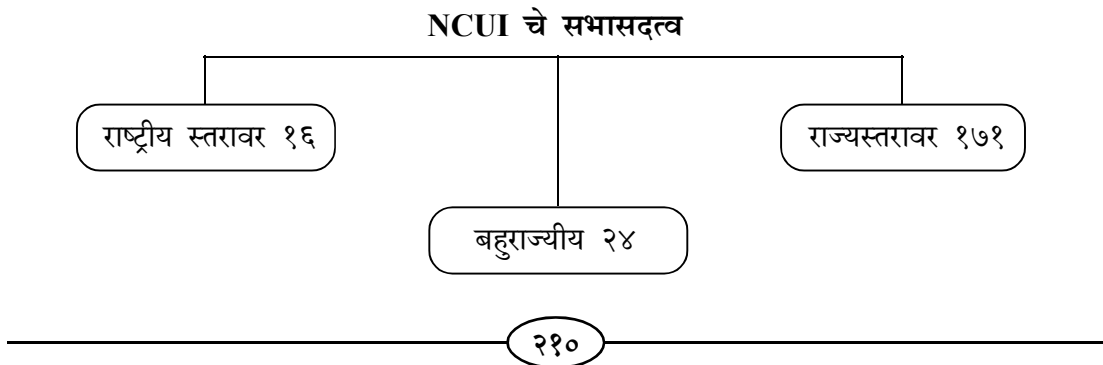
संघाची स्थापना तुमच्या लक्षात आली असेल आता संघाची उद्दिष्टे आपण अभ्यासू.

१. सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
२. सहकाराची तत्त्वे व व्यवहारांचा प्रसार करणे.
३. विविध सहकारी संस्थांच्या कार्यात समन्वय साधणे.
४. सहकारातील समस्यांवर संशोधन करून प्रकल्प अहवालाच्या माध्यमातून सहकाराचा विकास करणे.
५. सहकारी चळवळीच्या विकासाला अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे, सहकाराचे यश प्रसिध्द करणे.
६. भारतीय सहकारी चळवळीचा प्रतिनिधी म्हणून सहकारी धोरणाविषयी मत मांडणे.
७. राष्ट्रीय सभेचे आयोजन करणे, सहकाराविषयी चर्चासत्रे, बैठका, परिषदा आदींचे आयोजन करणे.
८. राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये संघाच्या वतीने प्रतिनिधी व निरीक्षक पाठविणे.
९. सहकारी संस्थांच्या कार्य विस्तारासाठी प्रोत्सान देणे, सहकारी चळवळीचे लोकशाही स्वरूप टिकवून ठेवणे.
१०. आंतरराष्ट्रीय महासंघ (ICA), युनो (UNO), आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना (ILO) आणि इतर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संस्थांशी संबंध प्रस्थापित करणे.

क) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाचे सभासदत्व :-

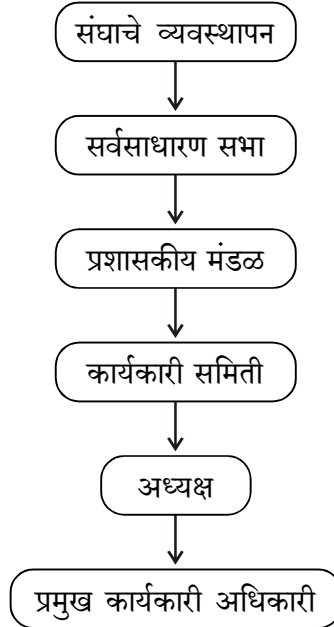
संघाचे सभासदत्व राष्ट्रीय, राज्य आणि बहुराज्यीय पातळीवरील सहकारी संस्थांना खुले आहे. सहकारी संस्थांनाही संघाचे सभासदत्व खुले असते. यामध्ये राज्य सहकारी बँका, राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ, राज्य सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका इत्यादींचा समावेश होतो. ३१ मार्च २००० पर्यंत संघाचे एकूण २१४ सहकारी संस्था सभासद होत्या.

संघाचे सभासदत्व आपणास खालील तक्त्याच्या साहाय्याने अधिक समजून घेता येईल.

ड) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाचे व्यवस्थापन :-

संघाच्या सर्वसाधारण सभेत (General Body) सर्व सभासद संस्थांचा समावेश होतो. हे संघाचे सर्वोच्च अधिकार मंडळ आहे. सर्वसाधारण सभेत मागील वर्षातील सहकारी संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जातो. पुढील वर्षासाठी नियोजन व धोरणे निश्चित केली जातात. सर्वसाधारण सभेतून प्रशासकीय मंडळ ३ वर्षासाठी निवडले जाते. प्रशासकीय मंडळात संघाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांचा समावेश होतो. यामध्ये राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरील सहकारी संघाचा प्रत्येकी एक प्रतिनिधी समाविष्ट असतो. प्रत्येक तीन महिन्यांनंतर मंडळाची बैठक होते. मंडळाचे कार्य कार्यकारी समितीमार्फत चालते. कार्यकारी समितीत संघाचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर १५ सभासद असतात. संघाचा अध्यक्ष हा संघाचा प्रमुख असतो. त्यांच्या मदतीला प्रमुख कार्यकारी अधिकारी नियुक्त केला जातो. वरील प्रमाणे संघाचे व्यवस्थापन तुम्हाला समजले असेल हे खालील तक्त्यावरून अधिक सोपे होईल.

इ) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची कार्ये :-

संघाच्या व्यवस्थापन मंडळाची रचना अभ्यासल्यानंतर आता संघाच्या कार्याचा आढावा घेऊ.

१. सहकारी चळवळीला उत्तेजन व बळकटी प्राप्त करून देणे.
२. सहकारी संस्थांतील कर्मचाऱ्यांची शिक्षण व प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे.
३. संघाच्या संशोधन विभागामार्फत सहकारी चळवळीच्या समस्यांचा अभ्यास करणे व उपाययोजना सुचविणे.

४. सहकारविषयक माहिती व आकडेवारीचे संकलन व विश्लेषण करून प्रसिद्ध करणे.
५. अखिल भारतीय पातळीवर सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे.
६. सहकारी संस्थांतर्गत होणाऱ्या व्यापाराला प्रोत्साहन देणे.
७. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधीत्व करणे.
८. संघामार्फत विविध सहकारी संस्थांना आपापसात सहकार्य करण्याबाबत प्रोत्साहन दिले जाते.

ई) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची कामगिरी :-

संघाच्या कार्याचा अभ्यास केल्यानंतर भारतातील सहकारी चळवळीच्या उभारणीत संघाची भूमिका कशी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. तिचे स्पष्टीकरण आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन व बळकटीकरण :

राष्ट्रीय सहकारी संघाने सहकारी चळवळ कशी वाढीस लागेल यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले आहेत. तिच्या बळकटीकरणासाठी विविध सहकारी संस्थांचे केंद्र व राज्य सरकारशी समन्वय निर्माण केले आहेत. संघ लोकशाही तत्त्वांच्या प्रसारासाठी प्रयत्न करतो. सहकारी संस्थांच्या निवडणूका घेणे, त्यांना अधिक स्वायत्तता देण्यासाठी सहकारी कायद्यात दुरुस्ती करण्यासाठी सरकारशी विचारविनिमय संघाकडून केले जातात. तसेच संघामार्फत सहकारी चळवळीच्या सामर्थ्यासाठी ३ वर्षांतून एकदा 'राष्ट्रीय सहकारी काँग्रेस'चे आयोजन केले जाते.

२. सहकारविषयक धोरण :

सहकार हा राज्याच्या अखत्यारीतील विषय आहे. तरी राष्ट्रीय पातळीवर त्याचा धोरणात्मक विकास व्हावा यासाठी संघाकडून नेहमी प्रयत्न केले जातात. सरकारी धोरणामुळे सहकारी संस्थांच्या व्यवहारात अडचणी येत असल्यास संघ सरकारशी विचारविनिमय करते आणि धोरणात्मक बदल सुचविते. यासाठी संघाने 'संसदीय मंडळा'ची स्थापना केली आहे.

३. सहकारी संस्थांमध्ये समन्वय :

संघामार्फत देशातील विविध सहकारी संस्थांमध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. सहकारी क्षेत्रातील शिखर संस्था म्हणून संघ सहकारी संस्थांमधील संबंध दृढ करतो. संघाने १९३६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महासंघाचे सभासदत्व स्वीकारले आहे. संघ देशांतर्गत सहकारी संस्थांना विदेशी सहकारी संस्थांच्या सहयोगाने व्यापार व तंत्रज्ञानासाठी मार्गदर्शन करतो.

४. आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे सहकार्य :

संघ आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या मदतीने दशातील सहकारी चळवळीला गती देण्याचा प्रयत्न करतो. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी महासंघ (ICA), युनो (UNO), आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना (ILO), संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) इत्यादी संस्थांचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकारी विकासाच्या कार्यक्रमाची देवाण-घेवाण करणे सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधीत्व करण्याचे काम संघामार्फत केले जाते.

५. राष्ट्रीय सहकारी माहिती बँक :

देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यवहार करताना सहकारी संस्थांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. अशा संस्थांच्या समस्या सोडविण्यासाठी आणि योग्य निर्णय घेण्यासाठी व्यवस्थापनाला साहाय्य करण्यासाठी प्रभावी माहिती असावी लागते. ही गरज ओळखून संघाने १९८१ मध्ये माहिती केंद्र म्हणून 'राष्ट्रीय सहकारी माहिती बँक' स्थापन केली आहे. या माहिती बँकेद्वारे सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविणे शक्य झाले आहे.

६. संशोधन :

सहकारी संस्थांची रचना संघीय स्वरूपाची आहे. राज्य, जिल्हा व गाव पातळीवर संस्था कार्य करित आहेत. याशिवाय राष्ट्रीय पातळीवर २१ शिखर संस्था कार्य करित आहेत. या संस्थांमध्ये परस्परसंबंध निर्माण करून सहकारी चळवळ गतिमान करण्यासाठी संघ प्रयत्नशील असतो. यामध्ये सहकारी संस्थांचे सर्वेक्षण करणे, आकडेवारी गोळा करणे, वर्गीकरण व विश्लेषण करणे इत्यादीद्वारे संस्थांच्या समस्यांवर उपाय सुचविले जातात. उदा. महाराष्ट्रातील ऊस दराचा प्रश्न, सहकारी बँकांच्या थकबाकीचा प्रश्न इत्यादींबाबत संघ संशोधन करित असतो.

७. सहकार चळवळीचा प्रसार :

राष्ट्रीय सहकारी संघामार्फत सहकारी चळवळीची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला जातो. सहकारी संस्थांची कार्ये, व्यवस्थापन, भागभांडवल, सभासदत्व आदीबाबत लोकांना माहिती दिली जाते. वर्तमानपत्रे, मासिके, सहकार विशेषांक, रेडिओ, दूरदर्शन इत्यादी विविध प्रसार माध्यमांच्या साहाय्याने संघ लोकांना सहकाराची माहिती देत असतो.

८. राष्ट्रीय सहकारी ग्रंथालय :

राष्ट्रीय सहकारी संघाने दिल्ली येथे कार्यालय परिसरात 'राष्ट्रीय सहकारी ग्रंथालय' सुरू केले आहे. या ग्रंथालयात १०,००० पेक्षा अधिक सहकाराविषयी पुस्तके, ग्रंथ उपलब्ध आहेत. तसेच देशाच्या

विविध भागात प्रसिद्ध होणारी मासिके, त्रैमासिके, वार्षिक अंक व इतर साहित्य उपलब्ध आहे. सहकाराचे अभ्यासक, तज्ज्ञ, संशोधक या ग्रंथालयास संदर्भ ग्रंथांसाठी भेट देतात. राष्ट्रीय ग्रंथालयामुळे सहकारविषयक सर्व माहिती एकत्रितरित्या अभ्यासता येते.

१. सहकार शिक्षणासाठी राष्ट्रीय केंद्र (NCCE) :

देशातील विविध सहकारी संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचारी व प्रशासकीय सेवकांना शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी राष्ट्रीय सहकारी संघाने १९६२ मध्ये सहकार प्रशिक्षणासाठी राष्ट्रीय महामंडळाची स्थापना केली आहे. विविध राज्यात १९ प्रशिक्षण संस्था उभारल्या आहेत. यापैकी पुणे येथील 'वैकुंठ मेहता नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ को-ऑपरेटिव्ह मॅनेजमेंट' (VMNICOM) आपणांस परिचित असेलच. अशा प्रशिक्षण संस्थांच्या साहाय्याने संघ सहकाराविषयी माहिती सर्वदूर पसरवित आहे.

वरील राष्ट्रीय सहकारी संघाच्या कामगिरीचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास सारांशरूपाने असे सांगता येईल की भारताच्या सहकारी चळवळीच्या उभारणीत संघाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. सहकारी संस्थांच्या समस्यांचा अभ्यास, त्यावर संशोधन आणि उपाययोजनांद्वारे सहकाराला गती देण्याचे काम या संघाने पार पाडल्याचे आपणास दिसून येईल.

४.२.४ ९७ वी घटनात्मक दुरुस्ती आणि महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्यातील प्रमुख बदल

सहकारी संस्थांशी संबंधित ९७ वी घटना दुरुस्तीद्वारे सहकारी संस्थांच्या आर्थिक उपक्रमांना प्रोत्साहित करण्याचे उद्दिष्ट आहे. सहकारी क्षेत्रात अधिक पारदर्शकता येवून राजकीय व प्रशासकीय हस्तक्षेप कमी होवून सहकारी संस्थांची स्वायत्तता व जबाबदारी, लेखापरीक्षण इत्यादी बाबींसाठी ९७ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली.

ऑक्टोबर २०१२ मध्ये केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना त्यांच्या संबंधित राज्य सहकारी संस्था कायद्यात घटनेच्या अनुषंगाने ९७ वी घटना दुरुस्ती १५ फेब्रुवारी २०१२ पासून केंद्र सरकारने या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याचे जाहिर केले. राज्य घटनेतील तरतुदीनुसार राज्याने एका वर्षाच्या आत बदल करावयाचा असतो, त्यानुसार महाराष्ट्रात सहकारी संस्था अधिनियम १९६० मध्ये १६ फेब्रुवारी २०१३ पासून सुधारणा करण्यात आली. हा कायदा संपूर्ण महाराष्ट्रातील २.४७ लाख सहकारी संस्थाना लागू करण्यात आला. सहकारी संस्थांची वार्षिक ६ लाख कोटीची उलाढाल आणि एकूण सदस्य संख्या ५.५० लाख इतकी आहे.

९७ व्या घटना दुरुस्ती कायदा २०११ नुसार घटनेत केलेले बदल पुढीलप्रमाणे :-

घटनेच्या तिसऱ्या भागामध्ये 'संघटना' (Unions) या शब्दाच्यानंतर सहकारी संस्था (Co-

operative Societies)) जोडला गेला. भाग IV-A मध्ये नवीन कलम 43 B समाविष्ट करण्यात आले. ज्यामध्ये असे महटले आहे. “राज्य स्वयंसेवी संस्था, स्वायत्त कार्य, लोकशाही नियंत्रण आणि सहकारी संस्थांच्या व्यावसायिक व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देईल.” घटनेच्या भाग IX-A नंतर राज्य विरुद्ध केंद्र भूमिका सामील करण्यासाठी भाग IX-B घातला गेला.

□ **कलम IX-B ची ठळक वैशिष्ट्ये :-**

१. सहकारी संस्थांच्या अधिकाराचा हक्क हा मुलभूत हक्क आहे.
२. प्रत्येक सहकारी संस्थेच्या मंडळामध्ये एस.सी./एस.टी.साठी एक जागा आणि दोन जागांसाठी महिला आरक्षणाची तरतूद आहे.
३. सहकारी संस्था निवडणूकीसाठीच्या देखरेखीसाठी एक एजन्सी स्थापन करू शकतात.
४. सहकारी संचालक मंडळाच्या कार्यकाळात (tenure) एकसारखेपणा हे IX-B चे महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे.
५. लोकशाही प्रक्रियेच्या तत्वांवर आधारित सहकारी संस्थांची स्थापना, नियमनाची तरतूद आणि संचालकांची संख्या २१ निर्दिष्ट करणे.
६. मंडळाचे निवडलेले सदस्य आणि पदाधिकारी यांच्या संदर्भात निवडणूकीच्या तारखेपासून पाच वर्षासाठी निश्चित मुदतीची तरतूद केली आहे.
७. सहकारी संस्थेचे संचालक मंडळ निलंबनासाठी ठेवले जाऊ शकते, अशा जास्तीत जास्त सहा महिन्यांच्या मुदतीच्या कालावधीची तरतूद, स्वतंत्र व्यावसायिक ऑडिटसाठी प्रदान करणे.
८. सहकारी संस्थांमधील सदस्यांना माहितीच्या अधिकाराची तरतूद करणे, राज्य सरकारांना सक्षम बनविणे आणि सहकारी संस्थांच्या कामकाजाचा नियमित अहवाल मिळविणे.
९. सहकारी संस्थांशी संबंधित गुन्ह्यांची तरतूद करणे आणि अशा गुन्ह्याबाबत दंडात्मक आदर करणे.

□ **१७ व्या घटना दुरुस्तीतील तरतूदी :-**

१७ व्या घटना दुरुस्तीतील सहकारी संस्थांबाबतच्या तरतूदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **संचालक मंडळ :** सहकारी संस्थातील संचालक मंडळ सदस्यांची संख्या ही कोणत्याही परिस्थितीत २१ पेक्षा जास्त असू नये. २१ संचालकांव्यतिरिक्त २ तज्ञ संचालक स्वीकृत

करता येतील, पण त्यांना निर्णय प्रक्रियेत मतदान करता येणार नाही. संचालक मंडळात एस्सी. व एस.टी. करिता १ संचालक जागा व महिलांकरिता २ राखीव जागांची तरतूद केलेली आहे. परंतु व्यवस्थापक संचालक व कार्यकारी संचालक यांची संख्या निश्चित केलेली नाही, त्यावर मर्यादा टाकलेली नाही. सहकारी संस्थांच्या संचालक मंडळाचा कार्यकाळ ५ वर्षे असून, कालावधी संपण्यापूर्वी निवडणूकीद्वारे नवे संचालक मंडळ निर्माण करणे आवश्यक आहे. कालखंडाच्या निम्मापेक्षा कमी काळ राहिला असताना एखादे संचालक पद रिक्त झाल्यास ते भरण्याची जबाबदारी संचालक मंडळाची राहिल.

२. **प्रशासक :** एखाद्या सहकारी संस्थेवर प्रशासक नेमल्यास त्याचा कालखंड फक्त ६ महिने असेल व या कालावधीतच प्रशासकाने निवडणूका घेवून संस्थेचा कारभार लोकप्रतिनिधींकडे सोपवावा लागेल. संस्थेच्या भाग भांडवलामध्ये सरकारचा हिस्सा नसल्यास संचालक मंडळ बरखास्त करता येणार नाही. मल्टिस्टेट को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी नसलेल्या परंतु बँकिंग व्यवसाय करणाऱ्या सहकारी संस्थांवर प्रशासकाची मुदत ६ महिन्याऐवजी एक वर्ष राहणार आहे.
३. **वैधानिक हिशोब तपासणीस :** घनेतील कलम 243 Z M मधील विभाग ३ नुसार वैधानिक हिशोब तपासणीस किंवा ऑडिटिंग फर्म यांची नियुक्ती संस्थेच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेच्या सुचनेनुसार होणार. परंतु शासनाने मंजूर केलेल्या ऑडिटर्सच्या अधिकृत यादीमधील ऑडिटरची नेमणूक करावी. ऑडिटसाठीचा कालावधी संस्थेचे आर्थिक वर्ष संपल्यापासून ६ महिन्यांच्या कालावधीचा असणार आहे.
४. **अहवाल सादरीकरण :** कलम 243 Z E मध्ये पदाधिकाऱ्यांकडे (Designated Authority) सहकारी संस्थांनी जी माहिती सादर करावयाची आहे. त्यासंबंधी सहा विभागांकडे सोसायट्यांनी सर्व बाबींचा अहवाल सादर करण्याची तरतूद आहे.
५. **विसंगत तरतूदी :** सहकारी संस्थांच्या संदर्भात अस्तित्वातील कायद्यातील तरतूदी १७ व्या घटना दुरुस्तीच्यामधील तरतूदींशी विसंगत असल्यास ती तरतूद त्या कायद्यात दुरुस्ती होईपर्यंत अथवा घटना दुरुस्ती अंमलात आल्यापासून एक वर्ष पूर्ण होईपर्यंत यांपैकी जो कालखंड कमी असेल तोपर्यंत ती तरतूद लागू राहिल.
६. **शिक्षा :** घटना दुरुस्तीमध्ये सहकारी संस्थेसंबंधीचे गुन्हे व त्यासंबंधी शिक्षेची व दंडाची तरतूद कलम 243 Z Q 2 मध्ये दिलेल्या आहेत.
७. **पोटनियम :** निबंधक आदर्श पोटनियम तयार करतील. या पोटनियमांच्या आधारे संस्थेने

स्वतःचे पोटनियम तयार करावयाचे आहेत. आदर्श पाटेनियम संस्थेने स्वीकारावेत असे बंधन नाही. पोटनियम दुरुस्तीचा अधिकार हा संबंधित सहकारी संस्थेचा आहे.

८. **सभासद** : सहकारी संस्थेचे सभासद हे साधारण सभासद, नाममात्र सभासद, क्रियाशील सभासद व सहयोगी सभासद या प्रकारचे असतात. यापैकी क्रियाशील सभासदांना सर्व हक्क असतात, तर साधारण सभासदांना फक्त आर्थिक पत्रके पहावयास मिळतील. इतर कोणतेही हक्क त्यांना नाहीत. नाममात्र व सहयोगी सभासदांना सहकारी संस्थेविषयी कोणतेही हक्क नाहीत. क्रियाशील सभासदांनी पाच वर्षांच्या काळात किमान एका सर्वसाधारण सभेस उपस्थिती आवश्यक असते. सतत पाच वर्षे क्रियाशील सभासद म्हणून राहिला नाही तर सभासदत्व रद्द होईल.

९. **लेखापरीक्षण** : निबंधकाला लेखापरीक्षणाचा विशिष्ट परिस्थितीत अधिकार राहिल. तसेच सहकारी संस्थांमध्ये अनियमित व्यवहार झाल्यास फिर्याद दाखल करता येते. त्यामुळे लेखापरीक्षकांविरुद्ध कारवाई होऊ शकणार.

□ **महाराष्ट्र सहकारी संस्था सुधारणा अध्यादेश २०१३ (Main Changes in Maharashtra Co-operative Societies Act) :-**

केंद्र शासनाने फेब्रुवारी २०१२ मध्ये ९७ वी घटना दुरुस्ती केली. केंद्रशासनाने सर्व राज्य सरकारांना सहकारी कायद्यात एक वर्षात म्हणजे १४ फेब्रुवारी २०१३ पूर्वी बदल करण्यास सांगितले. महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी १४ फेब्रुवारी २०१३ रोजी सही करून महाराष्ट्र सरकारने अध्यादेश काढला व सहकार कायद्यात दुरुस्ती केली. 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था सुधारणा अध्यादेश २०१३' तयार केला. या सहकार कायद्यातील तरतूदीनुसार सर्व सहकारी संस्थांनी आपापले पोटनियम दुरुस्त करून ते विशेष सर्वसाधारण सभेत मंजूर करून घेणे बंधनकारक केले. या सुधारणेत प्रचलित कायद्यातील ५९ कलमे व उपकलमे घेतली असून १३ कलमे व उपकलमे वगळलेली आहेत, तर ११ कलमे किंवा उपकलमे नव्याने घेतली आहेत.

□ **तरतूदी-२०१३ :-**

१. सहकारी संस्थेच्या प्रत्येक सदस्याने सलग पाच वर्षांच्या कालावधीत किमान एक सर्वसाधारण सभेस उपस्थित रहावे.
२. सहकारी संस्थेच्या पोट कायद्यांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे सलग पाच वर्षांच्या कालावधीत किमान स्तरावरील सेवांचा एकदा वापर करणे आवश्यक आहे. या सदस्यास अपयशी

ठरल्यास त्याला असक्रिय असलेल्या सदस्याचे वर्गीकरण केले जाईल आणि त्यांना मतदानाचा हक्क असणार नाही.

३. कार्य नसलेला सदस्य वर्गाच्या वर्गीकरणाच्या तारखेपासून पुढील पाच वर्षांत सर्वसाधारण सभेच्या कमीतकमी एका बैठकीस उपस्थित नसेल आणि पोट कायद्यांमध्ये नमूद केलेल्या किमान स्तरावरील सेवांचा वापर करीत असेल तर, हद्दपार करण्यासाठी तो सभासद जबाबदार असेल.
४. सक्रिय नसलेल्या सदस्यास पात्रतेच्या निकषांची पूर्तता केल्यावर सक्रिय सदस्य म्हणून पुन्हा वर्गीकृत केले जाऊ शकते. सहकारी संस्थांना वार्षिक आणि सक्रिय नसलेल्या सदस्यांची यादी दरवर्षी तयार करणे आवश्यक असते.
५. व्यवस्थापन समितीच्या निवडून आलेल्या सदस्यांच्या कार्यकालाची मुदत आणि त्याच्या कार्यालयीन कामकाज निवडणूकीच्या तारखेपासून पाच वर्षांचा असेल.
६. व्यवस्थापन समितीतील सदस्यांची जास्तीत जास्त संख्या २१ असेल. त्यापैकी ५ जागा राखीव असतील. महिलांसाठी २, एस.सी./एस.टी. साठी १, मागास प्रवर्गासाठी १, विमुक्त जाती आणि अनुसूचित जमातीसाठी १ राखीव जागा ठेवली जाईल.
७. राज्य सरकार अधीनता, निवडणूक आणि एखाद्या सहकारी संस्थेच्या सर्व निवडणूकांसाठी मतदार याद्यांची पूर्वतयारी करण्याच्या नियंत्रणाकरिता प्राधिकरण म्हणून 'राज्य सहकारी निवडणूक प्राधिकरणा'ची स्थापना करेल.
८. आर्थिक वर्षाच्या समाप्तीनंतर सहा महिन्यांच्या कालावधीत संस्थेची सर्वसाधारण सभा घेतली पाहिजे. सुसंवादी, पारदर्शक समुदाय राखण्यासाठी योग्यवेळी योग्य संवाद साधने फार महत्वाचे आहे. समाजातील निर्दोष संप्रेषण नेटवर्क सुनिश्चित करण्यासाठी ADDA व्यवस्थापन समुदाय सदस्यांना कशी मदत करू शकते ते तपासा.
९. कलम 243 ZO (2) नुसार सहकारी संस्थेच्या सभासदांचे सहकारविषयक आणि संस्थेच्या व्यवहारविषयक प्रशिक्षण अनिवार्य असेल. सहकार कायद्यातील कलम २४अ या स्वतंत्र कलमाद्वारे सभासद, प्रशिक्षण, संचालक प्रशिक्षण इत्यादीची शिफारस आहे. प्रत्येक सहकारी संस्था दरवर्षी प्रशिक्षणाकरिता राज्य शिखर शिक्षण संस्था किंवा राज्य सहकारी संस्थेकडे राज्य शासनाने ठरविलेल्या दराने निधीची उपलब्धता करणे. सदरचा निधी संस्थेच्या आर्थिक स्थितीप्रमाणे ठरविण्यात येईल.
१०. लेखापरीक्षण : सहकारी संस्था कायद्यातील कलम 243 ZM मध्ये संस्थांच्या लेखापरीक्षणा-

बाबत तरतूदी आहेत. यानुसार सहकारी संस्थांचे वर्षातून एकदा लेखापरीक्षण अनिवार्य आहे. वार्षिक सर्वसाधारण सभेत शासनाने तयार केलेल्या अधिकृत पॅनलमधीलच लेखापरीक्षक (Auditor) नेमणे अनिवार्य करण्याची तरतूद आहे.

४.३ सारांश

भारतातील सहकारी चळवळ १९०४ साली सुरू झाली. १०४ वर्षांच्या कालावधीत सहकाराने सर्वच क्षेत्रात विकास केल्याचे दिसून येते. यामध्ये सहकारी पतपुरवठा महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. शेती व ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून नाबार्ड, राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ आणि भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ यांची कामगिरी महत्त्वपूर्ण आहे.

अ) नाबार्ड :-

नाबार्डच्या स्थापनेनंतर शेती आणि ग्रामीण विकासाला उत्तेजन मिळाले आहे. शेती, लघुउद्योग, कुटिरोद्योग, हस्तकला व्यवसाय आदी व्यवसायांना आर्थिक मदत मिळाली आहे. जिल्हा आणि राज्य पातळीवरील सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांना पुनर्वित्त करण्यात नाबार्ड महत्त्वपूर्ण कामगिरी करित आहे. तसेच राज्य सरकारांना दीर्घमुदतीच्या कर्जाचे वाटपही नाबार्ड करते. तथापि, नाबार्डला विविध राज्यांतील सहकारी व्यवस्थापनावर पूर्ण नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता प्राप्त झालेली नाही. सहकारी बँकांची थकबाकी कमी करण्यासाठी या बँकेने ठोस उपाय योजलेले नाहीत.

ब) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ :-

राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाने सहकाराबाबत प्रोत्साहनपर भूमिका स्विकारली आहे. सहकाराचा मदतनीस, मार्गदर्शक म्हणून महामंडळाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, प्रक्रिया संस्था, सहकारी गुदामे आदींना भरीव मदत दिली आहे. शेती उत्पादकता वाढीसाठी महामंडळाने प्रयत्न केले आहेत. तथापि, सहकारी संस्थांनी जागतिकीकरणाच्या स्पर्धात्मक परिस्थितीत नवीन आव्हाने स्वीकारण्यासाठी महामंडळाने भरीव मदत केली पाहिजे. यासाठी स्वतःची वित्तीय साधने वाढविली पाहिजेत. सहकारी व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणली पाहिजे.

क) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ :-

भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ ही सहकार क्षेत्रातील राष्ट्रीय शिखर संघटना आहे. संघाच्या आतापर्यंतच्या कार्यामुळे सहकारी चळवळ भारतभर विकसित झाली आहे. सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण देण्याचे कार्य संघाने यशस्वीरित्या केले आहे. राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवरील संस्थांच्या कार्यात समन्वय साधण्याचे कार्य संघाने यशस्वीरित्या पार पाडले आहे.

सध्याच्या खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या स्पर्धात्मक परिस्थितीत सहकारी संस्थांची प्रगती साधावयाची असल्यास नाबार्ड, राष्ट्रीय सहकार विकास महामंडळ आणि भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ या शिखर संस्थांची कामगिरी अधिक यशस्वी असावयास पाहिजे.

४.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

१. **केंद्रीय अर्थसंकल्प** : केंद्र सरकारच्या आर्थिक वर्षातील अपेक्षित उत्पन्न व खर्चासंबंधीची माहिती सांगणाऱ्या विवरणास केंद्रीय अर्थसंकल्प म्हणतात.
२. **कुटिरोद्योग** : घरातल्या घरात, कुटुंबातील माणसांच्या मदतीने चालविला जाणारा उद्योग.
३. **पायाभूत सोयी** : विकासाच्या कामासाठी पाया ठरू शकणाऱ्या सोयी, उदाहरणार्थ- वीज, पाणी, रस्ते, दळणवळणाच्या सोयी इत्यादी.
४. **लघु उद्योग** : लहान आकाराचा उद्योग ज्यात गुंतलेले भांडवल अल्प असते. गुंतलेले मनुष्यबळ कमी असते. प्रत्येक शक्तीचा वापर केला जातोच असे नाही.

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

☆ अ) गाळलेल्या जागा भरा.

१. नाबार्डची स्थापना साली झाली.
अ) १९७२ ब) १९८२ क) १९९२ ड) १८९२.
२. नाबार्डच्या एकूण भागभांडवलापैकी भागभांडवल रिझर्व्ह बँकेचे आहे.
अ) २५% ब) ५०% क) ७५% ड) १००%
३. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीचा RIDF प्रस्ताव च्या अंदाजपत्रकात मांडण्यात आला.
अ) १९९४-९५ ब) १९९५-९६ क) २०००-०१ ड) २००८-०९.
४. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची स्थापना झाली.
अ) १९५४ ब) १९५६ क) १९६३ ड) १९९१,
५. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाचे अध्यक्ष असतात.
अ) पंतप्रधान क) केंद्रीय कृषीमंत्री
ब) अर्थमंत्री ड) कृषी राज्यमंत्री.

६. सामान्य मंडळातील सभासदांची 'कार्यकारी समिती' तयार केली जाते.

अ) १५

ब) १२

क) ५१

ड) १००.

☆ ब) जोड्या जुळवा.

'अ' गट

'ब' गट

१. महामंडळाचे अध्यक्ष

अ) कृषी राज्यमंत्री.

२. महामंडळाचे उपाध्यक्ष

ब) केंद्रीय कृषीमंत्री.

३. महामंडळाचे सदस्य

क) राज्य सरकारातील मंत्री.

☆ क) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

१. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ ही सहकार क्षेत्रातील राष्ट्रीय पातळीवरील शिखर संघटना आहे.

२. सर लल्लुभाई सामलदास हे भारतीय राष्ट्रीय संघाचे पहिले अध्यक्ष होत.

३. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाने आंतरराष्ट्रीय महासंघाचे सभासदत्व १९३६ मध्ये स्वीकारले आहे.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

☆ अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. नाबार्डची कार्ये स्पष्ट करा.

२. नाबार्डची कामगिरी थोडक्यात सांगा.

३. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची उद्दिष्टे सांगा.

४. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची कामगिरी स्पष्ट करा.

५. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची उद्दिष्टे सांगा.

६. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाची कामगिरी सविस्तर सांगा.

☆ ब) टिपा लिहा.

१. नाबार्डची कार्ये.

२. राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ.
३. भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ.

४.७ संदर्भ पुस्तके

१. **Bedi R. D.** : *"Theory, History and Practice of Co-operation"*, Loyal Book Depot. Meerut-2001.
२. **Hajala T. N.** : *"Co-Operation- Principles, Problems and Practice"*, Konark Publishers Pvt. Ltd, 2002.
३. **Mathur B. S.** : *"Co-Operation in India"*, Sahitya Bhavan, Agra-1988.
४. **Kulkarni K. R.** (1968) : *"Theory and Practice of Co-operation in India and Abroad, Co-operators"*, Book depot. Bombay-14.
५. **Shahuraja E.** (2000) : *"Co-operatives in New Millennium"*, Vikas Publishing House, New Delhi.
६. **Dutta/sundaram** (2007) : *"Indian Economy"*, S. Chand and Company, New Delhi.
७. **Economic Survey of India, 2010-11** : Govt. of India, Ministry of Finance.
८. **Co-operative Sugar** : National Federation of Co-operative Sugar Factories Ltd. New Delhi.
९. **Indian Co-operative Movement - A Profile** : "National Co-operative Union of India, New Delhi.
१०. **Department of Animal Husbandary, Dairying & fisheries, Annual Report** : Ministry of Agruculture, Govt. of India.
११. **NABARD** : Various Reports.
१२. **Mathur B. S.** (1984) : *"Co-operation in India"*, Sahitya Bhavan, Agra.

१३. कुलकर्णी/भोसले/चौगुले : 'सहकाराचा विकास', अजब प्रकाशन, कोल्हापूर-जुलै २००५.
१४. जोशी सी. जे. : 'सहकाराचा विकास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जून २०१०.
१५. बिरादार माधव : 'सहकार', त्रिथरूप प्रकाशन, भोकर, २००४.
१६. सराफ मोहन/आचार्य ना.मा. : 'सहकार', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, नोव्हेंबर १९९२.
१७. रायखेलकर ए.आर./डांगे अशोक : 'सहकाराची तत्त्वे आणि व्यवहार', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, ऑक्टोबर १९८९.
१८. शहा रूपा/दामजी बी. एच. : 'सहकार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सप्टेंबर, २००८.
१९. शिंदे आर. के. : 'भारतातील सहकार चळवळ', राविल पब्लिकेशन, सातारा-१९७८.
२०. जोशी सी. जे. (१९६८) : 'सहकार', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२१. कामत गो. स. (१९७६) : 'सहकार : तत्त्व, व्यवहार आणि व्यवस्थापन', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
२२. www.rbi.org.
२३. www.nabard.org.
२४. www.ncul.org.

☆☆☆